

Sjuttonhundredal
Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies
Volume 14

2017

Sjuttonhundratals: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies

An international multidisciplinary peer reviewed open access scholarly journal

Published by
Svenska sällskapet för 1700-talsstudier
in cooperation with
Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier
Norsk selskap for 1700-tallsstudier
Dansk selskab for 1700-talsstudier
Félag um átjándu aldar fræði, Ísland

Editor-in-chief: PhD My Hellsing, Uppsala University, Sweden

Co-editors: Professor Johanna Ilmakunnas, University of Turku, Finland; PhD Per Pippin Aspaas, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Associate Professor Søren Peter Hansen, Technical University of Denmark, Copenhagen, Denmark; Professor Lasse Horne Kjelldgaard, Roskilde University, Denmark; PhD Hrefna Róbertsdóttir, University of Iceland, Reykjavík, Iceland

Editors for this special issue:

PhD Candidate Tim Berndtsson, Uppsala University, Sweden; PhD Annie Mattsson, Uppsala University, Sweden; Professor Otto Fischer, Uppsala University, Sweden; Professor Ann Öhrberg, Uppsala University, Sweden

Review editors: PhD Alfred Sjödin, University of Copenhagen, Denmark; Associate Professor Henrika Tandefelt, University of Helsinki, Finland; PhD Thomas Ewen Daltveit Slettebø, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; PhD Jens Bjerring-Hansen, University of Copenhagen, Denmark; Research Professor Margrét Eggertsdóttir, The Árni Magnússon Institute for Icelandic studies, Reykjavík, Iceland

Language consultant: PhD Alan Crozier, Skatteberga
Open Access adviser: Jan Erik Frantsvåg, UiT The Arctic University of Norway

Editorial board: Professor Anna Agnarsdóttir, University of Iceland, Reykjavík, Iceland; Professor Marie-Theres Federhofer, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Professor Pasi Ihalainen, University of Jyväskylä, Finland; Piret Lotman, National Library of Estonia, Tallinn, Estonia; Professor Anne-Marie Mai, University of Southern Denmark, Odense, Denmark; Associate Professor Jonas Nordin, Royal Library, Stockholm, Sweden

International Advisory Board: Professor Pierre-Yves Beaurepaire, université Nice Sophia Antopolis, France; Associate Professor Jacqueline Van Gent, University of Western Australia, Australia; Professor Knud Haakonssen, University of Erfurt, Germany; Professor Karin Hoff, Göttingen University, Germany; Professor Laszlo Kontler, Central European University, Hungary; Professor Thomas Munck, University of Glasgow, UK; Associate Professor Kristoffer Neville, University of California, USA; Professor Michael North, Greifswald University, Germany; Associate Professor Karen D. Oslund, Towson University, USA; Professor Éric Schnakenbourg, université de Nantes, France; Associate Professor Thomas Wallnig, Wien University, Austria; Professor Helen Watanabe-O'Kelly, Oxford University, UK; Associate Professor Michael Yonan, University of Missouri, USA

© Sjuttonhundratals & the authors 2017

Typesetting: Henri Terho

Printing: Pozkal, Poland 2017

ISSN 1652-4772 (printed version)

ISSN 2001-9866 (electronic version)

MY HELLSING: *Huvudredaktörens ord: Handskrivet eller tryckt – var det frågan?* | 5
TIM BERNDTSSON, OTTO FISCHER, ANNIE MATTSSON & ANN ÖHRBERG: *Inledning: 1700-talets handskriftskulturer* | 8

ARTICLES:

TIM BERNDTSSON: *Frimureriets medier: Om 1700-talsfrimureriets mediering av bemligheter i tal, handskrift och tryck* | 17
HELGA MÜLLNERITSCH: *The 'Who' of Manuscript Recipe Books: Tracing Professional Scribes* | 38
LIV HELENE WILLUMSEN: *Isaac Olsens kopibok som kulturuttryck på tidlig 1700-tall* | 58
RANDI SKJELMO: *Fire tekststykker knyttet til samemisjonæren Thomas von Westen 1716–1723* | 83
RUTH HEMSTAD: *"Kampagnen med Blæk istedet for Blod": Håndskrifter, trykk og opinionskamp i skandinavisk offentlighet, 1801–1814* | 104

SHORT ESSAY:

JAN RAGNAR HAGLAND: *Pedagogisk periferi?: Ludvig Holberg og 1700-talets første norske ABC-bøker* | 127

DISSERTATIONS:

TROND BJERKÅS, *Fra tilskuer til deltager?: offentlig deltakelse i Norge i overgangen mellom enevælde og konstitusjonelt styre*, review by Marthe Hommerstad | 130
ELENA DAHLBERG, *The Voice of a Waning Empire: Selected Latin Poetry of Magnus Rönnow from the Great Northern War*, review by Johanna Svensson | 133
TILDA MARIA FORSELIUS, *God dag, min läsare!: bland berättare, brevskrivare, boktryckare och andra bidragsgivare i tidig svensk veckopress 1730–1773*, review by Stefan Ekman | 137
JUHA-MATTI GRANQVIST, *Helsingin porvaristo Viaporin rakennuskaudella (1748–1808): sosiaalhistoriallinen perustutkimus*, review by Mika Kallioinen | 139

- ALFRED SJÖDIN, *Landets SångGudinna: Johan Gabriel Oxenstierna och naturdiktens genrer*, review by Marie-Christine Skuncke | 141
- THOMAS EWEN DALTHEIT SLETTEBØ, *In Memory of Divine Providence: a Study of Centennial Commemoration in Eighteenth-Century Denmark-Norway (1717–1760)*, review by Jonas Nordin | 146
- ELLA VIITANIEMI, *Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen: paikallisyhteisön poliittinen kulttuuri ja Kokemäen kirkon rakennusprosessi 1730–1786*, review by Nils-Erik Villstrand | 148

LITERATURE:

- HELEN BLOMQUIST, *Nordensflychts nej: ett upplysningsreligiöst spänningsfält och dess litterära manifestationer*, review by Alfred Sjödin | 153
- URBAN CLAESSION, *Kris och kristnande: Olof Ekmans kamp för kristendomens återupprättande vid Stora Kopparberget 1689–1713: pietism, program och praktik*, review by David Gudmundsson | 154
- MIKAEL KRISTIAN HANSEN, *Frederik Ablefeldt-Laurvig – teatrets aristokrat i det dansk-tyske gränsland*, review by Bent Holm | 156
- ANNE HASLUND HANSEN, *Niebuhrs Museum: souvenirs og sjaldenbeder fra Den Arabiske Rejse 1761–1767*, review by Kenneth Nyberg | 158
- RUTH HEMSTAD & BJØRN ARNE STEINE (eds.), *Overgangstid: forargelse og forsoning høsten 1814*, review by Michael Bregnsbo | 160
- HANNA HODACS, *Silk and Tea in the North: Scandinavian Trade and the Market for Asian Goods in Eighteenth-century Europe*, review by Hans Hägerdal | 162
- VIÐAR HREINSSON, *Jón lærði og náttúruv náttúrunnar*, review by Þórdís Edda Jóhannesdóttir | 163
- GUÐRÚN INGÓLFSDÓTTIR, *Á hverju liggja ekki vorar göfugu kellingar: Bókmenning íslenskra kvenna frá miðöldum fram á 18. öld*, review by Susanne Arthur | 165
- JANUS MØLLER JENSEN & CARSTEN SELCH JENSEN (eds.), *Krig, korstog og kulturmoder i 1700-tallet*, review by Benjamin Asmussen | 166
- ELLEN KREFTING, AINA NØDING & MONA RINGVEJ (eds.), *Eighteenth-Century Periodicals as Agents of Change: Perspectives on Northern Enlightenment*, review by Tilda Maria Forselius | 168
- SOFIA LING, *Konsten att försörja sig: Kvinnors arbete i Stockholm 1650-1750*, review by Paul Borrenberg | 170
- SEBASTIAN OLDEN-JØRGENSEN, *Ludvig Holberg som pragmatisk historiker: en historiografisk-kritisk undersøgelse*, review by Inga Henriette Undheim | 172
- RAIMO PULLAT, *Tallinlase asjademaailm valgustussajandil*, review by Juha-Matti Granqvist | 173
- TØRE STUBBERUD, *Jacob Nicolai Wilse (1735–1801): en opplysningsmann* och JACOB NICOLAI WILSE, *Skrifter i utvalg*, review by Per Pippin Aspaas | 175
- KIRSI VAINIO-KORHONEN, *De frimodiga: Barnmorskor, födande och kroppslighet på 1700-talet*, review by Anna Niiranen | 178
- HAN F. VERMEULEN, *Before Boas: The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*, review by Andreas Klein | 180

CONTRIBUTORS | 183

Huvudredaktörens ord

Handskrivet eller tryckt – var det frågan?

När jag skriver detta står sommaren för dörren och det är snart dags att trycka årets upplaga av *Sjuttonhundratalet*. Detta nummer har anförtratts en gästredaktion av tre litteraturvetare och en retoriker i Uppsala, doktorand Tim Berndtsson, filosofie doktor Annie Mattsson, professor Otto Fischer och professor Ann Öhrberg, som med hjälp av medförfattare utvecklar ämnet 1700-talets handskriftskulturer. Numret inleds med redaktörernas övergripande tankar och informativa forskningsbakgrund och följs av fem tematiska artiklar skrivna av Tim Berndtsson, Helga Müllneritsch, Liv Helene Willumsen, Randi Skjelmo och Ruth Hemstad. De diskuterar vad det innebär att läsa och skriva handskrivna texter när trycket också fanns som möjlighet. Hur uppfattades manuskriptet av 1700-talets samtid? Just detta århundrade var en övergångsperiod till vår moderna tid, då handskriften blev något exklusivt och ofta hemligt/personligt medan trycket mångfaldigades till allt lägre kostnad. Artiklarna behandlar avslutningen på en lång historisk period då manuskript och tryckta skrifter samexisterade i samlingar och i läsarnas medvetande på ett mer integrerat sätt än idag.

Bara drygt tvåhundraftio år har förflutit, men nu betraktas manuskript och tryckta skrifter på ett självklart sätt som två skilda medier. De katalogiseras i olika databaser, bevaras ofta på olika institutioner och utforskas av varsitt specialistskrå. Detta temanummer aktualiserar en diskussion om vilken betydelse detta får för vår kunskap om 1700-talet. Vad händer med analysen av textligt innehåll när forskningen har blivit avhängig digital katalogisering som bortser från proveniens, ordning och form – förutom just det faktum huruvida texten är tryckt eller inte?

Många forskare delar säkert den erfarenhet som jag nyligen gjorde, nämligen de besvärliga följderna av den kategoriska uppdelningen mellan tryckt och handskrivet text. Under mitt pågående forskningsprojekt har jag av och till i tre års tid letat efter ett dokument om ett politiskt sällskap i Stockholm. Handlingarna

beskrivs och refereras till utan signum i en bok från slutet av 1800-talet (vilket ju till senare tiders forskares förtret var rätt vanligt förr), och jag har inte kunnat släppa tanken på att återfinna dem. Kanske stälpte dock mina ledtrådar mer än de hjälpte personalen på de arkiv och bibliotek som jag uppsökt. Jag var nämligen övertygad om att handlingarna var en handskrift, eftersom det gällde ett sällskap som verkade ha tillkommit på informell väg och verksamt under några decennier kring sekelskiftet 1800. För att uttömma en sista möjlighet bad mig ändå bibliotekarien på Kungliga Bibliotekets handskriftssamling att skriva in dokumentets titel i LIBRIS, den svenska databasen över tryckta medier. Träff! Det handlade alltså om tryckta handlingar, inte de sirliga handskrivna statuter från andra sällskap som jag tidigare hade utforskat. Med ens var det möjligt att få fram det åstundade dokumentet – även om inte heller det var gjort i en handvändning efter ett sekels slumrande tillvaro i bibliotekets samlingar.

Under detta år har en långsiktigt viktig förändring kommit till stånd för *Sjuttonbundratat*. Det nordiska redaktionsrådet på sex medlemmar har kompletterats av tretton medlemmar i ett internationellt redaktionsråd, utsett för att bidra till tidskriftens ökade räckvidd utanför Norden. Medlemmarna tillför tidskriften bred kompetens, erfarenhet och vetenskaplig excellens. För redaktionens praktiska arbete innebär det tillgång till specialiserade kunskaper inom en rad 1700-talsämnen, en potentiell utvidgning av tidskriftens läsekrets och skribenter samt hjälp med granskning av våra artiklar.

Rådet består av två litteraturvetare, professor Karin Hoff i Göttingen som är specialist på skandinavisk litteratur och drama och professor Helen Watanabe O'Kelly i Oxford, vars specialområde är tysk litteratur med särskild inriktning på kvinnliga författarskap och barockens hovkultur. I rådet ingår även två framstående kännare av upplysningen och 1700-talets lärdomshistoria, nämligen professor Laszlo Kontler i Budapest och professor Knud Hakonssen i Erfurt. Professor Thomas Munck från Glasgow bidrar med kompetens inom komparativa kulturella, sociala och politiska perspektiv på tiden före och under franska revolutionen. Vidare består redaktionsrådet av docent Thomas Wallnig i Wien, specialist på Centraleuropeisk religiös och intellektuell historia under tidigmodern tid och professor Pierre-Yves Beaurepaire i Nice, auktoritet inom en annan typ av nätverk väsentligt för 1700-talets sociabilitet och intellektuella liv: europeiskt frimureri. Rådet består även av professor Éric Schnakenbourg i Nantes vars forskningsinsatser rör fransk-nordiska relationer under 1700-talet. I rådet ingår dessutom två amerikanska konsthistoriker med särskilt fokus på Norden, docent Michael Yonan från Missouri och docent Kristoffer Neville i California Riverside, experter på

skandinavisk rokoko och familjen Tessin. Två globalhistoriker är medlemmar av rådet, nämligen docent Karen Oslund i Towson, specialist på Island, Grönland och Färöarna utifrån maritima, kulturella och miljöhistoriska perspektiv och docent Jacqueline Van Gent, Perth, stor kännare av tidigmoderna koloniala kulturmöten utifrån genus- och känslöhistoriska perspektiv. Den trettonde medlemmen av redaktionsrådet, Michael North i Greifswald, har bidragit med värdefulla syntester om 1700-talets materiella kultur. Redaktionen välkomnar varmt samtliga nya medlemmar i rådet och tackar för förtroendet att få del av deras tid och kunskaper för att höja tidskriftens kvalitet.

Slutligen vill jag som huvudredaktör särskilt tacka för temaredaktionens insatser med detta nummer och ge en eloge till Per Pippin Aspaas, vår ordinarie norska redaktör som noggrant har tagit sig an de norskspråkiga artiklarna. Till er, ärade och oundgängliga läsare av *Sjuttonhundratalet*, överlämnar jag nu en intressant djupdykning i handskriftskulturer på 1700-talet. Jag önskar er mycket nytta och nöje under läsningen!

My Hellsing i juni 2017

Inledning: 1700-talets handskriftskulturer

*Tim Berndtsson,
Otto Fischer,
Annie Mattsson &
Ann Öbrberg*

Föreliggande nummer av *Sjuttonbundratat* ägnas handskriftskultur och skrivpraktiker. De uppsatser som ingår i numret ger olikartade insikter om ett länge eftersatt forskningsobjekt: handskriften. I samtida humanistisk forskning har handskriften – sedd som praktik och kulturell artefakt – i ökande grad börjat ägnas uppmärksamhet. I någon mening kan detta kanske paradoxalt nog relateras till att skrivande för hand i den digitala tidsåldern alltmer förskjutits ifrån vardagslivet.¹ Genom att en praktik börjat främmandegöras blir dess samhällliga roll och effekter också lättare att iakttä på ett historiskt plan. Intresset för handskriften som medium, social praktik och kulturell artefakt kan även relateras till de många ”vändningarna” mot skriftens konkreta sida som skett inom humanvetenskapen under senare år: oavsett om dessa nu kallas för ”material”, ”medial” eller ”archival”-turns.²

Studier om handskriftskultur(er) kan dock knappast beskrivas som ett befintligt forskningsfält med tydligt uppdelade åsiktslinjer. Artiklarna som presenteras i detta nummer bör alltså inte heller förstås som ingående i ett sådant. Snarare förenas de alla av att de låter handskriften framträda såsom ett forskningsobjekt där mediet i sig väcker frågorna.

Handskriftens position under det långa 1700-talet var också speciell jämfört med både tidigare och senare perioder, mycket på grund av tryckets utveckling och tidens framväxande offentligheter. 1700-talet beskrivs ofta som en period då trycket – inte minst i form av periodiska tidskrifter och enklare trycksaker – började nå ut till en bredare publik. Samtidigt var normalformen för skriftlig kommunikation och informationshantering under perioden naturligtvis ännu den handskrivna texten med bläck, penna och papper. Det gällde såväl i den privata sfären som i den offentliga. Boktryckarkonstens sociala, kulturella, religiösa och politiska betydelse har diskuterats flitigt i forskningen, men fram till för åtminstone bara ett par decennier sedan, så var handskriften – den egna såväl som andras – en lika viktig form av skriftumgänge för den stora majoriteten av västerlandets

människor som det tryckta ordet i form av böcker och tidningar. Under senare år har allt större uppmärksamhet ägnats åt frågan vad det innebär att skriva för hand och att läsa handskrivna text i en historisk situation där boktrycket existerar som en möjlighet för mediering av det skrivna ordet; den tidigmoderna handskriftskulturen ser i och med det annorlunda ut än medeltidens och antikens. Handskriften kommer efter introduktionen av tryckmediet att anta nya funktioner, och betydelsen av gamla funktioner förskjuts.

Samtidigt påpekar forskare som David McKitterick i sin breda studie av tryckta respektive handskrivna verk i Europa under nära 400 år från och med introduktionen av tryckmediet (*Print, Manuscript and the Search for Order, 1450–1830*, 2003) att skillnaden mellan handskriftscirkulerade och tryckta texter inte alltid var så markant i en tid då handskrifter mångfaldigades och cirkulerade, medan tryck kunde ges ut i små upplagor och tekniken gjorde att skillnaden mellan olika exemplar ur samma upplaga kunde vara stor. McKitterick sammanfattar relationen mellan de två medierna: "it is more realistic to speak not of the one superseding the other, but of the two working together."³

En annan viktig faktor är det sätt på vilket handskrifter nådde sina läsare och cirkulerades såväl före som efter tryckets tillkomst. Att det under tidigmodern tid är relevant att skilja mellan privata och publicerade handskrifter och att det därtill fanns olika sätt att publicera verk genom handskrift, är något som uppmärksammas av Harold Love i *Scribal Publication in Seventeenth-Century England* (1993). Verk som förelåg i handskrift kunde förstås även bli tryckta, precis som tryckta verk ofta skrevs av för hand. Det förekom också mellanting, som de *burinées*, handskrivna nyhetsbrev som graverades på kopparplåtar och massproducerades, vilka har beskrivits av François Moureau i *La Plume et le Plomb* (1999). Denna sammanblandning har fått McKitterick att ifrågasätta om bibliografier och databaser över tryckta verk och dess upplagor och spridning under tidigmodern tid kanske egentligen leder forskare fel, eftersom dåtidens människor räknade in både handskrifter och tryckta verk i boksamlingar och bibliotek, och samma verk kunde spridas parallellt genom båda medierna.⁴ Även Elizabeth Eisenstein påpekar i sin inflytelserika studie *The Printing Revolution in Early Modern Europe* (2005) hur lite vi egentligen vet om spridning via handskrift respektive tryck i äldre tid och hon menar vidare att detsamma för övrigt gäller i förhållandet mellan muntligt kommunicerade texter och skrivna.⁵

Begreppet "handskriftskultur" riktar lätt tanken mot den medeltida manuskriptkulturen.⁶ Men då begreppet används i 1700-talets kontexter är det, som framhölls ovan, fråga om en handskrift *efter* tryckpressens definitiva insteg. Det ledde dock som visats inte nödvändigtvis till en klar uppdelning mellan medierna

och deras användningsområden. Ofta rådde pragmatikens lag och handskriften var i många fall ett behändigt alternativ då framställningen av den krävde mindre teknisk utrustning än det tryckta verket. Men i och med att trycket fanns som alternativ kom vissa typer av mediala egenskaper att mera specifikt knytas till handskriften. En av dessa var att handskrifter lämpade sig väl för det som ansågs vara politisk farlig eller osedlig och ogudaktig litteratur (åtminstone i förhållande till trycket). Det är alltså ofta till handskrifter som forskaren måste gå för att reda ut sådana ämnen. Både före och efter den korta period av tryckfrihet som rådde i Sverige 1766–1772 spreds pamfletter om politiskt brännbara ämnen främst via handskrifter.⁷

Det kan dock vara vanskligt att upprätta enkla distinktioner mellan handskrivet och tryck när det gäller förbjudna texter. Ann Öhrberg diskuterar till exempel i en artikel om religiös censur under 1700-talet den brist på beredskap och fantasi som fanns när det gällde tryckmediet då myndigheterna lät trycka och cirkulera samma väckelseinfluerade religiösa texter som de tidigare hade stoppat via censuren. Skälet var att de texter som nu trycktes av myndigheterna var ämnade att spridas till landets präster för att på så sätt beväpna dem med argument mot förförlig väckelse. Däremot ansågs texterna på grund av sitt teologiska innehåll för avancerade för den ”enfaldiga” läsaren, det vill säga läsarna från de lägre samhällsklasserna. Att texterna genom trycket kunde få ökad spridning och läsas av just dessa vanliga läsare verkar däremot inte vara något som föll de ansvariga in.⁸

En annan medial egenskap var att handskriften i och med trycket kom att framstå som organiskt kopplat till den individuella personligheten. Som Lothar Müller formulerat det:

Seit es die Typographie und die gedruckte Buchseite gibt, erscheint die Handschrift als vergleichsweise körpernah. Sieht man sie aus der Sicht der Lebendigen Rede, tritt ihr Schriftcharakter hervor, sieht man sie aus der Perspektive des Gedruckten, tritt hervor, daß sie Spur der lebendigen Hand ist.⁹

Även andra forskare har gjort samma iakttagelser. Tamara Plakins Thornton avhandlar i sin studie över handskriftens kulturella historia (*Handwriting in America. A Cultural History*, 1996) bland annat hur det maskinkonnoterade trycket gjorde att handskriftens koppling till handen, kroppen och individen successivt blev tydligare och viktigare i takt med tryckets utbredning. Men hon lyfter också fram komplexiteten i denna process och hur de modernare typsnitt som kom i slutet av 1700-talet fortfarande ibland imiterade handskriften, det vill säga den linjeföring som åstadkoms av pennans rörelse över pappret, trots att tryckstilen under 1700-

talet alltmer kom att anta matematiskt, exakta former. (Det var ingen slump att de mer framstående mästarna av typsnitt i hennes material också var kända mästare i skrivkonsten "writing masters").¹⁰ En del av förklaringen till detta fenomen och till att handskriften kom att användas i vissa sammanhang, till exempel i mer exklusiva litterära cirklar, är enligt Plakins Thornton att trycket dels sågs som opersonligt, dels som ogenomskinligt: "the opacity of print opened up the possibility of its duplicity, for who knew what lay behind the expressionless face of type?".¹¹

Handskriften blir följaktligen alltmer sedd som en del av och ett uttryck för den individuella identiteten i det tidigmoderna Europa. Sedan 1600-talet kan ett starkare intresse för det personliga grafiska uttrycket i själva de handskrivna tecknen påvisas: Johann Wolfgang von Goethes livliga intresse för orientalisk kalligrafi, som han inte förstod att läsa, är omvitnat.¹² Likaså var även skrivakten en del av en sentimental diskurs, som i likhet med läsakten ofta tematiserades som ett paradoxalt och bitterljuvt sammanfall mellan kommunikation och kommunikationsförlust, närhet och distans. Skriften möjliggjorde kommunikation över tid och rum, men frambesvärjade samtidigt bilden av de kommunicerande som ohjälpligt åtskilda och frånvarande. Skrivakten gör ytterst, säger Walter Ong, dödens möjlighet närvarande i livet.¹³ Som Albrecht Koschorke framhåller i sin innehållsrika studie över 1700-talets "mediologi", erbjuder också skriften ett sätt att iscensätta fantasier om en rent emotionell kommunikation, där såväl kroppen som rösten förbikopplas, samtidigt som det uppnås just genom att skriftmediet tematiseras i sin materiella föremålslighet, och sin oförmåga att fånga in den levande människans röst och uttryck.¹⁴

Christian Benne visar i sin stora studie över det litterära manuskriptets historia hur detta uppstår, som vi idag förstår det, som en effekt av boktrycket. Det litterära, helst egenhändiga, litterära manuskriptet får sin specifika kulturella betydelse just i relation till trycket som den normala cirkulationsformen för litterära texter. Manuskriptet kan representera ett senare publicerat verk på ett eller annat tidigare stadium av arbetsprocessen. Och därför blir det intressantare ju mer det avviker från vad som senare publicerades. Men det kan också vara så att ett manuskript representerar sidor av författarskapet som författaren av yttre eller inre skäl varit förhindrad att offentliggöra. Manuskriptet anses då ge en ledtråd till sanningen om författarskapet – det blir ett mer eller mindre avslöjande vittnesbörd om vad författaren faktiskt känt, tyckt och avsett.¹⁵

Till denna fetischering av handskriften kan också intresset för autografer tillfogas. Colette Sirat uppmärksammar i *Writing as Handwork in Mediterranean and Western Culture* (2006) hur det under renässansen blev vanligare att samla på brev med

egenhändiga underskrifter av kända personer och hur handstil började kopplas till personlighet.¹⁶ Den handskrivna namnteckningen – signaturen – blev nu också föremål för aktivt samlarintresse.¹⁷ Så saknar exempelvis många brev från kända män och kvinnor i de svenska arkiven avsändarens underskrift, då denna klippts ut och sparats för sig eller sålts till autografsamlare.

Men redan innan handskriftens började förstås som ett uttryck för en bestämd personlighet – som studerades inom såväl 1700-talets fysiognomiska ramverk som 1800-talets lära om sambanden mellan personlighet och handstil (grafologin) – var det ett byråkratiskt redskap för individualisering.¹⁸ Personnamnets vikt inom rättssystemet började märkas under senmedeltiden, och signaturen förankrades i det engelska rättssystemet under 1600-talet, ett exempel som senare skulle följas i övriga Europa. Den handskrivna signaturen som en del i personbevisets historia, och dess sociala och kulturella verkan beskrivs i Valentin Groebners bok *Personbevis. Passets födelse i medeltidens Europa* (2009).¹⁹ Det är ingen slump att den omfattande skrivutbildning som den svenska statskyrkan bedrev med de lägre folklagren under 1700-talet först och främst syftade till att få befolkningen att stava fram sina namn för att dessa skulle kunna fungera som juridiskt giltiga underskrifter. Allt skrivande var förstås inte formellt, men det formella skrivandet var helt centralt som manifestation av juridisk och politiska maktutövning. I den samtida forskningen har inte minst de skrivande sekreterarna och kanslisternas betydelsefulla roll i det tidigmoderna samhället framhävts, framförallt inom statsapparaten och den kyrkliga administrationen.²⁰

Mot bakgrund av den ovan tecknade, breda översiktsskildringen förstås handskriftskultur som en rad skilda praktiker, funktioner, idéer och kulturella effekter, som alla kan kopplas till handskriften som medium. De texter som vi samlat i detta nummer av tidskriften erbjuder ur skilda perspektiv ingångar till dessa fenomen.

I sin uppsats "Frimureriets medier. Om 1700-talsfrimureriets mediering av hemligheter i tal, handskrift och tryck" skildrar Tim Berndtsson hur handskriften som medium konfigureras på särskilda sätt inom 1700-talet frimureriet som en "begränsande kommunikationsplattform". I det frimureriska förmedlandet av hemligheter hade det handskrivna en mellanform: Det upplevdes som tillräckligt säkert för att vidareföra vissa sorters hemligheter i korrespondens (ibland dock i chiffererad form), men betraktades också som så pass indiskret att det sällan anförtroddes de kunskaper som antogs bestämma den "frimureriska konsten" självt som ett slags hemlighet. Genom att visa hur skrift användes både för att kommunicera i hemlighet, och för att mer eller mindre öppet kommunicera om "hemligheter", argumenterar Berndtsson att denna kommunikation förvisso kunde fungera som en strukturell förutsättning för upplysningsprojekt men att

hemlighetskommunikationen för många upplysningsförespråkare också framstod som ett irritationsobjekt och även ett principiellt hot mot en transparent offentlighet.

Helga Müllneritsch tar i sin uppsats "The 'Who' of Manuscript Recipe Books: Tracing Professional Scribes" upp handskrivna receptsamlingar från södra Tyskland och Österrike. Dessa samlingar har hitintills inte tillmätts något större intresse i forskningen, men Müllneritsch kan nu visa hur de dels kan kopplas till kvinnligt lönearbete, dels demonstrera ett exempel på att handskrivna publikationer fortfarande kunde ha ett ekonomiskt värde, eller fungera som statusobjekt under 1700-talet. Troligtvis kunde en handskriven kokbok framställas i syfte att ges bort som gåva till en ung kvinna i samband med konfirmationen, bröllopet eller dylikt. Kokböckerna bestod ofta av avskrifter av andra verk, men kunde ibland också vara nya, unika receptsamlingar. Genom att analysera handstilar, språklig nivå och layout samt genom att jämföra dessa publikationer med exempel på andra i forskningen uppmärksammande handskriftspublikationer kan Müllneritsch övertygande argumentera för att dessa kokböcker med största sannolikhet var framställda av kvinnliga skrivare med uppenbart hög kompetens och skolning.

Ett särskilt tematiskt block behandlar handskriftens betydelse inom ramen för väckelsen i Sápmi under 1700-talet. I sin uppsats "Isaac Olsens kopibok som kulturuttryck på tidlig 1700-tall" behandlar Liv Helene Willumsen en kopiebok förd av Isaac Olsen i Finnmark under de första åren av 1700-talet. Olsen var inte präst men förkunnade likväl för den samiska befolkningen. Uppsatsen visar hur kopieboken var ett viktigt redskap i detta arbete, och hur Olsen där samlade texter av vitt skilda karaktär. Den blir för honom såväl handbok som bibliotek i ett arbete som huvudsakligen måste bedrivas utan tillgång till böcker och bibliotek. Resultatet blir en samling texter där en pedagogisk, en religiös, en förvaltningsrättslig och en populärvetenskaplig röst bryter sig mot varandra på ett säreget sätt.

Randi Skjelmo i sin tur behandlar i "Fire tekststykker knyttet til samemissionæren Thomas von Westen, 1716–1723" den kända norska samemissionären Thomas von Westen och anknyter på så sätt till diskussionerna i Willumens uppsats om Olsen, eftersom Olsen och von Westen kom att samarbeta kring missionsarbetet i Sápmi. Skjelmo gör en analys av fyra tidigare föga behandlade dokument hämtade från de rika materialen i von Westens samling: brev och det så kallade Nærøymanuskriptet, som finns i många avskrifter, vilka Skjelmo framhåller är utformade som handskriftspublikationer. I uppsatsen spåras mottagare till dessa texter, trosföreställningar och synen på missionsarbetet mellan åren 1716–1723. Via analyserna kan Skjelmo visa hur von Westen använder handskriften som medium för att sprida sina idéer om samemissionen till myndigheter och en initierad

publik, men det visar också hur han genom detta fångar upp det intresse som fanns i samtiden och stärker sin ställning som ”samernas apostel”.

Slutligen diskuterar Ruth Hemstad i sin uppsats ”Kampagnen med Blæk istedet for Blod’: Håndskrifter, trykk og opinionskamp i skandinavisk offentlighet, 1801–1814” hur handskrift fortfarande var ett medium som samverkade med trycket i offentlig politisk debatt i Norden i början av 1800-talet. Hon visar hur man från svenskt håll till viss del förlitade sig på handskriftcirkulation för att sprida politiska pamfletter i Norge i syfte att övertyga allmänheten om att en union med Sverige vore att föredra framför att lyda under Danmark. Det blir också tydligt att det inte går att studera enbart tryckta eller enbart handskrivna texter för att förstå den debatt som pågick, eftersom samma verk kunde spridas både i tryck och handskrift och en tryckt pamflett kunde utgöra ett direkt svar på en handskriftcirkulerad. Överföringen mellan medier och offentligheter kunde ta sig olika uttryck, som när en handskriftcirkulerad svensk pamflett trycktes med sarkastiska fotnoter och kommentarer i Danmark, och delar av svenska pamfletter översattes i en pro-dansk pamflett som riktade sig till den engelska publiken.

Det fokus som har lagts på tryckets stora betydelse under 1700-talet har inte sällan gjort att handskriftskulturer av olika slag kommit i skymundan. Ovedersägligen hade trycket en stor betydelse under det långa 1700-talet – till exempel för effektiv och snabb spridning av texter, uppkomsten av det offentliga och så vidare – men i uppsatserna framgår det samtidigt hur fruktbart det är när handskriften inte bara ses som en bärare av ett innehåll, eller som ett medialt undantag, utan i sig blir objekt för forskarens uppmärksamhet.

Noter

1. Om handskriften i den digitala tidsåldern se Sonja Neef, *Imprint and Trace: Handwriting in the Age of Technology* (London, 2010); Sonja Neef, José van Dijck & Eric Ketelaar (red.), *Sign here!: Handwriting in the Age of New Media* (Amsterdam, 2006).
2. Om ”material turn”: Thomas Meier, Michael R. Ott & Rebecca Sauer (red): *Materiale Textkulturen: Konzepte – Materialien – Praktiken* (Berlin/Boston/München, 2015); Tony Bennett & Patrick Joyce, *Material Powers: Cultural Studies, History and the Material Turn* (London, 2010); Daniel Miller (red.), *Anthropology and the Individual: a Material Culture Perspective* (Oxford, 2008). Om ”medial turn”: Stefan Münker, *Philosophie nach dem 'Medial Turn': Beiträge zur Theorie der Mediengesellschaft* (Berlin, 2009). Om ”archival turn”: Randolph C. Head, ”Preface. Historical Research on Archives and Knowledge Cultures: an Interdisciplinary Wave”, *Archival Science* 10:3 (2010), s. 191–194. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10502->

010-9130-1; Knut Ebeling & Stephan Güntzel, "Einleitung" i Knut Ebeling & Stephan Güntzel (red.), *Archivologie* (Berlin 2009), s. 7–26.

3. David McKitterick, *Print, Manuscript and the Search for Order, 1450–1830* (Cambridge, 2003), s. 21.

4. David McKitterick, "Paper, Pen and Print", *LIR journal*, 2011:1, <http://ojs.ub.gu.se/ojs/index.php/LIRJ/article/view/997>. Åtkomst: 2017-05-13.

5. Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe* (Cambridge, 2005), s. 8 f.

6. Om medeltida handskriftskulturer se exempelvis: Michael Johnston & Michael Van Dussen (red.), *The Medieval Manuscript Book: Cultural Approaches* (Cambridge, 2015); Malcolm Beckwith Parkes, *Pages From the Past: Medieval Writing Skills and Manuscript Books* (Farnham, 2012); Kathryn Kerby-Fulton, Linda Olson & Maidie Hilmo, *Opening up Middle English Manuscripts: Literary and Visual Approaches* (Ithaca, 2012); Geert H. M. Claassens & Werner Verbeke (red.), *Medieval Manuscripts in Transition: Tradition and Creative Recycling* (Leuven, 2006).

7. Se exempelvis Ingemar Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur: en bibliografi* (Göteborg, 1967) och Annie Mattson, *Komediant och riksförrädare: handskriftcirkulerade smådeskrifter mot Gustaf III* (Uppsala, 2010).

8. Ann Öhrberg, "'A Threat to Civic Coexistence'. Forbidden Religious Literature and Censorship in Eighteenth-Century Sweden", i Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen (red.), *Religious Reading in the Lutheran North: Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture* (Cambridge, 2011), s. 112–132.

9. Lothar Müller, *Weiß Magie: die Epoche des Papiers* (München, 2012), s. 133. "Sedan det fanns typografi och tryckta boksidor, föreföll handskriften som förhållandevis kroppsnära. Ser man den i förhållande till det levande talet träder dess skriftkaraktär fram, ser man det ifrån tryckets perspektiv så framträder den som spår av en levande hand."

10. Tamara Plakins Thornton, *Handwriting in America: A Cultural History* (New Haven, Conn., 1996), s. 26 ff.

11. Plakins Thornton 1996, s. 31.

12. Andrea Polaschegg, "'diese geistig technischen Bemühungen ...': Zum Verhältnis von Gestalt und Sinn versprechen der Schrift. Goethes arabische Schreibübungen und E. T. A. Hoffmanns Der goldene Topf", i Gernot Grube, Werner Kogge & Sibylle Krämer (red.), *Schrift: Kulturtechnik zwischen Auge, Hand und Maschine* (München, 2005), s. 279–304.

13. Walter J. Ong, *Interfaces of the Word: Studies in the Evolution of Consciousness and Culture* (Ithaca, 1977), s. 230–271.

14. Albrecht Koschorke, *Körperströme und Schriftverkehr: Mediologie des 18. Jahrhunderts* (München, 1999). Se även Otto Fischer, "Retorisk och litterär kommunikation: några historiska och teoretiska överväganden", *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2005:1–2, s. 16–37. Otto Fischer, "Skatter af känslan – tecken af oskulden. Om sentimentalitet och litterär kommunikation. Exemplet Granberg", *Samlaren* 2006, s. 41–84. Otto Fischer, "Meaning and Materiality. On the Rise of the Archive of Modern Literary Scholarship", i Gunnar Foss & Yngve

Sandhei Jacobsen (red.), *Carriages and Computers: Aesthetic Technologies in Literature from the 18th to the 21st Century* (Trondheim, 2009), s. 29–36.

15. Christian Benne, *Die Erfindung des Manuskripts: zur Theorie und Geschichte literarischer Gegenständlichkeit* (Frankfurt a. M, 2015).

16. Colette Sirat, *Writing as Handwork in Mediterranean and Western Culture* (Turnout, 2006), s. 254.

17. Mario Wimmer, *Archivkörper: eine Geschichte historischer Einbildungskraft* (Paderborn, 2012), särskilt s. 203–209; Bodo Plachta, "Schriftdenkmal oder Textträger? Über das Sammeln von Autographen" i Martin Schubert (red.), *Materialität in der Editionswissenschaft* (Berlin, 2010), s. 79–88. För svenskt vidkommande ges en användbar översikt över manuskript-handelns aktörer i Bertil Broomé *Handskriftssamlarna och de svenska arkiven 1700–1950* (Stockholm, 1977).

18. Thomas Macho, "Handschrift, Schriftbild" i Grube et al. (red.), 2005, s. 111–120.

19. Valentin Groebner, *Personbevis: Passets födelse i medeltidens Europa* (Göteborg, 2009).

20. Bhavani Raman, *Document Raj: Writing and Scribes in Early Colonial South India* (Chicago, 2012); Kathryn Burns, *Into the Archive: Writing and Power in Colonial Peru* (Durham, 2010); Bernhard Siegert & Joseph Vogl, *Europa: Kultur der Sekretäre* (Zürich, 2003); Ian McNeely, *The Emancipation of Writing: German Civil Society in the Making, 1790s–1820s* (Berkeley, 2003).

Frimureriets medier: Om 1700-talsfrimureriets mediering av hemligheter i tal, handskrift och tryck

Tim Berndtsson

Inledning

Denna artikel handlar om 1700-talets frimureri som en plattform för mediering av hemligheter.¹ Den handlar om de kommunikationsmedier som användes inom och omkring frimureriet: tal, handskrift, tryck. Men också om hur frimureriet självt kan förstås som en medial plattform för hemlig esoterisk kunskap.² Min avsikt är att diskutera olika teoretiska möjligheter som står till buds vid studiet av slutna sällskap och deras roll i 1700-talets kommunikationsfält. Genom att förstå kommunikation på skilda teoretiska nivåer menar jag att ny klarhet kan bringas till den mycket diskuterade frågan om hemlighållandets betydelse inom 1700-talets ordenskultur. Därutöver kommer jag att utifrån ett blandat frimureriskt källmaterial undersöka olika tekniker för att mediera (eller inte mediera) hemligheter. Hur förstods dessa tekniker och hur fungerade de? På vilka sätt kan frimureriets hemlighållanden sättas i relation till upplysning och offentlighet?

I första avsnittet kommer jag med hänvisning till Linda Simonis avhandling *Die Kunst des Geheimen* från 2002 (en systemteoretiskt präglad studie om frimurerisk hemlighetskultur och esoterisk kommunikation under upplysningstiden) diskutera hur frimureriet kan förstås som ett socialt system och dess organisationer som begränsande kommunikationsplattformar. Till detta vill jag själv föreslå en teoretisk modell för att tala om mediering och hemligheter inom 1700-talsfrimureri. I artikelns senare del undersöker jag via blandat empiriskt material hur chiffer och andra metoder användes för att distribuera och i viss mening framskapa hemligheter. Materialet är utvalt för att visa på teoretiska poänger: att en annan bild av hemlighållandet framträder om det ses utifrån en medial aspekt, än om det görs till ren social funktion. Jag vill med exemplet argumentera för att hemlighållandet funktionellt lika gärna kan kopplas till i sig icke-progressiva kulturella logiker som

till upplysningsprojektet. På grund av studiens format är dessa resultat förstås snarare att se som arbetshypoteser än klargjorda slutsatser.

Frimureriet som socialt system och begränsande kommunikationsplattform

Forskningen om frimureriet har under de senaste decennierna varit på frammarsch och diversifierats.³ En starkt förbättrad källsituation bidrar till detta: tidigare slutna frimurararkiv har öppnats runtom i Europa, svårtillgängliga tryck har digitaliserats och vetenskapliga källeditioner har publicerats: vad som framträtt är en i grunden mer diversifierad bild än den som var gängse i forskningen för några decennier sedan. Flera samtida forskare talar därför hellre om "frimurerier" än om en enhetlig universell Frimurarorden.⁴

Lite skissartat kan frimureriet dock definieras som en organiserad form av slutet, hierarkiskt strukturerat och i huvudsak manligt sällskapsliv med regelbundna rituellt baserade ceremoniella sammanträden, så kallade loger. Dessa loger var sociologiskt sett av nätverkskaraktär och fungerade som noder i större, ofta supranationella, konstellationer. Verksamheterna syftade genomgående till individens moraliska självfostran och omfattade en mer eller mindre tydlig utmejslad lära. Frimureriets självbestämning gentemot omvärlden upprätthölls genom att medlemmar genomgick en initiationsrit med påföljande tysthetslöfte. Tystnaden rörde inte organisationens existens men dess innehåll i form av de rituella aktiviteter som utfördes och de läror som förmedlades innanför logens väggar.

Med en språkdräkt hämtad från den tyske sociologen Niklas Luhmann går det, som Linda Simonis gör, att se frimureriet som ett *socialt system*.⁵ Frimurarsamhället definierade sig som grupp gentemot samhället utanför och använde detta som systembärande distinktion: initierad stod mot oinitierad, "invigd" mot "profan".⁶ Att logen i högtidliga interna sammanhang benämndes "templet" är ett led i upprätthållandet av denna distinktion.⁷ Denna binära åtskillnad återkom sedan också inom det graderade ritualsystemet, där lärlingen var oinitierad i förhållande till medbrodern som i sin tur var oinitierad i förhållande till mästaren.⁸ Detta spel med hierarkiska trappsteg i färd mot den fullständiga upplysningen kunde i det så kallade höggradsfrimureriet fortsätta i åtskilliga steg till.⁹ Distinktionen mellan initierad respektive oinitierad upprättades genom bruket av en annan distinktion – mellan hemligt respektive uppenbart. I praktiken upprättades alltså denna distinktion genom ritualer, vari de församlade bröderna prövade om initianden var värdig att uppgå i deras grad. Om denne bestod ritualens iscensatta prövningar och därmed befanns värdig, uppdragades gradens "hemligheter" genom ett fö-

reläsningsliknande tal som informerade om innebörden av vissa symboler, ofta benämnda hieroglyfer. Genom ritualens uppförande, dess *performativitet*, togs alltså systemet i organisatoriskt bruk: personer kunde överföras från den ena sidan av gränsen till den andra, från oinitierad till initierad. Det performativa spelet mellan intransparens och transparens – vilket sceniskt återkommer gång på gång i själva ritualerna, exempelvis genom plötsliga övergångar mellan ljus och mörker – har beskrivits utförligt i forskningen.¹⁰ Som socialt system betraktat består alltså frimureriets operationella procedur i frimurare som initierar frimurare som initierar frimurare. Detta är vad systemet som sådant gör: det vidareför sig självt.

Den konstitutiva systemiska gränsen mellan inre och yttre kännetecknade frimureriet även på organisatorisk nivå. De frimureriska organisationerna har än idag som regel en skarp gräns mellan en yttre form vilken fungerar som social aktör och en inre form som förvaltar en frimurerisk tradition (vilket förstås som en uppsättning av ideal, ett antal praktiker och en mer eller mindre tydligt bestämd diskursiv lära). "Begränsande kommunikationsplattform" är den beteckning jag valt för denna struktur, det vill säga de samverkande mediala kanaler som frimureriets (nätverksbaserade) organisation erbjöd: alltifrån riktlinjer för högtidstal i logen till system för internpost och hemliga arkiv.¹¹ Med "kommunikationsplattform" avses alltså en socialt ordnad struktur som tillhandahåller olika givna medier, betingar dessas användning och innehåll, och upprättar olika givna relationer mellan avsändare och mottagare. Med "begränsande" avses att denna struktur hänvisar till den systemkonstituerande distinktionen initierad / oinitierad, för att reglera förhållandet mellan avsändare och mottagare inom medieringskanalerna. Frimureriet var förstås i praktiken inte hermetiskt slutet mot omvärlden. Långt in på andra hälften av 1700-talet hölls loger i de flesta europeiska stater i offentliga lokaler; de abonnerade rummen täcktes förvisso med svarta gardiner men det var ofrånkomligt att viss information spreds utanför den frimureriska kretsen.¹² Däremot sökte frimureriet i sina föreskrifter skilja mellan verksamhet utanför respektive innanför logen. Den tydliga gränsen mellan inre och yttre fanns till genom att den hela tiden betonades.

Frimureriet var således *å ena sidan* deltagare i den sociala sfär som från 1700-talet betecknades "offentligheten". Frimurarsällskap ägnade sig regelmässigt åt filantropisk och karitativ verksamhet (barnhem, fonder för änkor, välgörenhetskonserter etc.), och argumenterade för att de fostrade mönstermedborgare och ideala undersåtar till förmån för staten.¹³ Men logegemenskaperna kunde också utgöra frirum för moralisk (och implicit politisk) diskussion, i en tid där sådant var starkt socialt villkorat i de flesta stater. Flera forskare har därför velat se logen som ett slags förhall till offentligheten, och därmed frimureriet som en viktig ak-

tör i den europeiska upplysningen, vilket inte minst gäller den inflytelserika amerikanska historikern Margaret Jacob.¹⁴ Frimureriet var uppenbart en social form på "offentlighetens" arena och nätverksmässigt fungerade det i samspel med flera andra mer eller mindre väletablerade organisationer och sällskap (lärdasamfund och akademier, läsesällskap, salonger, klubbar etc.).¹⁵

Å andra sidan var frimureriet i högsta grad icke-offentligt, så till vida att den borgerliga offentlighetens devis var öppenhet och transparens medan frimureriets kännetecken var exklusivitet och hemlighet.¹⁶ Sedda som slutna organisatoriska kommunikationsnätverk syftade frimurarorganisationerna dels till att främja informationscirkulationen mellan dem som befanns sig inom dess positioner, och dels till att instrumentellt inskränka räckvidden för informationsspridning, såväl inom som utom organisationen. Främjandet av kommunikationspraktiker skedde dels genom att man genom det sociala sammanhanget påbjöd fullständig förtrogenhet mellan de invigda – det är så tituleringen av andra frimurare med "broder" (eller i särfall "syster") ska förstås. Dels genom att man föreskrev och satte i rutin ett flertal nedskrivningspraktiker: matriklar, protokoll, lovtal, med mera. På strukturell nivå upprättades kommunikationskanaler, framförallt via posten, mellan ordensbröder och loger i skilda städer och länder. (Se Bild) Man upprättade även arkiv där information av värde för frimureriet kunde lagras för potentiellt senare bruk. Inskränkningen genomfördes dels genom praktiker som tystheds seder och regler för när, var och hur frimureriska angelägenheter fick nämnas och dels genom låsta och slutna arkiv. Därutöver fanns en rad andra tekniker för att kontrollera själva medieringsprocessen. Det är denna mediering och detta inre av frimureriets bägge ansikten som jag ska fokusera på i följande avsnitt.

Medier och hemligheter

Ett av de centrala begreppen i denna artikel är media, liksom verbformen mediering. Med "media" är givetvis sådant som tryckta böcker och handskrivna brev inbegripet, i detta sammanhang kallas dessa för kommunikationsmedier. Men därutöver vill jag i analytiskt syfte föreslå en vidare teoretisk definition av media där mediering förstås som en *process* grundad i åtskillnaden mellan *medium* och *innehåll*. En sådan syn kan härledas tillbaka till Aristoteles.¹⁷ I denna artikel lutar jag mig främst mot hur grundtanken vidareutvecklats av filosofen Sibylle Krämer i *Medium, Bote, Übertragung. Kleine Metaphysik der Medialität* (2008), vars teori jag relativt fritt parafraaserar.

	Repräsentanter	Localer
<u>Danzik.</u> Fr. Ernestus & Corpente. Pib. Sr. et Praefectus.	Eq. ab Halcyona. Mag. Curiale.	Sooritz.
<u>Gomeon.</u> Fr. Philippus Eq. Brachisteseo. Praefect. A. Sen. Cap. Prot.	Eq. Norma aurea. Mag. v. Kalen. Eq. Speculo ustorio. N. v. Hille.	Lunden.
<u>Brunopolis.</u> Fr. Augustus a Traboucaud. Sub Sr. et Praefectus.	Eq. Norma aurea. Mag. v. Kalen.	Braun- schweig.
<u>Razeburg.</u> Fr. Christianus & Dru. 1 ^{mo} . Sub Sr. Praefectus A. Decan. Cap. Prot.	Eq. a Sole. N. v. Soering.	Rostock.
<u>Rittersfeld.</u> Fr. Wilhelmus & Innocente. Praefect.	Eq. a Speculo ustorio. N. v. Hille.	Frankfurt. a Mag.
<u>Appelstaedt.</u> Fr. Christianus Eq. a Sphara. Praefect.	Eq. a Cruce armato. Eq. a Cruce armato. Eq. a Cruce armato.	Schlesien
<u>Wismar.</u> Fr. Eq. a Margarita. Sub Sr. Congregat. Wismar. et Praefect. in Eckhorst. Comissar. Capt. Razeburg.	Eq. a Sole. N. v. Soering.	Wismar.
<u>Koenigsberg.</u> Fr. Carolus Eq. a Luna. Praefect. et Raport. Praefect.	Eq. a Sole. N. v. Soering.	Danzig. - Pr.
<u>Warochau.</u> Fr. Allogius a Gladio ancipiti. Eq. Praefect. et Pror. et Praef. Decan. Cap. Prot. Wortat. Gen. et Pror. Bom. in W. Pr.	Eq. ab Uona. N. v. Schwartz.	Werra
<u>Dosta.</u> Fr. Fredericus & Tele. Sub Sr. et Praefect.	Eq. a Tymalo. Eq. a Maschall.	Le
<u>Callenberg.</u> Fr. Frederic. Eq. a Pelastro. Sub Sr. et Praefect.	Eq. Speculo ustorio. N. v. Hille.	
<u>Templin.</u> Fr. Frederic. Eq. a Leone aureo Praefect. Fr. Christophorus Eq. a Cubo. Praepositus R. Pror.	Eq. a Cruce armato. Eq. a Cruce armato. Eq. a Cruce armato.	Pror. fr. a Lumme.

Lista över Orden av den Strikta Observansens Kapitel, samt ledare (vänsterspalt). Danska Frimurer Ordens Arkiv: Karl av Hessens samling FXVI: 2. Publicerad med tillstånd av Den Danske Frimurer Orden.

Vad är då en distinktion mellan medium och innehåll? Förenklat kan detta relateras till en skillnad mellan å ena sidan *materialitet* och å andra sidan *mening*. En bok fyller exempelvis en medierande funktion när någon förstår att läsa den. Dess materiella egenskaper (papper och tryckbokstäver) underordnas överföringen av

det medierade innehållet (ex. romanen *En frimurares lefvernesbeskrifning*).¹⁸ Böcker kan förvisso även nyttjas till att stödja upp bordsben, men då medierar de inte i teoretisk mening. Vad som teoretiskt är att betrakta som "medium" är alltså de entiteter som i ett bestämt avseende fyller en medierade funktion. Detta konceptualiserade mediebegrepp leder till att all mening per definition uppfattas som medierad, att det alltid finns ett avstånd (rumsligt och/eller tidsligt) mellan avsändare och mottagare som mediet syftar till att överbrygga och vidare att all form av mediering kräver en mottagarakt som skiljer (vanligen helt reflexmässigt): materialitet från mening, signal från brus, medium från innehåll.

Med denna vida teoretiska syn på media och mediering är det dels möjligt att fördjupa analysen av de kommunikationsmedier som användes inom frimureriet, dels att på en högre abstraktionsnivå analysera frimureriet som ett slags medial plattform eller möjligen rentav som ett "medium" självt; det senare en tanke som återfinns hos den tyske forskaren Stephan Gregory.¹⁹ Givet denna teori är mediebegreppet alltså inte knutet till en viss kategori av objekt utan avhängigt de sammanhang och nivåer som vi uppfattar att medieringsprocesser äger rum på.

Mitt andra centrala teoretiska begrepp är "hemlighet". Hemlighållandets roll och funktion har länge intresserat forskningen om frimureriet.²⁰ För att förstå funktionerna hos det frimureriska hemlighållandet – liksom den centrala inverkan som idén om "det hemliga" hade såväl inom frimureriet som på den offentliga diskursen om de slutna samfunden – är det vanligen mer givande att fråga vilka former av hemligheter det rörde sig om, än vad "hemligheterna" egentligen bestod i, deras beslöjade "innehåll". För detta funktionalistiskt och historiskt kontextualiserande grepp på hemligheters roll i de hemlighetsbundna sällskapen kan Georg Simmels *Das Geheimnis und die geheime Gesellschaft* (1909) sägas var banbrytande. Simmel såg hemlighållandet som ett medel för att uppnå vissa mål, exempelvis att undanhålla känslig information ifrån stat och andra auktoriteter, frammana gruppssammanhållning och att skapa en intresseväckande aura kring vad "hemligheten" egentligen består i. Likaså har Reinhart Kosellecks *Kritik und Krise* (1959) klassikerstatus. Koselleck betraktade hemlighållandet från staten, liksom de slutna gruppgemenskaper som hemlighållandet frambringade, som nödvändiga förutsättningar för att upplysningens kritiska diskussioner kunde få rotfäste inom de ofta repressiva absolutistiska staterna på den europeiska kontinenten. "Frihet i det hemliga blev frihetens hemlighet", lyder hans slagkraftiga tes.²¹ I led med Koselleck har Michel Voges gjort en användbar summering av de skilda sociala funktioner som hemligheter inom frimureriet kunde ha, och påvisat hur idén om ordenshemligheter blev till ett betydande motiv inom upplysningstidens skönlitteratur.²² Linda Simonis har i sin avhandling undersökt hur frimureriskt hemlighetskapande inte bara

förekom som ämne utan också blev till en strukturerande tankefigur i den sena upplysningstidens litteratur. I Stephan Gregorys verk om hemligheter och frimurarkultur under det europeiska 1700-talet, *Mysterienfieber* (2012) finns flertal resonemang om hur frimureriet använde sig av hemlighållande både inåt och utåt, och inte endast för rationella mål utan också för den lockelse som det hemliga som ett attraktionsobjekt i sig självt erbjöd.²³ Gemensamt för alla är att de betraktar frimureriskt hemlighållandet som en socialt progressiv form. Flera forskare – Koselleck, Voges liksom Margaret Jacob och i viss mening Simonis – knyter också explicit det frimureriska hemlighållandet till upplysningsprojektet.

I denna artikel använder jag primärt en analytisk tvådelning av hemlighet som medial funktion. Frimureriets hemlighållande går i förstone att se som en *förborgande praktik* där hemligheter är information som, åtminstone hypotetiskt, kan gömmas undan inom logerna. Men frimureriskt hemlighållande är även ett slags *mysterieskapande*, där förekomsten av hemligheter inte fördöljs utan framhävs. Denna tvådelning sammanfaller med distinktionen som gjorts ovan, mellan *medium* och *mening*. Jag ser det som att det första slaget av hemlighållande, förborgandet, är något som sker på det materiella mediets nivå. Det vill säga: samtal förs bakom lyckta dörrar eller papper stoppas i låsta arkiv. Det andra slaget av hemlighållande, mysterieskapandet, är det som sker på meningens semantiska nivå, i diskursen. Det vill säga: något inom frimureriets ramverk omnämns som varande ”hemligt” för alla utom de invigda; en brevlades antydning om existensen av en mystisk kunskap vars innehåll inte kan nedskrivas, exempelvis.

Det går förstås också att koppla de bägge typerna av hemlighållande till varandra. Exempelvis går det att visa hur undangömmande kan vara ett nödvändigt materiellt substrat för att hålla mysterieskapande hemligheter vid liv. Förekomsten av fördold media (exempelvis ett hemligt arkiv) ger fundament åt diskursiva påståenden om existensen av en stor hemlighet förborgad inom orden.²⁴ Och omvänt motiverar sådana diskursiva hävdanden också användandet av mer eller mindre omständliga och kostbara materiella hemlighetstekniker. Bägge dessa typer går att koppla till olika sociala, kulturella och epistemologiska funktioner. Hur detta fungerade i frimureriskt källmaterial från 1700-talet ska vi se härnäst.

Motsättning mellan muntligt och skriftligt inom frimureriet. Constitutions of the Free-Masons från 1723 och 1738 som huvudexempel

Frimureriet utvecklades i en kultur starkt präglad av skrift och tryck. De som initierades i frimureriet var också del av de läsande och skrivande samhällsklas-

serna och många hade daglig kontakt med skrivandet; sekreterare, statstjänstemän, laglärda, professorer, präster, vitterhetsidkare var alla vanligt förekommande medlemsgrupper.²⁵ Likväl fanns inom frimureriet en uttalad dragning mot det muntliga.²⁶ Denna muntlighet handlade inte om ett avböjande av skrift i allmänhet – frimureriet producerade tvärtom oerhört mycket skriftprodukter. Det handlade istället om en uppdelning av kunskap. Viss information kunde och borde dokumenteras. Annat ansågs för hemligt eller för esoteriskt för att nedtecknas (i ord) och behövde förmedlas på annat vis. Ett belysande exempel är de skrivpraktiker som postuleras i det brittiska frimureriets grundtext *The Constitutions of the Free-Masons*; publicerad 1723 med presbyterprästen James Anderson som upphovsman med anledning av den Londonska storlogens konstituerande. Textens syfte var att slå fast storlogens statuter och regler liksom frimureriets historia, vilken med breda drag spåras från Salomos tempel fram till 1700-talet.

Det är uppenbart att *Constitutions* utgår från skrivpraktiker som grundläggande för frimureriets organisation. Sekreterare och skattmästare, liksom underlydande notarier (*clerks*) till dessa förutsattes vara en given del av organisationsapparaten och skulle med sina protokoll och räkenskapsböcker ständigt hålla stormästaren uppdaterad om vad som hände i organisationen.²⁷ Med ett systemteoretiskt språk kan sägas att dokumentation av egna praktiker och förehavanden möjliggör andragsobservation.²⁸ Organisationen kan reflektera över sig själv över tid och liksom utifrån: informationen *objektifieras*, blir till något handfast. Denna aspekt är högst relevant att beakta då man ser till frimureriets tilltagande grad av institutionalisering under 1700-talet.

Organisationsarkiv diskuterades inte explicit i 1723 års *Constitutions*, men däremot i den utökade och reviderade utgåvan från 1738. Då handlar det om insamlandet av historiskt dokument för att centralisera innehavet av äldre frimureriskt material. Detta beskrevs som förutsättning för den frimureriska historieskrivningen som hos Anderson just sades vara "collected from their general Records and faithfull traditions of many ages".²⁹ Under ett möte den 24 juni 1718, begärdes alla bröder "to bring to the Grand Lodge any old Writings and Records concerning Masons and Masonry, in order to shew the usages in of antient times: And this Year several old Copies of the Gothic Constiutions were produced and collated."³⁰ I koppling till denna antikvariska samlarambition finner vi intressant nog även hur hemlighållandets nödvändighet aktualiserades. Ett flertal dokument av historiskt värde gick bokstavligen talat upp i rök år 1718: "This Year, at some private Lodges, several very valuable Manuscripts (for they had nothing yet in Print) concerning the Fraternity, their Lodges, Regulations, Charges, Secrets, and

Usages [...] were too hastily burnt by some scrupulous Brothers; that those Papers might not fall into strange Hands.”³¹ Istället för att samla de historiska urkunderna i ett centralarkiv valde alltså en grupp bröder hellre att förinta dem, mot storlogens vilja. Även om det är oklart vad dokumenten innehöll är det troligt att denna handling var ett sätt att värna de substantiella hemligheter som frimureriet utgav sig hysa.

En sådan tanke hade också stöd av texter inom *Constitutions*. I den ”Song of the Master-Masons” som är infogad som ett slags appendix heter det:

Who can unfold the Royal Art?
Or sing its Secrets in a Song?
They're safely kept in Mason's Heart,
And to the ancient Lodge belong.³²

Hemligheterna fick alltså inte yppas i en nedskreven text eller spridas offentligt (”in a Song”), då fel blickar och öron riskerade att få fatt i dem. Istället skrevs de in i den levande själen hos ordensbröderna inom logens hägn genom muntlig instruktion från mästare till lärjunge i ritualerna. Det som hemlighölls är frimureriets meningsskapande kärna i strukturellt hänseende: de rituella praktikerna som styrde övergången mellan initierad respektive oinitierad, liksom de dokument som instruerade i dessa rituella uppföranden. För att initieringen genom avslöjande skulle vara möjlig krävdes att det som skulle uppenbaras var något tidigare hemlighållet. Det går att argumentera för att detta förhållande fungerade även i motsatt riktning: för att göra hemlighetshållande praktiker meningsfulla krävdes att det fanns något substantiellt att hemlighålla.³³

De hemligheter som ritualerna sålunda ”avslöjade” genom ett samspel av levande ord, symboler och rituell gestik kan i princip karaktäriseras som esoteriska. De instruktioner som initianden delgavs efter den egentliga initiationsprocessen var (mer eller mindre metaforiskt) länkade till idén om *prisca theologia* – den ursprungliga gudstron eller filosofin; en visdom som funnits hos hela mänskligheten i den äldsta antiken men därefter nära nog hade fördärvats, utom i de spillror som fortlevt genom muntlig tradering inom olika slutna ordnar.³⁴ Frimurarorden antogs – antingen i symbolisk eller reell historisk mening – fungera som en del av en reparerande förmedlingsrörelse av sådan ursprunglig sanning.³⁵

Filosofen Johann Gottlieb Fichte, som hade ett kortvarigt men intensivt förhållande till frimureriet, såg hemlighållandet och begränsningen av kommunikationen endast till muntlig överföring som något konstitutivt för frimureriets läror:

Es konnte höchst wahrscheinlich, so schließe ich, die geheime Lehre nur durch mündliche Ueberlieferung, keineswegs durch schriftliche fortgepflanzt werden, die schriftliche Mittheilung mußte sogar streng verboten seyn. – Sollte daher unsre [...] Vermuthung, daß eine ununterbrochene Kette der geheimen Kultur neben der öffentlichen, vom Alterthume bis auf unsre Zeiten, herabgekommen sey, Grund haben: so mußte man die geheime Lehre keineswegs in Büchern, sondern nur in einer noch fortdauernden mündlichen Ueberlieferung suchen; welche Vermuthung auch durch den Umstand bestätigt zu werden scheint, daß man zur Zeit der Entstehung der frühen Mysterien mit Verfassung der Ideen in Schrift noch nicht recht fort konnte und man in geheimen und heiligen Dingen gewöhnlich bei der alten Methode bleibt.³⁶

Tid och sammanhang skiljer detta citat från mästarsången i *Constitutions*. Då Fichte formulerade sina tankar i Berlin vid sekelskiftet 1800 förstods frimureriet på ett ganska annorlunda sätt än i London tidigt 1720-tal. Det hade sen länge gått från att vara en regional till internationell företeelse. Under den våg av esoteriskt intresse som nådde sin höjdpunkt mellan 1760 och 1780-talet hade många frimurarloger kommit att bli knytpunkter för utövande av olika ockulta kunskapsformer (alkemi, kabbala, mesmerism, andeframkallning etc.). Frimureriets hemligheter betraktades på många håll inte enbart som något symboliskt, bakom vilket doldes moraliskt allmängods, utan man förmodade även att frimureriet hemlighöll reella kunskaper om de högsta och hemligaste tingen. Och genom den franska revolutionen hade de slutna sällskapen hamnat i skottgluggen och anklagades för att i lönnedom undergräva samhällets fundament.³⁷ "Hemlighet" hade alltså både blivit ett mer betydelsedigert och ett politiskt farligare ord i koppling till frimureri. Likafullt hänvisar såväl Fichte och *Constitutions* till samma idé, nämligen den om frimureriet som förmedlare av en hemlig lära med antika rötter. En sådan hemlig lära kan förvisso överföras med orala och inte minst sceniskt performativa medel för en slutna krets av invigda, men hur ska den meddelas över långa avstånd? Och bevaras över tid? Och hur kan sanningshalten i en sådan hemlig lära verifieras?

Mediering av hemligheter och hemliga medier

Jag avser nu att koppla de ovan anförda distinktionerna mellan olika hemlighets-typer till skilda nivåer av medieringen. Om mediering alltså å ena sidan bestäms av ett (materiellt) medium och å andra sidan (semantiskt) innehåll kan vi säga att hemlighetsfunktioner grundas antingen genom kontroll över mediet eller genom mystifikation av innehållet.

Den vanligaste lösningen inom frimureriet var alltså att man helt enkelt valde att förlägga det ”hemliga” inom frimureriet i muntlighetens sfär. I frimurerisk korrespondens (liksom för övrigt i mycket annan 1700-talskorrespondens) heter det ofta att något är ”för hemligt för att anförtro fjädern”; hemlighetens *existens* avslöjas, men dess *innehåll* förskjuts till ett senare muntligt förmedlande.³⁸ Den potentiellt skvallrande skriften användes alltså inte gärna för att meddela hemligheter i sig, utan endast avisera att sådana fanns att upphämta vid muntligt sammanträde.

För att ändå kommunicera hemligheter med skrift går det att fördölja själva mediet, det vill säga skicka dokument med säkra postförbindelser och kanske även utfärda påbud om att korrespondens borde brännas efter läsning.³⁹ Som vi såg valdes denna väg av en grupp engelska frimurare 1718. Ett annat spektakulärt men tydligt exempel är det projekt för en självuppeldande arkivkista som den bayerska Illuminaterorden skisserade.⁴⁰

Det går även att fördölja information på skriftens kodnivå. Härvid krävs att mottagare begriper den innebörd som avsändaren avser, men att detta går eventuell tredjepart förbi. För detta fanns olika möjligheter. Antingen kunde ett esoteriskt skrivsätt brukas, det vill säga en stil fylld med dolda anspelningar och metaforer, allegorier och symboler utan tolkningsnyckel inom den givna texten.⁴¹ Eller så kunde själva skrivtecknen kodalas, genom bruk av chiffer och hieroglyfer.

Chifferering innebar att vissa eller samtliga av det normala alfabetiska systemets tecken utbyttes mot andra tecken.⁴² Antingen gjordes bytet genom ett på förhand uppgett omvandlingssystem som bägge parterna kunde utantill eller (vilket var vanligare) med hjälp av en kodnyckel som fanns tillgänglig på bägge ändar av kommunikationslinjen. Det fanns olika slags chiffersystem. Ett av de vanligaste var nummerchiffer där meddelandet helt eller delvis (ofta sådana som avslöjade platser, namn eller aspekter av den frimureriska organisationsapparaten) ersattes med nummer som korresponderade med alfabetiska bokstäver enligt på förhand givet schema.

Utöver numeriska chiffer brukades i höggradssystemet Strikta Observansen ett kryptoalfabetiskt ”riddar-chiffer”, där det alfabetiska systemet överfördes genom nyckeln ”Paganis Molay Aumont Harris” – namnen på den medeltida tempelherreordens grundare, dess sista kända härförare, samt de två som legenden menade i hemlighet vidarefört ordern i Skottland.⁴³ I detta chiffer fanns förutom den sekreta funktionen en symbolisk nivå. Detsamma kan sägas gälla det konstnärligt uttänkta, men dock vanligen endast i ceremoniella sammanhang brukade, kubchiffret använt av samma organisation. Det symboliska är här närmast huvudpoängen: chiffret skulle förvisso hemlighålla ett innehåll, men det skulle också uppvisa ett hemlighållande.

För svenskt vidkommande nedtecknades under 1700-talet ett ambitiöst "chifferlexicon" för ett liknande kubchiffer, vilket dock saknade många kodöversättningar på ord efter A och B. Kanske insåg den lexikonskrivande kryptören att en kubkodsöversättning av ord som "frikadell" troligen inte skulle komma att tas i bruk särdeles ofta och lämnade därför den raden blank.⁴⁴

Genom att koda innehållet förstärktes intrycket av dess betydelse. Med en känd formulering av Simmel har hemlighållandet effekten att "det förhöjer [det hemliga objektet] i fantasin, och vänder en uppmärksamhet mot det, vilket det i verkligheten sällan skulle ha förtjänat."⁴⁵ Så även om chiffren definitivt hade funktionen att mörka innehåll i ordenskorrespondensen, inte minst för absolutistiska staters postspioner, kanske dessa aspekter inte bör överdrivas. Gregory iakttar rörande (den politiskt subversiva) Illuminaterordens bruk av chiffer, att detta förvisso noggrant påbjöds i instruktioner till medlemmarna men att det dock sällan brukades i praktiken; dess överhuvud Adam Weishaupt använde i regel endast kod för att vidareföra känsligt skvaller om högt uppsatta personer.⁴⁶

När det kom till förmedlandet av frimureriska ritualer och esoteriska hemligheter användes ibland chiffererade skrifter, även om andra hemlighetstekniker tycks varit vanligare. I Theodor Gottlieb von Hippels satiriska ordensroman *Kreuz- und Querzuge des Ritters A bis Z* sägs svagheten i vilket chiffer som helst vara just den aspekt Simmel noterade: att de drar uppmärksamheten till sig och uppvisar själva hemlighållandet. Den mystiska frimurarliknande Apostelorden i romanen var emellertid listigare än så. En av deras företrädare beskriver hur orden brukar ett ytligt sätt gängse skriftspråk, men använt så att ordens fylls av en inre mening, endast begriplig för de initierade:

Einer der Apostel [...] lehrte mich, daß die Chiffern unter der Würde des Apostel-Ordens wären, obgleich die andern Orden den Kabinetten in dieser Kunst Trotz bieten. Chiffern beweisen Schwäche, fing er an; wir schreiben wie gewöhnlich, ohne daß wir wie gewöhnlich verstanden werden können, wenn wir wollen. – Je offener wir scheinen, desto versteckter sind wir.⁴⁷

Det väsentliga gavs muntligt medan skriften bara gav ytliga antydningar. Därigenom kunde endast de initierade förstå att läsa det avsedda innehållet. De som inte på förhand blivit upplysta skulle heller inte kunna avkoda den dolda hänsyftningen, bakom det tillsynes vanliga språkbruket. Hur väl detta kan ha fungerat i realiteten är en annan fråga. Dock fanns tanken om att själva den frimureriska ordensformen var den enda garanten för korrekt överföring av de ordensspecifika hemligheterna tidigt utbredd också i det faktiska frimureriet:

Pour le public, un Franc-maçon
sera toujours un vrai problème
qu'il ne saurait résoudre
à fond qu'en devenant Maçon lui-même.⁴⁸

Poängen i denna fyrradning (från 1730-talets Frankrike) är att frimureriet i sig gav den enda tolkningsramen för egentlig förståelse av frimurares tal om frimureri. Fördelen med att betrakta frimureri som socialt system blir här uppenbar: det var i kraft av sin roll som ett system som reglerade initierad / oinitierad, som frimureriet i sig kunde förstås som kommunicerade en unik form av esoterisk hemligkunskap. Idéhistoriskt kan det relateras till en antik uppfattning av riter och religiös skrift som ansågs bestå å ena sidan av en förnuftsbasead *sensua literalis* och å den andra av en upplevelsebasead (icke-språklig) *sensua mystica*.⁴⁹ I praktiken faller detta tillbaka på den muntliga kommunikationens och den fysiska närvarons primatställning, som företrädaren för den fiktiva Apostelorden också betonade: "Der Orden mag geben oder verlangen, alles mündlich. Nichts Schwarz auf Weiß."⁵⁰

Det hemliga i offentligheten

I medialt hänseende stod de tre kommunikationsmedierna muntligt, handskrivet och tryckt i fallande relation till graden av hemlighet. Det mystiska fick enbart delges muntligt och ibland förstods det per definition endast kunna kommuniceras så. Politiskt känsliga hemligheter kunde möjligen förmedlas i handskrift men med kontroll över postgång och i vissa fall även säkrad med chiffer. Tryckta texter, då de officiellt härrörde från frimureriet, var i regel sådana som framställde frimureriet som en god aktör på den offentliga arenan.

Men denna ordning kunde inverteras. Det som ansågs mest förbjudet att lämna ut bortom den frimureriska sfären (upprättad av den systemiska gränsen initerad / oinitierad) är just vad som gång på gång erbjöds till 1700-talets läsande offentlighet i "avslöjarskrifter" i vilka som kunde betraktas som substantiella hemligheter avslöjades: ritualer, symboler, kodord, hemliga handslag etc.⁵¹ Som Jan Snoek visat var det dock så, åtminstone med de tidiga brittiska "avslöjarskrifterna", att dessa troligen utgavs med frimurarsamfundets goda minne för att komma runt de egna tystnadsreglerna och kunna sprida frimureriska ritualer och läror utanför det egna personnätverket.⁵² På så vis kunde dessa offentliggjorda "hemligheter" upptas av grupper som själva önskade delta i hemlighållandet men behövde vägledning kring vad det egentligen var som skulle hemlighållas. Genom att använda

avslöjarskriftens form kunde således hemligheter tas till offentligheten och därifrån åter föras in i frimureriet. Detta utan att frimurarna själva dock syntes bryta mot sitt självdeklarerade tysthetslöfte. Om Snoeks tes stämmer är det intressant att relatera detta till att ett betydande uppsving för frimureriet i medlemsantal snarare kan relateras till publikationen av avslöjarskriften *Masonry Dissected* (1730) och inte till de officiella *Constitutions* (1723).⁵³

Genom att frimureriet på detta vis fördes ut via tryckta skrifter ökade det allmänna intresset för (ytterligare) hemligheter som orden kunde tänkas inneha markant. Samtidigt som frimureriet internt alltså framhärdade i att dess hemliga lära endast borde förmedlas med muntliga och ceremoniella medel (ofta med tillägget att den esoteriska aspekten enbart kunde tillgodogöras så), fanns det i offentligheten ett stigande intresse för att innehållet i fördolda handskrivna dokument och gåtfulla viskningar skulle uppenbaras i publicerad skrift, med otvetydiga ordalag. Detta ådagaläggs i de så kallade *Geheimbundenromanen*, en litterär genre som var särskilt stor i det tysktalande Europa under slutet av 1700-talet.⁵⁴ Hemligheter blev ett objekt på offentlighetens marknad, och här konvergerade ordensromanerna till viss del med den gotiska skräcklitteraturen där romaner med suggestiva titlar av typen *The Impenetrable Secret, Find it Out!* (1805) vann stor framgång.

Utifrån detta menar jag att det är möjligt att se 1700-talets diskurs kring slutna sällskap som en väsentlig del i konstruktionen av en modern *medial logik* kring det "hemliga", en logik som vi fortfarande lever med. Det hemliga är just det undanskymda eller gömda (muntliga eller handskrivna) som genom själva sin bortvändhet (i låsta arkiv, eller fördolt bakom chiffer eller dunkelt symbolspråk) lockar och provocerar till offentliggörande (i tryck och i öppna ordalag). Ju fler hemligheter som kan antas cirkulera på ett materiellt plan i form av undangömda dokument eller inuti stängda loger, desto enklare är det att hävda esoteriska hemligheters existens och betydelse på innehållets nivå. *Det hemliga blir här en diskursiv effekt – frimureriet blir självt den kanske mest påfallande form varigenom "det hemliga" framträder på offentlighetens arena under 1700-talet.*

Självfallet går det som flera forskare gjort att se starka band mellan frimureriets hemlighållande och upplysningsprojektet. Det är idag relativt okontroversiellt att hävda att principen om en privatsfär, vilken medgav hemlighållandet som en socialt strukturell möjlighet, var nödvändiga förutsättningar för och samtidigt en integrerad del av upplysningsprojektet. Det förblir ett viktigt forskningsresultat att hålla fast vid. Men det finns samtidigt fog för att inte uppfatta slutledningen alltför ensidigt. Även om jag i huvudsak instämmer med Simonis systemteoretiska framställning, ifrågasätter jag draget att i Reinhart Kosellecks anda konsekvent

försöka koppla frimureriskt hemlighetsskapande till ett progressivt upplysnings- och modernitetsprojekt.⁵⁵ Det är en schematism som blir oklar på empirisk nivå.

Att hemlighållande var konstitutivt för offentligheten som var konstitutiv för upplysningen, tycks klart. Men var just fenomen som hemlighets hållande initiationsordnar därför i kraft av denna princip nödvändigtvis centrala för upplysningsprojektet? För även om frimureriet i flera sammanhang kan sägas ha huserat ”upplysta” praktiker så är kommunicerandet av det principiella *icke-kommunicerandet* av hemligheter en aspekt varigenom de initiatoriska samfundet med sitt principiella hemlighållande retade gallfeber på representanter av den gruppering av upplysningstänkare som höll transparens och offentlighet som huvudideal.⁵⁶ I Sverige är den så kallade Pro Sensu Communi-debatten, främst driven av Johan Henrik Kellgren, kanske det mest bekanta exemplet på hur de slutna samfundens hemlighållande som sådant misstänkliggjorts, och utmålats som grogrund för allehanda betänkligt ”svärmeri” och bakåtsträvande.⁵⁷ Men även röster som Anders Norden-crantz, en av de drivande krafterna bakom den svenska tryckfrihetsförordningen 1766, publicerade rasande skrifter mot olika typer av hemlighetsmediering. De hade talande titlar som *Tankar om hemligheter, tysthets-eder, censurer, inquisitioner, urtima domstolar, klubber, cabaler, picknicker, tvång uti- och våld emot mennisko-förnufts förmögenheters bruk* (1769–71).

De slutna sällskapens hemlighållande kan alltså ses som en funktionell förutsättning för upplysningsprojektet på social nivå, både genom det principiella värnandet om det privata och genom de egalitära praktikerna inom logerna. Men likväl var frimureriets hemligpraktiker något som ”upplysning” retoriskt polariserades emot.⁵⁸ I den aspekt som frimureriets systemform (initierad/oinitierad) lät den slutna orden framträda som plattform för ”det hemliga” (esoteriska) inom offentlighetens diskursiva sfär, så stod också denna organisationsform i skarp kontrast mot den av upplysningens frontfigurer frambesvärjda ”offentlighetens” grundkoncept. Hemlighetsmediering var något som frimureriet organisatoriskt gynnade och ”hemligheter” något som frimurarna, vilket Gregory betonat, medvetet eller omedvetet tenderade att diskursivt fetischera.⁵⁹ Att se båda dessa aspekter på samma gång är, menar jag, nödvändigt för att inse varför det slutna ordensväsendet som hemlighetsmedierande kommunikationsplattform på en och samma gång uppfattades som såväl en strukturell möjlighet (på mediets nivå) som ett principiellt hot mot upplysningsprojektet (på innehållets nivå). För att redogöra för komplexiteten i frimureriets hemlighetsskapande och dess olika roller och funktioner i förhållande till det omgivande samhället, är det därför fruktbart att betrakta frimureriet som en kommunikationsplattform där skilda mediala hemlighetstekniker och hemlighetskoder erbjöds – för upplysta ändamål eller av andra skäl.

Avslutning

Denna artikel har velat visa att 1700-talets frimureri är intressant ur medialt hänseende. Ordensorganisationerna fungerade som en kommunikationsplattform som ställde en rad hemlighetstekniker till buds för att kontrollera mottagare och räckvidden av den information som förmedlades, såväl inom lokala loger som inom ordensorganisationens apparat. Men därutöver går det att se hur frimureriet självt på systemnivå konstituerades till att fungera som hemlighet. Annorlunda uttryck: På en nivå *utnyttjade* frimureriet olika mediala tekniker för att överföra hemligheter, det vill säga dess organisation tillhandahöll sådana medier samtidigt som själva organisationsformen skapades i relation till sina kommunikationsvägar. På en annan nivå *utgjorde* frimureriet som praktik, i kraft av den systemform som skapats med hänvisning till en ritbaserad esoterisk lära, just den innehållsliga ”hemlighet” som framstått som det förborgade innehållet i frimurarorganisationernas mediering. Denna dubbelhet är en nyckel för att förstå frimureriets klivna förhållande till offentlighet och upplysning.

Noter

1. Med ”mediering” avses medialt förmedlad överföring av information i vid bemärkelse.
2. Om det esoteriska som diskursiv form se Wouter J. Hanegraaff, *Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge in Western Culture* (Cambridge Mass., 2012).
3. För översikter över samtida internationell frimureriforskning se Andreas Önnersfors, ”Institutionen, Initiativen, Projekte, Zeitschriften und Publikationen der gegenwärtigen Freimaurerforschung – Versuch einer Bestandsaufnahme”, *Zeitschrift für Internationale Freimaurerforschung* 36/16 (2016), s. 25–48.
4. Redaktörerna till auktoritativa *Handbook of Freemasonry* menar att: “Freemasonry has no founder or founding date. It developed slowly towards the point where we, now, recognize it as such, and developed onwards ever since. [...] Right from the time that they [the masonic organisations, T.B.] can be grasped, then, there was never one Freemasonry, but rather a diversity of Freemasonries.” Jan A.M. Snoek & Henrik Bogdan, “The History of Freemasonry: An Overview” i Jan A.M. Snoek & Henrik Bogdan (red.) *Handbook of Freemasonry* (Leiden 2014), s. 13–32 (13). Denna översikt har tjänat som vägledning för bakgrundsbeskrivningen här.
5. Sociala system definieras av Luhmann på följande vis: “[...] soziale Systeme bilden ihre Operationen als beobachtende Operationen aus, die es ermöglichen, das System selbst von seiner Umwelt zu unterscheiden – und dies obwohl (und wir müssen hinzufügen: weil) die

Operation nur im System stattfinden kann. Sie unterscheiden, anders gesagt, Selbstreferenz und Fremdreferenz. Für sie sind Grenzen daher keine materiellen Artefakte, sondern Formen mit zwei Seiten." Niklas Luhmann, *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (Frankfurt a. M., 1997), s. 45.

6. Det bör noteras att distinktionen mellan "profansamhället" och "frimurarsamhället" är en parafras av gängse frimurarterminologi, se ex. art. "Profan" i Eugen Lennhoff et al. (red.), *Internationales Freimaurer-Lexikon*, 5. rev. uppl., (München, 2006), s. 677. I Luhmanns teorispråk är en distinktion mellan frimureri / samhälle inte möjlig (detsamma gäller distinktioner som ekonomi / samhälle eller politik / samhälle) eftersom samhället är just det som på en högre nivå sammankopplar de olika sociala systemen. Frimureriets upprättande av sig självt som ett "idealsamhälle" inuti det större samhällssystemet får alltså snarast se som ett slags mimetiskt övertagande av vissa av samhällets funktioner; ett samhälle av andra graden, varigenom (moraliserande) reflexion av det stora samhället görs möjligt.

7. Salomos tempel var en central symbol i flertalet frimureriska system. Se Lennhoff 2006, art. "Tempel", s. 832.

8. Detta noteras också av Simonis 2002, s. 164.

9. För de frimureriska högggradernas utveckling, se till exempel René Le Forestiers delvis föråldrade men innehållsrika *La Franc-Maçonnerie templière et occultiste* (Paris, 1970).

10. Ex. Simonis 2002, s. 127–178 och Hasselmann 2009, se särskilt avsnittet "Performative Selbstkonstitution im Wechselspiel von Transparenz und Intransparenz", s. 110–148.

11. Att tala om frimureri som en "plattform" istället för t.ex. "sällsformsform" kan verka underligt. Poängen är att framhålla frimureriet som en form för mediering istället för att sätta det sociala fenomenet i centrum.

12. Peter Clark, *British Clubs and Societies 1580–1800: the Origin of an Associational World* (London, 2000), s. 247. Norbert Schindler, "Freimaurerkultur im 18. Jahrhundert. Zur sozialen Funktion des Geheimnisses in der entstehenden bürgerlichen Gesellschaft", i Robert Berdahl et al. (red.), *Klassen und Kultur: Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung* (Frankfurt a. M., 1982), s. 205–262 (239).

13. Om frimurare som ideala undersåtar och mönstermedborgare, se Florian Maurice, *Freimaurerei um 1800: Ignaz Aurelius Fessler und die Reform der Grossloge Royal York in Berlin* (Tübingen, 1997), s. 76, 83–96. Margaret Jacob väljer med fokus på brittiskt och franskt frimureri snarare att fokusera på logernas egalitært fostrande "republikanska" karaktär. Argumentationen summeras i Margaret C. Jacob, *The Origins of Freemasonry: Facts & Fictions* (Philadelphia, 2006), s. 47–70. Andreas Önnersfors diskuterar båda aspekter även om han primärt går på Jacobs linje i "Frimureriets moraliska kosmos" i Önnersfors 2006, s. 40–93.

14. Margaret C. Jacob, *Living the Enlightenment: Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe* (New York, 1991), se särskilt s. 96–119; Schindler 1982; Richard van Dülmen, *Die Gesellschaft der Aufklärer: zur bürgerlichen Emanzipation und aufklärerischen Kultur in Deutschland*

(Frankfurt a. M., 1986); Anders Simonsen, *Bland bederligt folk: Organiserat sällskapsliv och borgerlig formering i Göteborg 1755–1820* (Göteborg, 2001).

15. En utförlig studie av frimureriets nätverkskaraktär är Clark 2000. Studien berör specifikt det brittiska frimureriet men belyser även frimureri i andra stater utifrån denna aspekt.

16. Norbert Schindler har menat att frimureriet snarast utgjorde ett slags ”kryptooffentlighet”: Schindler 1982, s. 218. Se även Maurice, 1999, s. 9.

17. Sybille Krämer, *Medium, Bote, Übertragung: Kleine Metaphysik der Medialität* (Frankfurt a. M., 2008), s. 29–32.

18. Centralt i Krämers teori är att mediet genom medieringsprocessen kognitivt underordnas meningen: ”Im alltäglichen Gebrauch bringen Medien etwas zur Erscheinung, aber was sie zeigen, sind gerade nicht die Medien selbst, sondern ihre Botschaften. Im Mediengeschehen ist die sinnlich sichtbare Oberfläche also der Sinn, die Tiefenstruktur aber bildet das nicht sichtbare Medium.” Krämer 2008, s. 27.

19. Stephan Gregory, *Mysterienfieber: Das Geheimnis im Zeitalter der Freimaurerei* (Wien/Berlin, 2012) s. 190. Även om det i sammanhanget är lockande att kalla frimurarorden för ett medium av ”frimureriets esoteriska hemlighet” hotar detta bli inexakt. Teorin jag brukar förutsätter att det materiella mediet underställer sig innehållet och det är oklart vad det i så fall innebär i detta fall. Exakt vad är frimureriet som mediums materiella bas? Den enskilda logen? Ordensorganisationen i sin helhet? Istället vill jag alltså hellre tala om frimureriet som ett ”medial plattform” eller ”medialt rum”. När ”frimureri” på diskursiv nivå görs liktydigt med ”hemlighållande” sker detta inte på mediets utan innehållets kodnivå.

20. Se följande noter.

21. ”Die Freiheit in Geheimnis wird zum Geheimnis der Freiheit”. Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise: eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt* (Freiburg & München, 1959), s. 60.

22. Michael Voges, *Aufklärung und Geheimnis: Untersuchungen zur Vermittlung von Literatur- und Sozialgeschichte am Beispiel der Aneignung des Geheimbundmaterials im Roman des späten 18. Jahrhunderts* (Tübingen, 1987), s. 79–82.

23. Gregory 2012. Se även dens. *Wissen und Geheimnis: Das Experiment des Illuminatenordens* (Frankfurt a. M., 2009).

24. Så kunde den esoteriska preussiska Guld- och Rosenkreuzarorden i ett spektakulärt brev skrivet till ett frimurarkonvent i Wilhelmsbad 1782 hävda att de satt på ett hemligt ”arkiv” innehållande de antika vishetslärorornas inre sanningar. Se Friedrich Ludwig Schröder, *Materialien zur Geschichte der Freymaurerey*, vol. 3 [Rudolstadt, 1806], s. 383–397.

25. De sociala sammansättningarna kunde förstås skilja sig grundligt mellan olika loger. Vissa dominerades av adelsmän andra av borgare osv. Skriv- och läskunnighet var dock en självsagd förutsättning. Om social sammansättning i Sverige se: Anders Simonsen, ”Socialhistoriskt perspektiv på Frimurare ordens generalmatrikel” i Önerfors 2006, s.

- 125–146. För tyskt vidkommande se Karlheinz Gerlachs monumentala trebandsverk *Die Freimaurer im Alten Preußen 1738–1806* (Wien, 2007–2014).
26. Simonis talar om frimureriet som del av en ”sekundär muntlighet. Simonis 2002, s. 40.
27. James Anderson, *The Constitutions of the Free-Masons* (London, 1723), s. 63.
28. Simonis 2002, s. 39.
29. Anderson 1723, s. 1.
30. James Anderson, *The New Book of Constitutions of the Antient and Honourable Fraternity of Free and Accepted Masons* (London, 1738), s. 110.
31. Anderson 1738, s. 111. Jmf. s. 105.
32. Anderson 1723, s. 78.
33. En strikt funktionalistisk tolkning framläggs av Stephan Gregory som ser hela frimureriets apparat för hemlighetskapande som ett sätt att bevara illusionen om att det finns ett ”substantiellt något” under alla beslöjande mystifikationer. Gregory 2012, s. 232.
34. För beskrivning av *prisca theologia*, se Hanegraaff 2012, s. 5–78; om dess roll inom frimureriet: Ibid. s. 207–218. Om frimureriska ritualers grundform se Hasselmann, 2009.
35. En typisk allegori i frimureriska sammanhang rör myten kring den bibliske Hiram Abif, byggaren av Salomos tempel och beskyddare av Gudsnamnets hemlighet. Frimurarorden förstods (mer eller mindre figurativt) ha övertagit denna hemlighet och skulle i samtiden symboliskt fullborda Hiram’s ”tempelbygge”. Se Gregory 2012, s. 139. Kenneth Loïselle talar i relation till motivet (med begrepp från Lewis Mumford) om frimureriets ”utopia of reconstruction” idem., *Brotherly Love. Freemasonry and Male Friendship in Enlightenment France* (Ithaca, 2014), s. 36, 225.
36. Johann Gottlieb Fichte, *Philosophie der Maurerei: Briefe an Konstant* i Reinhard Lauth & Hans Gliwitzky, *J. G. Fichte – Gesamtausgabe* Band. I. 8: *Werke 1801–1806* (Stuttgart – Bad Cannstatt, 1991), s. 408–462 (458–459).
37. Den politiska debatten kring frimureriet och andra slutna sälls-kaps förmenta samhälls-farlighet eldades på genom det publika uppdagandet av den Bayerska Illuminerordens existens 1785, liksom av frimureriets påstådda anstiftan av franska revolutionen. Se John Roberts, *The Mythology of the Secret Societies* (New York, 1972); Gregory 2009, s. 432–492.
38. För exempel på denna figur, se Ludvig Hammermeyer, *Der Wilhelmsbader Freimaurer-konvent von 1782* (Heidelberg, 1980), s. 57; Schröder [1806], s. 91.
39. För ett exempel på sådan varning i frimurerisk korrespondens, se Ferdinand Runkel, *Geschichte der Freimaurerei in Deutschland*, vol. I (Berlin, 1931), s. 300.
40. Gregory 2009, s. 180.
41. För *obscuritas*-traditionen som den sågs av den klassiska retoriken se Päivi Mehtonen, *Obscure Language, Unclear Literature: Theory and Practice from Quintilian to the Enlightenment* (Helsingfors, 2003).

42. En ingång till chiffer som kulturell teknik i tidigmoderna Europa är Ann-Simone Rous & Martin Mulsow (red.), *Geheime Post: Kryptologie und Steganographie der diplomatischen Korrespondenz europäischer Höfe während der Frühen Neuzeit* (Berlin, 2015).
43. Runkel 1931, s. 363–368.
44. Se Svenska Frimurare Ordens Arkiv och Bibliotek: Esoterica-samlingen 155.1.
45. "es [d.i. die Geheimnis] durch die Phantasie zu steigern und ihm eine Aufmerksamkeitsbetonung zuzuwenden, die die offenbarte Wirklichkeit meistens nicht gewonnen hätte." Georg Simmel, *Soziologie: Untersuchungen über die formen der vergesellschaftung* (Leipzig, 1908), s. 360.
46. Gregory 2009, s. 70–73.
47. Theodor Gottlieb von Hippel, *Sämmtliche Werke: Kreuz und Querzüge des Ritters A bis Z* (Berlin, 1928), s. 256.
48. Versen återfinns hos Gabriel-Louis Péreau, *L'ordre des francs-maçons trahi* ("Amsterdam" [Paris], 1745), s. 150. Den förekommer senare i en mängd, främst apologetisk, frimurerisk litteratur och historieskrivning. Ett sentida exempel är Roger Dachez, *Histoire de la franc-maçonnerie française*, 5. éd. (Paris, 2011), s. 3.
49. Jan Assmann, *Religio duplex: Ägyptische Mysterien und europäische Aufklärung* (Berlin, 2010), s. 34–35.
50. Hippel 1928, s. 256.
51. Om tryckta "avslöjarskrifter": Jan A. M. Snoek, "Printing Masonic Secrets – Oral and Written Transmission of the Masonic Tradition" i Henrik Bogdan (red.), *Alströmersymposiet* (Göteborg, 2003), s. 39–56.
52. Jan A. M. Snoek, "Introduction" i Jan A. M. Snoek (red.), *British Freemasonry, 1717–1813. Volume 2* (London, 2016), s. ix–x.
53. Douglas Knoop & G. P. Jones, *The Genesis of Freemasonry: an Account of the Rise and Development of Freemasonry in its Operative, Accepted and Early Speculative Phase* (Manchester, 1949), s. 321.
54. Voges 1985, s. 284–300; Simonis 2002, s. 187–215.
55. Simonis förklarar sin socialhistoriska grundtanke i följande sats: "Die esoterischen Kommunikationsformen stellen [...] einen 'preadaptive advance', eine evolutionsgeschichtliche Vorform und intellektuelle Vorbereitung einer erst auf einem späteren gesellschaftlichen Einwicklungs-niveau voll realisierbar Kulturtechnik dar." Simonis 2002, s. 27.
56. Två exempel: Den danske författaren Ludvig Holberg ansåg frimureriet för ett slags låda utan innehåll, vars hemligheter enbart var ett sätt för folk att göra sig viktigare än de var, se idem., *Epistler. Bd. I*, red. Fredrik Julius Billeskov Jansen (København, 1944 [1748]), s. 46. I Gustav Paykulls satir mot det svenska höggradsfrimureriet i Stockholm får hjältefiguren Starell istället utdöma slutna ordnar som såväl publikt förvillande som statsfarliga, idem., *Ordens-vurmen, comedie i 3 acter* (Stockholm, 1785), s. 22.

57. Om Pro-Sensu Communi-striden se Karin Johannisson, *Magnetisörernas tid: den animala magnetismen i Sverige* (Uppsala, 1974), s. 92–101.

58. Se ex. Jan Assmann & Aleida Assman, "Das Geheimnis und die Archäologie der literarischen Kommunikation. Einführende Bemerkungen" i deras (red.), *Schleier und Schwelle. Bd 1. Geheimnis und Öffentlichkeit* (München, 1997), s. 7–17 (13–14).

59. Gregory ser därutöver de frimureriska praktikerna närmast som en del i ett motupplysningsprojekt: Gregory 2012, s. 30.

Summary:

Masonic Media. On Mediation of Secrets in Speech, Handwriting and Print within Eighteenth Century Freemasonry

This article deals with 18th century Freemasonry as a platform for mediation of secrets. First it discusses different theoretical aspects that can be applied when studying the phenomenon of initiatory orders with communication in focus. But it also uses different masonic sources in order to investigate some of the techniques used to mediate secrets, most notably ciphers and hieroglyphs. Aligning myself with Linda Simonis' system theoretical view of masonry, I show that masonry depended on a distinction between secret and disclosure in order to make new candidates pass from profane to initiate. In order to distribute – but also in a sense create – secrets, the masons made use of several techniques such as vows of silence, locked archives, ciphers and hieroglyphs which were used either to enclose information (at the level of the medium) or encode it (at the level of meaning). Through use of such techniques the masonic organisations – with their sharp borders between inside and outside – can itself be conceived as medial platforms for the "secret of masonry". This in turn put masonry into opposition to the transparency ideal of the Enlightenment.

Keywords: Freemasonry, masonry, secrets, handwriting, public sphere

The 'Who' of Manuscript Recipe Books: Tracing Professional Scribes

Helga Müllneritsch

In this article, I aim to explore the idea that women were professionally involved in the making of manuscript recipe books, and show that the lack of archival or bibliographical material concerning female employment does not necessarily prove that women did not work in this area.¹ Three eighteenth-century manuscript recipe books from South Germany or Austria, written in the Upper German written language and held by Austrian libraries, form the basis of the search for professional female scribes.² One of the volumes gives clear evidence of a professional female scribe penning the book and the other two imply that professionals had been commissioned. The appearance of words penned in Antiqua, as used in printed books, deserves special notice and will be discussed in connection with the educational level a scribe would need to be able to perform such a task.³ I will furthermore touch upon the situation of working women in general, and subsequently draw on examples of women working as paid and unpaid copyists and scribes in the eighteenth-century, to provide a context for the so-far unproven theory that women have penned manuscript recipe books for a fee. The tradition of manuscript recipe books being made for weddings, confirmations or other important dates in the life of a woman justifies the idea that money was spent to provide such a present, for example, if time was scarce and no family member could take over the task.⁴

The theory that female scribes made manuscript recipe books for a fee, without being part of the owner's family, has been discussed in English- and German-language countries for several years.⁵ In German-speaking countries, professional (secular) female scribes are documented in the fourteenth, fifteenth and sixteenth century, for example, women who worked as 'schryversen' (clerks) or 'tolnersen' (tax collectors) in fourteenth-century Cologne, or Clara Hätzlerin in fifteenth-century Augsburg, who worked as a professional scribe (Hätzlerin is documented between 1452 and 1476 in Augsburg tax books) and possibly even owned and ran

a scriptorium.⁶ With regard to the eighteenth century, the possibility of women carrying out commissioned work has been mentioned, but has not actually been proved through material evidence so far.⁷

The idea of women not writing their books on their own, but actually outsourcing the labour of writing to somebody else for a certain (and probably inordinately high) amount of money, is based on contemporary remarks on the matter. The introduction to the first volume of the *Sammlung vieler Vorschriften* (also called 'Göppinger Kochbuch', comprising three volumes), published in 1785 by Christine Knoer, wife of the Göppingen town clerk Karl Friedrich Knoer, provides some evidence for their character as fashionable prestige objects and also for their economic implications.⁸ Knoer justifies her decision to publish with the fact that she had been encouraged by friends to bring out a cookery book which 'has been tested and is suitable for future cooks and members of the middle classes, and which can help to avoid the huge effort or the high costs which have to be invested in copying, because hardly any woman wants to be without a cookery book [i.e., a book of recipes they can refer to].'⁹ Thomas Gloning sees the emphasis on the 'huge effort' or the 'high costs' required to produce a handwritten cookery book as proof for the existence of professional male and female scribes. If the owner did not want to make the effort to write the book on their own, a professional scribe was commissioned to carry out the task for them.¹⁰ In doing so, a personalised book could be made, that was probably more expensive than a printed book, but exclusive and tailored to the customer's wishes.

Wendy Wall notes that it was common to hire professionals to transcribe texts or handle all kind of written correspondence; this makes it very likely that professional scribes were commissioned to create recipe collections too.¹¹ However, she critically points out that in the case of seventeenth-century recipe collection, the involvement of (male) scribes had been assumed without actual evidence in the past and that in general too many manuscripts are seen as products of professionals.¹² One of the reasons for this confusion might be the belief that the role of the manuscript recipe book in the household is well-known and does not deserve further study. In fact, research on manuscript recipe books, as well as the connection of domestic manuscripts to society, is still at the beginning.

Female Labour in the Eighteenth Century

The common belief that an eighteenth-century woman's place was exclusively in her home and that she did not participate in public life has proved to be short-

sighted. In their studies on female labour in German-speaking countries, Richard van Dülmen and Christina Vanja point out that women were indeed part of the eighteenth-century urban economy.¹³ Although they had no official positions and no profession, women worked in the businesses of their fathers or husbands.¹⁴ Those who worked in the public were mostly active on the market (self-sustained widows and married women alike), even though they were not allowed to make contracts on their own. Women also worked as domestic servants (ideally until they could get married and establish a household on their own), washerwomen, seamstresses, spinners and errand runners. They often received little support from the church or the city authorities. Although their work was seen as less valuable, the early modern economy would not have been able to survive without their labour. In the rural household, female participation was even more important.¹⁵ For eighteenth-century England, Snell comes to a similar conclusion, listing an impressive range of occupations women would take, including book binders, pocketbook makers, sailors and butchers. He also mentions the 'sparse and scattered' literature on female employment, and the lack of attention given to the apprenticeship of girls in the eighteenth century.¹⁶

In his study on the female labour market in seventeenth- and eighteenth-century London, Peter Earle points out that women were often 'casual, intermittent, or seasonal', and that those not being employed as servants or shop-runners usually did not work consistently throughout the whole year.¹⁷ In addition, the outcomes of the Gender and Work (GaW) research project, conducted by the Department of History at the University of Uppsala and aiming to explore the history of work performed by men and women in Sweden from 1550 to 1800, clearly show that the division of work was flexible between genders and that freelance or unpaid work (termed 'multiple employments') was very common. Female and male work did not exist in separate spheres, but rather in 'overlapping circles.'¹⁸

With regards to occupations in the field of reading and writing, Earle notes that in the records he used for his study, 'six schoolteachers, one of whom doubled as a professional letter-writer, [and] five women who worked for their local church or parish as clerk' could be found.¹⁹ He concludes that 'the great majority of women were unable to work in 'male' trades and, since nearly three-quarters of women wanted to or had to work for a living, they necessarily competed intensely for the work which was left, much of it of a casual nature and none of it organized by guilds or livery companies', which resulted in very low wages for women.²⁰ He adds that in the eighteenth century, it was not frowned upon but rather expected by society that women had not only to run their household, but also to work for

their living – due to the ‘low productivity and low earnings of the society’ their participation was substantial for the family income.²¹

The question arises: why is female labour still underrated, if their contribution was so important? Earle mentions that some women might have helped their husbands without pay, therefore themselves not recognising their work as relevant, and that the court records did not note all occupations women were working in.²² He also points out that ‘husbands as householders who provided information to the enumerators neglected to mention their wives’ paid employment’, and that part-time work was not clearly categorised as work.²³ In her study on emigrated members of the Schwenkfelder sect, who fled Prussian Silesia in the first half of the eighteenth century and settled down in Pennsylvania, Christine Hucho mentions that women in general tended to marginalise their achievements out of the wish to be good Christian women, i.e., humble and modest model wives and mothers. Their husbands, however, did not shy away from announcing their accomplishments to the public.²⁴

Female Copyists

The Schwenkfelder women in Pennsylvania not only maintained their bonds to family members and friends back in Prussian Silesia through letter-writing, they also did their best to ensure that relevant material such as religious tracts would be available to the community. Hucho points out that printing would have been too expensive due to the small number of copies needed, which encouraged the community to copy important manuscripts by hand. Women actively participated in this business; eleven out of fifty-two identified copyists were female.²⁵ Schwenkfelder children were taught from a young age how to read and write, and Hucho suggests that copying the manuscripts had in some cases a direct impact on the level of orthography and style the women showed in their letters. With regards to the aforementioned striving for modesty, although some of the women did sign the copies they made, their (in some cases substantial) contribution to the group’s intellectual heritage was hardly ever mentioned.²⁶

Up to the first half of the nineteenth century, music was primarily disseminated through handwritten copies or through a ‘mixed mode in which partbooks might need to be consolidated into a handwritten score, or a published score supplemented by handwritten parts’.²⁷ Dexter Edge mentions that locally printed music editions were rather rare in late eighteenth-century Vienna. Due to the increasing demand of the professional classes and the second aristocracy, a mar-

ket for 'freelance composers, performers and music teachers, as well as for music publishers, copyists and dealers' emerged. He notes that commercial music copying was not replaced by printing, but existed next to it, and that both forms of dissemination thrived in the 1780s.²⁸ Accordingly, Thomas Hochradner points out that even well-established music publishers in German-speaking countries sold handwritten material made by copyists. He mentions that in the eighteenth century, the term 'copyist' was ambiguous and the only clear distinction could be drawn between professional copyists ('Berufskopisten', employed by residencies, publishers or institutions), who guaranteed quality, and casual copyists ('Gelegenheitskopisten'), who could be musicians generating additional income, or dilettantes.²⁹ A. Peter Brown suggests that both men and women worked as copyists (or scribes, as Brown calls them), often not exclusively for a publisher, but also freelance for several firms or customers at the same time.³⁰ Alan Tyson tells of how, after the death of one of Beethoven's preferred copyists, Wenzel Schlemmer, his wife Josepha continued to 'have some things copied for Beethoven,' and that she also 'farmed out the work to other copyists'.³¹ The copyists of the imperial court and the Viennese court theatres, such as Johann Andreas Ziß and his wife Theresia (referred to as 'Zissin'), sold their work to various courts and opera houses.³² Michael Talbot mentions in his study *Vivaldi's Venice* that in the eighteenth century, four charitable institutions for orphaned, illegitimate or otherwise disadvantaged girls existed. The Pietà, the most famous of the four institutions, was supported by the state and housed about 1000 inmates in 1738. Interestingly, in documents, the female inmates are always referred to as 'girls', although several women remained at the Pietà into middle age, often because they wished to continue to work as professional musicians instead of getting married or retiring into a nunnery (both options automatically excluding them from the stage, unless they were singers).³³ Due to the high prices of printed music in eighteenth-century Italy, professional copyists made and sold manuscript copies, and the Pietà deployed two 'girls' for this work.³⁴

Yo Tomita examines, in his excellent study on Anna Magdalena Bach's activity as Bach's copyist, to what extent she can be seen as a professional. He points out that musicologists often see Anna Magdalena (in a rather patronising manner) as deeply devoted to her husband, copying his work with greatest care and accuracy, and even losing herself so much in her loving submission that her handwriting became similar to his.³⁵ After close examination of the material, however, Tomita comes to the conclusion that the reasons behind Anna Magdalena's copying activities were more economic than romantic. Bach sold copies of his works, and although Anna Magdalena presumably cannot be counted towards Bach's regular

copyists, she was the person Bach could rely on if it was urgent. Although she might not have been an experienced and flawless copyist, Bach certainly valued her work highly and without her, the family workshop would not have thrived.³⁶ Kirsten Beißwenger suggests that maybe even the eldest daughter, Catharina Dorothea, worked as a copyist in the family workshop.³⁷

It can be seen that women contributed substantially to the financial well-being of their households. As mentioned in the general discussion of female labour, women very often worked casually or seasonally, and the music industry of the eighteenth century proves to be no exception. Besides court copyists such as Theresia Ziß, or contributors to the family workshop such as Anna Magdalena Bach, it is likely that many women used their writing skills on a freelance basis to either supplement the family income or make a living.

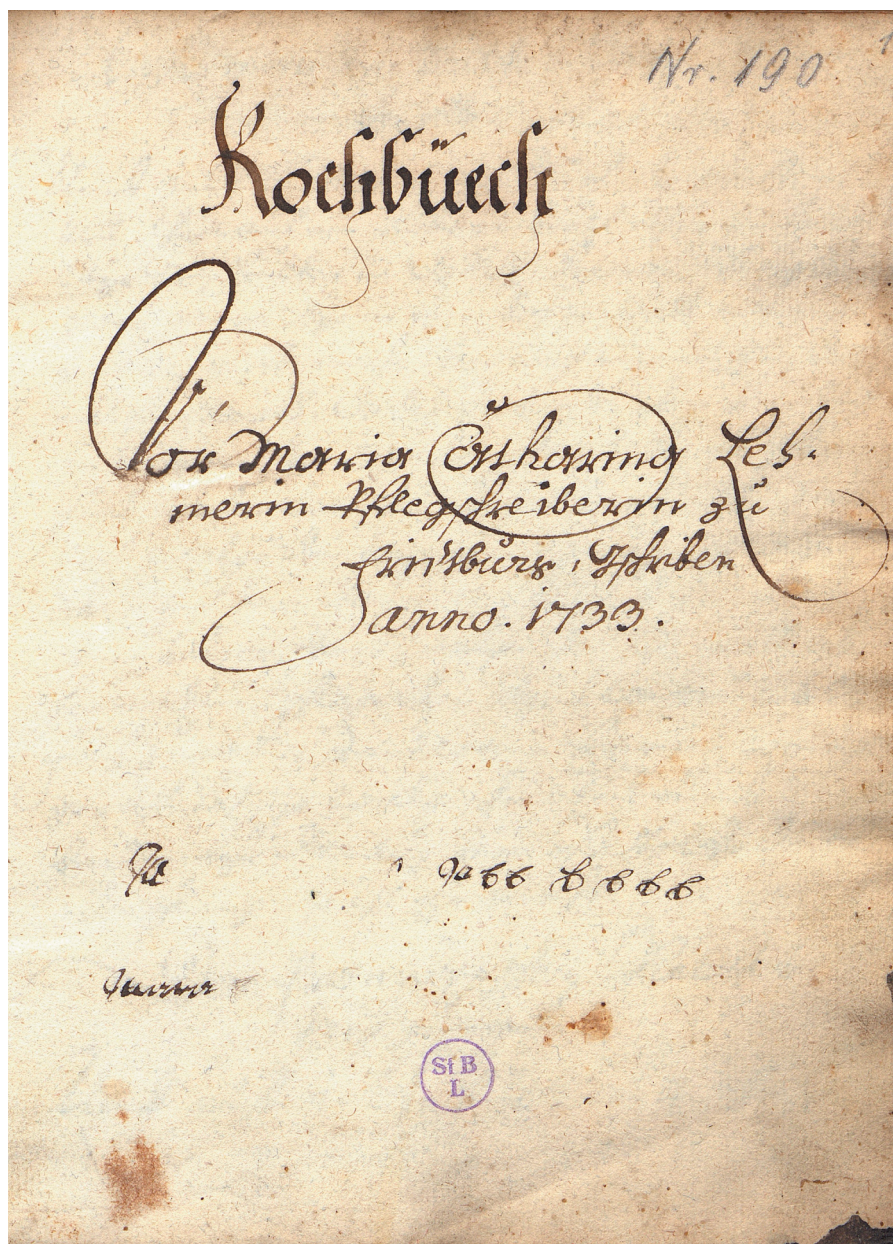
Without the ability to read and write, women could not make a living as scribes. Mastership of both skills was not necessarily given (not everybody who could read was also able to write), and the making of manuscript recipe books demanded an active, function-orientated activity, as Thompson points out.³⁸ Given the high number of anonymous manuscript recipe books that are assumed to have been made by professionals, the question arises of what female education looked like in eighteenth-century German-speaking countries, and especially in Austria. In her study on English-language manuscripts, Wall indicates that the rates of literacy were actually higher than commonly assumed, but notes that manuscript recipe books are still underrated for the history of reading and writing.³⁹ In studies on German-speaking countries, it is also still common consensus that women received only a rather basic education, and if they were not members of the upper classes (who were often mocked for being too sophisticated), reading and writing skills were poor.⁴⁰ When dealing with texts from the South German and Austrian territories, scholars often do not take into account the differences between the Upper German written language and the East Middle German written language that finally became the standard, and this almost inevitably leads to a severe underestimation of the educational level of the writers.⁴¹ In the case of manuscript recipe books, it must also be taken into account that the scribes sometimes had to write from dictation, or copied recipes written in a very old-fashioned language.⁴²

Female Scribes in Austrian Manuscript Recipe Books

Turning to manuscript recipe books and the question of the skills needed to act as a scribe, it can be said that indeed a certain amount of education was necessary

to produce a manuscript, especially one that could act as prestige object for the owner. Not only was neat handwriting important, including the ability to keep in line and to manage the spacing and the layout, but so too were advanced reading skills and the ability to produce a consistent text without spoiling the pages by having to erase too many writing errors. This also means that the scribe had to be experienced and needed enough time to perform the task. Hans Ramage points out that a scribe had to be able to deploy the special text patterns and phrasing of which recipe texts consist, and in consequence, be able to read and to write.⁴³ The Upper German written language used in the manuscripts could lead towards the assumption that the educational level of the scribes would have been low; as the aforementioned studies show, this is not the case and has to be considered when analysing material from this language area. All three examples discussed in this section show the typical characteristics of Upper German written language, as well as inconsistent spelling due to the hardly regulated orthography of that time.

The first example, a manuscript held by the State Library of Upper Austria, dated 1733 and owned (probably also penned) by a professional scribe, Maria Catharina Lebmer, could be a first step towards evidence of women being professionally involved in the making of manuscript recipe books.⁴⁴ On the cover outside, the word 'Kochbuech' clearly defines the purpose of the book; on fol. 1r, a beautifully calligraphed title page reads: 'Kochbuech / Vor Maria Catharina Leb- / merin Pflegschreiberin zu / Fridtburg, gshriben / anno. 1733.'⁴⁵ The word 'Vor' in the title makes it clear that Lebmer owned the manuscript, but due to the reference to herself being a 'Pflegschreiberin', it is very likely that she penned it as well. The manuscript has mainly been written by a single hand (64 folio pages out of 66 in total); the writing is very skilled and does not drop in quality up to fol. 64v.⁴⁶ Overall, only very few insertions and corrections can be seen; the book is remarkably well-written. The recipes are for the most part organised in groups, indicating that the material serving as a template was sorted in advance and afterwards penned in the book.⁴⁷ It is indeed possible that this book was made by Maria Catharina Lebmer for herself; this task would have been fairly easy for a professional scribe like her. The beauty of the object gives the impression of a pre-planned fair copy, made for a special occasion; due to the little space the main scribe left at the end of the volume, it did not 'grow' over time and was not meant to be expanded afterwards by other members of the household. As mentioned in the paragraph discussing female labour, women tended to downplay their achievements compared to their male counterparts, who claimed attention for their work, as several manuscript recipe books from Austria and England show.⁴⁸ Lebmer

Title Page Hs.-190, *Kochbüech*, Maria Catharina Lebmer, 1733 (Oberösterreichische Landesbibliothek, Linz, Austria, PURL: <http://digi.landesbibliothek.at/viewer/resolver?urn=urn:nbn:at:AT-OOeLB-710349>).

pointing out her profession in the title of her manuscript raises the question of whether she penned the manuscript, and maybe even made such books for other women on a commissioned basis.⁴⁹

The following two manuscripts discussed in this section indicate that scribes were involved in their making. The first example, manuscript number 1963, dated 1818, is held by the Graz University Library and was purchased in 1913.⁵⁰ The manuscript consists of 86 folio pages, and three recipe leaves are glued to the inside of the back cover.⁵¹ The date can be found on fol. 1r and was penned by the main scribe. There are no names provided that could give clues about the makers or owners of the manuscript, only the cryptic abbreviations 'K. i. d. e. h. ü. c. e.' and 'I : N : V' on fol. 1v, as well as a silhouette glued on the inside of the front cover showing a 'middle-aged women' (maybe the owner, as Zotter and Zotter suggest, although there is little evidence for this claim) and a miraculous image (Gnadenbild) from Mariazell in Styria glued on the inside of the back cover.⁵² Anton Kern's manuscript catalogue does not give much information about the manuscript except the measurements, cover, and type; slightly more about the recipes and the physical appearance of the manuscript can be found in the online catalogue provided by the Graz University Library and a 1979 exhibition catalogue.⁵³ Up to fol. 85v, the manuscript has been written by one hand (presumably in one work-step), providing a title page and a frontispiece in the front and a register, giving the dishes both under the recipe name and the main ingredient, in the back. The writing style is thoroughly (up to fol. 85v) clear and neat, giving the impression that the scribe was skilled. The writing space is well kept and there are hardly any deletions or corrections. The careful make of the volume, reminiscent of eighteenth-century printed luxury editions, the use of Antiqua and the material remains on the pages (sand to dry the ink) can be seen as a clear indicator that the manuscript was never actually used or kept directly in the kitchen, and maybe also for the involvement of a professional scribe.⁵⁴

With regards to the educational level of the scribe, the mixture of German Kurrentschrift and Antiqua used in the volume could provide evidence that a professional or at least very skilled person was involved in making the manuscript, although it has to be noted that it is not a sign of a low education if Antiqua was not used, as the manuscript penned by Lebmer shows.⁵⁵ The words given in Antiqua, such as 'Ciocolate' (chocolate), on fol. 6r, probably denote that the term was known, but recognised as not German.⁵⁶ This can be deduced from the fact that the use of Antiqua was standard practice to highlight foreign words in both printed and handwritten texts of that time (practised by men and women); in prints, Antiqua script was used for foreign words and Fraktur or

Gothic type for the German text.⁵⁷ Therefore, the emphasised words found in handwritten culinary texts give a useful clue that the scribe at least identified the Latin, Italian, French or Spanish words (languages spoken by the nobility in eighteenth-century Austria) as foreign, a knowledge that was probably based on the reading of printed texts.⁵⁸ Luxury goods, such as chocolate or coffee, were actually consumed on a wide basis in eighteenth-century Austria, even by the middle and lower classes.⁵⁹ Truly unfamiliar words are usually written by ear, probably not identified as foreign and subsequently not given in a different script.⁶⁰

The second example, which also gives the impression of having been penned by a professional scribe due to its calligraphic writing and careful planning, is a fascinating volume in many respects. The manuscript is dated 1759-1798 and held by the Library of the Oberösterreiches Landesmuseum.⁶¹ It is in very good condition, naming the owner on a beautifully calligraphed title page as 'Maria Roßalia Mayrwalterin' and giving the date 1759. Above the name, another entry can be found, claiming that the book belongs to 'Josepha Schramlin', giving the date 31st July 1798. It may be presumed that Josepha Schraml either belonged to Mayrwalter's family and inherited the book, or purchased it. The manuscript consists of 263 folio pages, numbered and framed until page 492; the last 17 folio pages contain an index. The first part of the book includes mainly culinary recipes up until page 399. On page 401, a calligraphic headline identifies the section as 'Raitt-Büchel' (arithmetic book), and this section stretches over 86 folio pages. The arithmetic book includes lessons and examples for addition, subtraction, multiplication, etc. The index stretches over 13 folio pages and is titled with 'Register / Aller deren in disen Buch Begriffenen / Warmen Speissen, welche nach ihrn / gezeichneten Numero Leicht / Zu finden seindt' (index of all warm dishes in this book, which can be easily found by following the [page] number). The index seems to be complete and planned. The sources of this arithmetic book are unclear, but it is possible that a printed book served as a blueprint or was entirely copied. The coin values (1 Taler = 90 Kreuzer, 1 Gulden = 60 Kreuzer, page 443) were introduced by Austria under Maria Theresia's rule together with Bavaria in 1753, showing that the arithmetic book was probably not copied from a German book (in Germany, the Groschen instead of the Kreuzer was used).⁶² The whole volume seems to be written by one hand; the recipe section and the arithmetic part both show calligraphic headlines, skilled handwriting and hardly any corrections; on first examination, no later entries, marks or comments can be found. It is possible that the volume was made by a commissioned professional scribe, thus possibly also acting as a prestige object or a gift of love; what the

material certainly tells us is that this book was not used by Maria Roßalia Mayrwalter or Josepha Schraml for any form of life-writing or notes.⁶³

Conclusion

The three manuscripts discussed in the study indicate the work of professional female scribes, one employed in an administrative office and others who probably occasionally bettered the household income through freelance work. The use of Antiqua in connection with the educational level and the calligraphic skills a scribe would need, with special consideration of the Upper German written language, could be a useful clue in the question of whether the anonymous volumes were made by professionals. With regards to the employment situation of the women discussed in this article, it is necessary to ask how a 'trained' scribe could be defined in general. Wall raises the question of whether this definition would include 'men and women informally trained at home who sought to cultivate an elegant hand to obtain patronage, courtly reward, or commercial gain' or 'those amateurs to whom writing manuals were addressed.'⁶⁴ Given that many female scribes and copyists worked casually or freelance, Wall's comment invites us to actually re-think the idea of a scribe in connection with manuscript recipe books. If we move away from thinking in probably-too-narrow categories, such as 'professional equals full-time employment' and 'amateur equals casual or freelance', it might be easier to accept that many of the skilled hands were probably semi-professionals, contributing towards the household income through part-time work, after having learned the basics of writing in school or at one of the many unofficial teachers and perfecting their handwriting at home. Given that even members of the upper or middle classes were not always skilled writers and let professionals pen important documents, such a division of labour seems plausible.⁶⁵ Such semi-professional scribes might have been approached from time to time to make a fair copy of an old and fragile volume, a loose collection of paper slips, or to compose a new volume including selected recipes.

Notes

1. The idea that women worked as commissioned scribes can be attributed to Heike Gloning's article on manuscript recipe books from the seventeenth and eighteenth century. See Heike Gloning, 'Handschriftliche Frauenkochbücher des 17. und 18. Jahrhunderts als

Editions- und Forschungsaufgabe. Das "Koch Buöech gehörig Maria Verena Gajßerin jn Riedlingen A: 1710", in *Editionsdesiderate zur Frühen Neuzeit. Beiträge zur Tagung der Kommission für die Edition von Texten der Frühen Neuzeit*, ed. by Hans-Gert Roloff (Amsterdam: Rodopi, 1997), II, pp. 829–847 (p. 829).

2. Upper German written language is used in Austria, Bavaria (Upper and Lower Bavaria, Upper Palatinate), Switzerland, Liechtenstein and the South German Allgäu region. See Peter Wiesinger, *Das österreichische Deutsch in Gegenwart und Geschichte*, 3rd, actualised and newly revised edition (Vienna, Berlin: Lit, 2014), pp. 9–10. See also Christopher Young and Thomas Gloning, *A History of the German Language through Texts* (London, New York: Routledge, 2004), p. 35.

3. The term 'scribe' refers in general to a person responsible for the writing of a manuscript text, without making a distinction between a professional clerk or copyist and an amateur. See Peter Beal, 'Scribe', *A Dictionary of English Manuscript Terminology 1450–2000* (Oxford: Oxford University Press, 2008). A 'professional' scribe refers to a person earning money with her/his writing skills.

4. Cf., for example, Ramge's considerations about the scribe responsible for the manuscript recipe book of Goethe's grandmother: Hans Ramge, "'Ich folg viel mehr // Der Tugend und dem Fleiß, die bringen Ehr.'" Zur Sprache im Kochbuch von Goethes Großmutter', in *Von Mythen und Mären" – Mittelalterliche Kulturgeschichte im Spiegel einer Wissenschaftler-Biographie. Festschrift für Otfried Ebrismann zum 65. Geburtstag*, ed. by Gudrun Marci-Boehncke and Jörg Riecke (Hildesheim, Zürich, New York: Olms, 2006), pp. 417–40 (p. 419).

5. See for example (with a critical discussion of the term 'professional scribe/scrivener'): Wendy Wall, *Recipes for Thought: Knowledge and Taste in the Early Modern English Kitchen* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2016), pp. 130–33; *Kochbuch der Maria Euphrosina Khumperger aus dem Jahr 1735 mit 285 Rezepten*, ed. by Lothar Kolmer and Franziska Kolmer (Vienna: Mandelbaum, 2015); 'Kuchel Buech von allerhandt Dortlen und eingemachten Sachen' (digitised manuscript, available at <https://lccn.loc.gov/2011658140> [accessed 30 December 2016]); Madeline Shanahan, *Manuscript Recipe Books as Archaeological Objects. Text and Food in the Early Modern World* (Lanham: Lexington, 2014), pp. 21, 163 (with regards to male professional scribes, see pp. 32–33, and for the penning of fair copies, p. 136); Sara Pennell, 'Making livings, lives and archives: tales of four eighteenth-century recipe books', in *Reading & Writing Recipe Books 1550–1800*, ed. by Michelle DiMeo and Sara Pennell (Manchester: Manchester University Press, 2013), pp. 225–246; Elaine Leong, 'Collecting Knowledge for the Family: Recipes, Gender and Practical Knowledge in the Early Modern English Household', *Centaurus*, 55 (2013), 81–103 (p. 91). DOI: <https://doi.org/10.1111/1600-0498.12019>; Madeline Shanahan, 'Dining on words: manuscript recipe books, culinary change and elite food culture in Ireland, 1660-1830', *Irish Architectural and Decorative Studies*, XV (2012), 82–97; Waltraud Faißner, *Linzerische Torten auf andere Art. Historische Rezepte zur 'Linzer Torte' aus der Kochbuchsammlung der Bibliothek des Oberösterreichischen Landesmuseums und anderen Quellen*, 2nd rev and ext edn (Weitra: Bibliothek der

Provinz, 2010), p. 16. Faißner suggests, based on four manuscripts held by the Bibliothek des Oberösterreichischen Landesmuseums, that noblewomen ('adelige Hausfrauen') commissioned the books by professionals ('Professionisten'), who made fair copies, designed the layout and had the books bound. According to her, such manuscripts were used for presentation rather than in the kitchen. See also: Wendy Wall, 'Literacy and the Domestic Arts', *Huntington Library Quarterly*, 73:3 (2010), 383–412. DOI: <https://doi.org/10.1525/hlq.2010.73.3.383>; *Das handschriftliche Kochbuch zum Gebrauch der Theresia Lindnerin. Einleitung, Transkription und digitales Faksimile*, ed. by Thomas Gloning (Gießen: GEB, 2009); Sandra Sherman, "'The Whole Art and Mystery of Cooking': What Cookbooks Taught Readers in the Eighteenth Century", *Eighteenth-Century Life*, 28:1 (2004), 115–135. DOI: <https://doi.org/10.1215/00982601-28-1-115>; Thomas Gloning, 'Handschriftliche Rezeptnachträge in einem "Göppinger Kochbuch" von 1790', in *Raum, Zeit, Medium – Sprache und ihre Determinanten. Festschrift für Hans Ränge zum 60. Geburtstag*, ed. by Gerd Richter, Jörg Riecke, and Britt-Marie Schuster (Darmstadt: Hessische Historische Kommission, 2000), pp. 353–372 (p. 359); Gloning 1997; Margret Wensky, *Die Stellung der Frau in der stadtkölnischen Wirtschaft im Spätmittelalter* (Cologne, Vienna: Böhlau, 1980).

6. With regards to female secretaries and tax collectors, see Wensky 1980, pp. 302–3; for information on Clara Hätzlerin and female scribes in fourteenth- and fifteenth-century Germany, see Sabine Wienker-Piepho, *'Je gelehrter, desto verkehrter?'* *Völk kundlich-Kulturgeschichtliches zur Schriftbeherrschung* (Münster, New York, Munich, Berlin: Waxmann, 2000), p. 363.

7. For male scribes in Austrian manuscript recipe books, see, for example: Helga Müllneritsch, 'The Chameleon in the Kitchen: The Plural Identities of the Manuscript "Cookery Book"', in *The Materiality of Writing*, ed. by Eve Rosenhaft and Helga Müllneritsch (Uppsala: Uppsala Universitet, 2017) *in press*; Herta Neunteufl, *Das Erzherzog Johann Kochbuch* (Graz: Leykam, 1990), pp. 125, 131; Edith Hörandner, 'The Recipe Book as a Cultural and Socio-Historical Document. On the Value of Manuscript Recipe Books as Sources', in *Food in Perspective: Proceedings of the Third International Conference on Ethnological Food Research, Cardiff, Wales, 1977*, ed. by Alexander Fenton and Trefor M. Owen (Edinburgh: John Donald, 1981), pp. 119–44 (pp. 121–22).

8. See Gloning 2000, pp. 358–363 (359).

9. Christine Knoer, *Sammlung vieler Vorschriften*, as cited by Gloning 2000, p. 359. The German text reads: "Ich kann aber versichern, daß es mir niemals in den Sinn gekommen, eines dergleichen heraus zu geben, wenn mich nicht viele meiner Freundinnen [...] aufgemuntert hätten, ein Kochbuch durch den Druck bekannt zu machen, das erprobt und für angehende Köchinnen und Personen mittlern Standes tauglich wäre, auch die viele Mühe und Kosten ersparte, welche auf das Abschreiben gewendet werden, indem nicht leicht ein Frauenzimmer ohne ein geschriebenes Kochbuch seyn will."

10. See Gloning, 2000, p. 359.

11. Cf. Wall 2016, pp. 130–31.

12. Wall 2016, pp. 130–31.

13. This paragraph focuses mainly on the employment situation of lower-class women. Upper-class women were not expected to contribute to the household income through physical work. See, for example, Ulrich Herrmann, 'Familie, Kindheit, Jugend', in *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800*, ed. by Notker Hammerstein and Ulrich Herrmann (Munich: Beck, 2005), II, 69–96 (p. 73).

14. Cf. Richard van Dülmen, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit: Dorf und Stadt 16.–18. Jahrhundert*, 3rd edn (Munich: Beck, 2005), II, p. 106; see also Christina Vanja, 'Zwischen Verdrängung und Expansion, Kontrolle und Befreiung — Frauenarbeit im 18. Jahrhundert im deutschsprachigen Raum', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 79:4 (1992), 457–82 (pp. 462–75). See also Jan de Vries, 'Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe', in *Consumption and the World of Goods*, ed. by John Brewer and Roy Porter (London, New York: Routledge, 1994), pp. 85–147 (pp. 113–14).

15. Cf. van Dülmen 2005, p. 107; for more specific information about the daily work of women in the country, see Vanja 1992, pp. 461–62; especially for the occupations of women in Graz/Austria, see Bernhard A. Reismann, 'Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Stadt Graz, 1500–1800', in *Geschichte der Stadt Graz: Wirtschaft – Gesellschaft – Alltag*, ed. by Walter Brunner (Graz: Eigenverlag der Stadt Graz, 2003), II, 51–158 (pp. 86, 107, 136–38, 144–45); and Franz Jäger, 'Wirtschaftsgeschichte 1800–2000', in *op.cit.*, II, 159–238 (p. 161).

16. See K. D. M. Snell, *Annals of the Labouring Poor: Social Change and Agrarian England, 1660–1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), pp. 270–319. Snell suggests that one of the reasons for this decline might be due to deeply ingrained beliefs about the roles of women, see p. 272.

17. See Peter Earle, 'The Female Labour Market in London in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries', *The Economic History Review, New Series*, 42:3 (1989), 328–53 (p. 342). DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.1989.tb00501.x>.

18. See Uppsala University, 'Results – Gender and Work', *The Gender and Work Research Project*, 2017 <<http://gaw.hist.uu.se/what-is-gaw/research+project/resultat/>> [accessed 9 April 2017]. See also *Making a Living, Making a Difference. Gender and Work in Early Modern European Society*, ed. by Maria Ågren (Oxford: Oxford University Press, 2017).

19. Earle 1989, p. 341. Earle examined the records of three courts for his study (p. 329).

20. See Earle 1989, p. 342. The situation in German-speaking countries was similar, see Vanja 1992, p. 468.

21. Cf. Earle 1989, p. 346. Vanja comes to a similar conclusion regarding German-speaking countries, 1992, pp. 480–82. Sandgruber adds that women wanted to spend the money they earned in the same way as men, which resulted in women consuming alcohol

and tobacco, and even playing cards in the pubs. See Roman Sandgruber, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft: Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*, ed. by Alfred Hoffmann, Herbert Knittler, and Michael Mitterauer (Munich: Oldenbourg, 1982), p. 257.

22. Cf. Earle 1989, pp. 338–41. Earle particularly points out that women usually did not work together with their husbands in the same profession.

23. See Earle 1989, p. 337, n. 27.

24. See Christine Hucho, 'Female Writers, Women's Networks, and the Preservation of Culture: The Schwenkfelder Women of Eighteenth-Century Pennsylvania', *Pennsylvania History*, 68:1 (2001), 101–30 (pp. 120–21). Hucho notes that the Schwenkfelder women can be seen as 'rather extreme' in this respect, cf. p. 120.

25. Cf. Hucho 2001, pp. 111–12; with regards to reasons for making copies, see also David McKitterick, 'Paper, Pen and Print', *LIRjournal*, 1 (2011), 7–22 (p. 12); see also Harold Love, 'The Manuscript after the Coming of Print', in *The Book: A Global History*, ed. by Michael F. Suarez and H. R. Woudhuysen (Oxford: Oxford University Press, 2013), pp. 197–204 (p. 198). Love points out that handwritten copies were a 'much better way of reaching a narrow niche audience', and that '[s]cribal technology was cheap and portable'.

26. Cf. Hucho 2001, pp. 102, 113–15, 120.

27. Love 2013, p. 198.

28. See Dexter Edge, 'Viennese Music Copyists and the Transmission of Music in the Eighteenth Century', *Revue de Musicologie*, 84:2 (1998), 298–304 (pp. 299–300). DOI: <https://doi.org/10.2307/947381>.

29. See Thomas Hochradner, 'Immer noch "belästigt von Kopisten"? Musikwissenschaft und ihre Herausforderung durch die handschriftliche Verbreitung musikalischer Werke', *Musilogica Brunensia*, 47:1 (2012), 131–45 (pp. 132–33). Hochradner notes that the work of copyists tends to be underrated, due to many of them remaining anonymous: see p. 139.

30. See A. Peter Brown, 'Notes on some Eighteenth-Century Viennese Copyists', *Journal of the American Musicological Society*, 34:2 (1981), 325–38 (p. 333). DOI: <https://doi.org/10.2307/831351>. Brown also mentions that many musicians probably worked as copyists to supplement their income.

31. Alan Tyson, 'Notes on Five of Beethoven's Copyists', *Journal of the American Musicological Society*, 23:3 (1970), 439–71 (p. 440). DOI: <https://doi.org/10.2307/830615>.

32. Theresia Ziß worked as a court copyist in the 1750's and 1760's; receipts are kept by the Schwarzenberg archive in Český Krumlov. See Earle 1989, pp. 301–3.

33. See Michael Talbot, 'Vivaldi's Venice', *The Musical Times*, 119 (1978), 314–317+319 (p. 315). DOI: <https://doi.org/10.2307/958343>

34. Cf. Talbot 1978, p. 317. Talbot also mentions that many Italian copyists worked on a freelance basis.

35. See Yo Tomita, 'Anna Magdalena as Bach's Copyist', *Understanding Bach*, 2 (2007), 59–76 (p. 60).

36. Tomita 2007, p. 71.
37. See Kirsten Beißwenger, 'Katalog der Kopisten Johann Sebastian Bachs. Diplomatische Grundlagenarbeit im Rahmen der Neuen Bach-Ausgabe', *Dokkyo Daigaku Doitsugaku Kenkyu*, 52 (2004), 63–96 (p. 71).
38. Cf. Phyllis Thompson, 'Uncovering the Traces Left Behind: Manuscript Recipes, Middleclass Readers, and Reading Practices', in *Producing the Eighteenth-Century Book: Writers and Publishers in England, 1650–1800*, ed. by Laura L. Runge and Pat Rogers (Newark: University of Delaware Press, 2009), pp. 70–94 (p. 73).
39. Cf. Wall 2016, p. 124.
40. Cf. Peter von Polenz, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart: 17. und 18. Jahrhundert*, ed. by Claudine Moulin, 2nd edn (Berlin, Boston: De Gruyter, 2013), II, p. 29.
41. See (especially for the educational level of women) Ingo Reiffenstein, 'Sprachvariation im 18. Jahrhundert. Die Briefe der Familie Mozart Teil I', *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, 37:1 (2009), 47–80 (pp. 61–63). DOI: <https://doi.org/10.1515/ZGL.2009.004>; Ingo Reiffenstein, 'Frauenbriefe des 18. Jahrhunderts als sprachgeschichtliche Quellen', in *Sprachgeschichte als Textsortengeschichte: Festschrift zum 65. Geburtstag von Gotthard Lerchner*, ed. by Irmhild Barz and others (Frankfurt a. M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Vienna: Lang, 2000), pp. 281–296 (pp. 289–90); see (for a general overview) Nils Langer, 'Standard German in the Eighteenth century: Norms and Use', in *Norms and Usage in Language History, 1600–1900: A Sociolinguistic and Comparative Perspective*, ed. by Gijsbert Rutten, Rik Vosters, and Wim Vandenbussche (Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2014), pp. 277–302 (pp. 279–81); Peter Wiesinger, *Das österreichische Deutsch in Gegenwart und Geschichte* (Vienna, Berlin: Lit, 2006), pp. 241–42; Paul Rössler, *Schreibvariation – Sprachregion – Konfession. Graphematik und Morphologie in österreichischen und bayerischen Drucken vom 16. bis ins 18. Jahrhundert* (Frankfurt a. M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Vienna: Lang, 2005), pp. 16–18; Thomas Brooks, 'Spuren von Mündlichkeit? Überlegungen zur Verortung von Briefen der Frühen Neuzeit zwischen Sprechsprache und Schriftlichkeit', in *Textsortentypologien und Textallianzen von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts: Akten zum Internationalen Kongress in Berlin 21. bis 25. Mai 2003*, ed. by Franz Simmler and Claudia Wich-Reif, Berliner sprachwissenschaftliche Studien (Berlin: Weidler, 2004), pp. 333–42 (pp. 334, 341); Werner Besch, 'Die Entstehung und Ausformung der neuhochdeutschen Schriftsprache/Standardsprache', in *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft/Handbooks of Linguistics and Communication Science*, ed. by Werner Besch and others, 2nd rev and ext edn (Berlin: De Gruyter, 2003), 2252–96 (pp. 2286–87).
42. For writing from dictation, see Hörandner 1981, p. 122. It is not easy to determine the skills of a scribe with certainty. With regards to Rosina Khumperger's 1735 manuscript, Hans Roth suggests that Rosina Khumperger's manuscript recipe book was made by one or two professional scribes, probably for a high fee. See Hans Roth, 'Maria Euph-

rosina Kumberger, Bäckersfrau in Oberndorf zu Laufen, 1682-1756', in Kolmer and Kolmer 2015, pp. 20–40 (p. 22). Hans Scheutz, on the other hand, comes to the conclusion that Khumperger's manuscript is not only written by an unskilled hand, but also shows that the scribe did not possess a good knowledge of orthography. See Hannes Scheutz, 'Nimb faisten laß haiß werdten – Anmerkungen zur Sprache und Orthographie', in Kolmer and Kolmer 2015, pp. 41–49 (p. 45).

43. See Ramge 2006, p. 419.

44. Manuscript 190, 1733, Hs.-190, Oberösterreichische Landesbibliothek. No further information exists on the manuscript that could shed light on Maria Catharina Lebmer, see Konrad Schiffmann, *Die Handschriften der öffentl. Studienbibliothek in Linz* (Linz, 1935), p. 259.

45. In translation the text reads: 'Cookery book, written for Maria Catharina Lebmerin, *Pflegschreiberin* in Friedtburg.' A 'Pflegschreiberin' was the professional title of a female scribe working in an administrative office, see Jacob Grimm and Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm* (Leipzig: Hirzel, 1889), XIII, pp. 1747–52 <<http://woerterbuchnetz.de/DWB/>> [accessed 6 February 2017] [s. v. Pflegschreiber; Pfliegeramt; Pflieger]. 'Fridtburg' is probably an idiosyncratic version of Friedburg, a town in Upper Austria, see bibliographic data <<http://digi.landesbibliothek.at/viewer/!metadata/190/3/-/>> [accessed 6 February 2017]. A few notes to the transcription: the virgule defines the line break, long 's' is given according to the manuscript text. Spelling and orthography have not been normalised.

46. Four texts on fol. 65r/v have been penned by another hand. Fol. 66r has been left blank except some scribbles (numbers and letters), on the verso page three lines can be found, probably also writing exercises or scribbles. The back cover inside has been left blank.

47. Ramge explains that the scribe had to rely on templates (manuscript and printed recipe books), even if s/he was an experienced cook/chef. See Ramge 2006, p. 419. It is likely that manuscripts that provided a level of organisation in the beginning and later became messier were started with the texts sorted in advance; the disordered later parts were 'filled up' with the remaining text material. See Hans Ramge, 'Die Entstehung von Kochrezepten mit vorangestelltem Zutatenteil. Textmusterwandel im Kochbuch von Goethes Großmutter', in *Diskurse und Texte: Festschrift für Konrad Eblisch zum 65. Geburtstag*, ed. by Angelika Redder, Stauffenburg Festschriften (Tübingen: Stauffenburg, 2007), pp. 549–61 (p. 553).

48. See, for example: Manuscript 146, 1790, Hs.-146, Oberösterreichische Landesbibliothek (scribe Joseph Friderich), Manuscript 26055, 1795, Cod. Ser. n. 26055, Österreichische Nationalbibliothek (scribe Leopold Kreuzer), Recipe book of Lady Ann Fanshawe, 1651-1707, MS7113, Wellcome Library (scribe Joseph Averie).

49. As an example, see the discussion of the ownership/scribe of M I 250, dated 1780 and held by the Universitätsbibliothek Salzburg: Ernst Frisch, 'M I 250', *Handschriftenkata-*

log der Universitätsbibliothek Salzburg [handwritten on index cards] (1946) <<http://www.ubs.sbg.ac.at/sosa/frisch/MI250.jpg>> [accessed 15 September 2016].

50. Manuscript 1963, 1818, MS 1963, Universitätsbibliothek Graz.

51. For a transcription of the recipe texts, see Helga Müllneritsch, 'UBG Ms. 1963: Transkription', *Handschriftliche Kochbücher in der UB Graz: Rezeptregister, Transkriptionen und Bilddateien*, 2012 <<http://sosa2.uni-graz.at/sosa/druckschriften/dergedeckteTisch/pdf/ms1963/ub-sosa-kochbuch1963-transkription.pdf>> [accessed 25 August 2016]. For an index of the recipes in the manuscript, see Müllneritsch, 'UBG Ms. 1963: Rezeptregister', <<http://sosa2.uni-graz.at/sosa/druckschriften/dergedeckteTisch/pdf/ms1963/ub-sosa-kochbuch1963-rezeptregister.pdf>> [accessed 25 August 2016].

52. See Hans Zotter and Heidi Zotter, *Wohl bekomm's! Alte Bücher übers Kochen und Essen. Ausstellung der Universitätsbibliothek Graz, 10.–22. Dezember 1979 [Exhibition Catalogue]* (Graz: Universitätsbibliothek Graz, 1979), p. 4. On the back of the silhouette, the line 'Ich küße die Hand, ganz unbekannt ...' (I am kissing the hand, quite secretly/unknown) can be found. Miraculous images, often showing Holy Mary, were often given out or sold at places of pilgrimage (such as Mariazell) and carried since the seventeenth century the reputation to be able to work miracles, such as healing sicknesses or positively affect fertility, see Jacob Grimm and Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm* (Leipzig: Hirzel, 1958), VIII, pp. 566–67 <<http://woerterbuchnetz.de/DWB/>> [accessed 9 April 2017].

53. See: Anton Kern, *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz* (Vienna: Druck und Verlag der Österreichischen Staatsdruckerei, 1956), II, p. 404; Hans Zotter, '1963', *Der Handschriftenkatalog der UB Graz*, 1996 <<http://sosa2.uni-graz.at/sosa/katalog/>> [accessed 25 August 2016]; Zotter and Zotter, pp. 3–4.

54. See Zotter and Zotter 1979, p. 4. For luxury editions, see, for example: Matt Erlin, *Necessary Luxuries: Books, Literature, and the Culture of Consumption in Germany, 1770–1850* (Ithaca, NY: Cornell University Press and Cornell University Library, 2014), p. 57, and John Harthan, 'The Rococo Eighteenth Century', in *The History of the Illustrated Book: The Western Tradition*, reprint (London, New York: Thames and Hudson, 1997), pp. 139–63 (p. 142).

55. See Karl Gladt, *Deutsche Schriftfibel: Anleitung zur Lektüre der Kurrentschrift des 17.–20. Jahrhunderts* (Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1976), p. 19. Gladt points out that especially at the end of the nineteenth century mixing both types was seen as sophisticated and even particularly practised in vocational schools.

56. See Heribert Sturm, *Unsere Schrift: eine Einführung in die Schriftkunde* (Neustadt a. d. Aisch: Degener & Co., 2005), pp. 116–18. Sturm mentions that especially in the nineteenth century names or certain words/word groups were emphasised through the use of Roman script (römische/lateinische Kursive). Roman script was also used for records and headlines.

57. See Peter Wiesinger, 'Österreichische Adelsbriefe des 16. bis 18. Jahrhunderts als Textsorte', in *Textsortentypologien und Textallianzen von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts: Akten zum Internationalen Kongress in Berlin 21. bis 25. Mai 2003.*, ed. by Franz Simmler and Claudia Wich-Reif, Berliner sprachwissenschaftliche Studien (Berlin: Weidler, 2004), pp. 289–310 (p. 296).
58. Cf. Wiesinger 2006/2014, p. 259. Neunteufl mentions that Italian and French influence can be clearly seen in Austrian cookery books; trade with Italy boomed in eighteenth century Austria, and French cookery books were translated into German rather early, certainly also because French cuisine was seen as fashionable. See Herta Neunteufl, 'Leobener Kochbücher des 18. Jahrhunderts. Zwei Dokumente altsteirischer Kochkunst', *Der Leobener Strauß*, 7 (1979), 103–48 (pp. 105–11).
59. See Benita Maria Ines Wister, *Kakao: Vom habsburgischen Hofgetränk zur niederländischen Kolonialware. Der Diffusionsprozess der Schokolade in Mitteleuropa vom 17. bis 19. Jahrhundert vor dem Hintergrund eines konsumspezifischen Kulturtransfers am Beispiel der Steiermark und Westfalens*, Ph.D. diss., (Universität Graz, 2012).
60. For a detailed analysis, see Helga Müllneritsch, 'The Roast Charade: Travelling Recipes and their Alteration in the Long Eighteenth Century', in *Traces of Transnational Relations in the Eighteenth Century*, ed. by Tim Berndtsson and others (Uppsala: Uppsala Universitet, 2015), pp. 99–119. See also Ramge's conclusions regarding the incorrect spelling of 'Zeltlein' (a flat, sweet pastry or a sweet bread containing fruits), which can be found in the manuscript belonging to Goethe's grandmother: Ramge, 'Kochbuch von Goethes Großmutter', pp. 435–36.
61. Manuscript 136, 1759, MS 136, Oberösterreichisches Landesmuseum. For bibliographical information, see Faißner 2010, p. 148. The manuscript was commissioned by the library, probably in the 1940s. No further bibliographical material has been provided.
62. See: 'Geld und Kaufkraft ab 1750', *GenWiki*, 2015 <http://wiki-de.genealogy.net/Geld_und_Kaufkraft_ab_1750> [accessed 5 September 2016]; Kolmer and Kolmer 2015, p. 13.
63. See Faißner 2010, p. 16. Faißner considers the manuscript recipe book to be the product of a professional.
64. Wall 2016, p. xii.
65. See, for example, Reiffenstein 2009, pp. 66–67. Reiffenstein mentions Mozart's wife Constanze and her rather unskilled writing.

Summary:

The 'Who' of Manuscript Recipe Books: Tracing Professional Scribes

The idea that female scribes – probably members of the middle or upper-classes – made manuscript recipe books for a fee, without being part of the owner's family, has been discussed in English- and German-language countries for several years. The tradition of making manuscript recipe books for weddings and other important dates in the life of a woman justifies the idea that money was spent to provide such a present, for example, if time was scarce. If the owner did not want to make the effort to write the book on their own, a professional scribe was commissioned to carry out the task for them. In doing so, a personalised book could be made, that was probably more expensive than a printed book, but exclusive and tailored to the customer's wishes. Three Austrian manuscripts examined in this study serve as a first attempt to reflect about the possibility of female scribes, drawing on examples of women working as paid and unpaid copyists and scribes in the eighteenth-century. One of the volumes gives clear evidence of a professional female scribe penning the book and the other two imply that professionals had been commissioned.

Keywords: eighteenth-century Austria, manuscript recipe books, manuscript cookery books, manuscript cookbooks, female scribes, professional scribes

Isaac Olsens kopibok som kulturuttrykk på tidlig 1700-tall

*Liv Helene
Willumsen*

Målet for denne artikkelen er å rette søkelyset mot det spekter av kulturuttrykk som rommes i en håndskrevet kopibok fra Norge datert tidlig 1700-tall og gi et innblikk i den mentalitetshorisont denne kopiboken avspeiler. Kopiboken er hovedsakelig ført i pennen av nordmannen Isaac Olsen (ca. 1680–1730), som virket som lærer og forkynner i Norges nordligste landsdel, Finnmark. Kopiboken var neppe ment å skulle ha noen funksjon ut over privat bruk for Isaac Olsen selv. Tre bruksområder virker nærliggende. For det første har han i kopiboken sammenstilt tekster av historisk karakter, som han øyensynlig har hatt behov for i sitt virke som lærer og forkynner. For det andre finnes en instruks for hans arbeid samt annen kommunikasjon med myndighetene. For det tredje inneholder kopiboken fortellinger som hører inn under folkelig kultur, innsamlet av Isaac Olsen. Boken er meget verdifull fordi den representerer Isaac Olsens blikk på historie og kulturelle uttrykksformer, samtidig som den inngår i et videre tidstypisk rammeverk.¹

Isaac Olsen

Isaac Olsen var født ca. 1680. Han var muligens fra Trøndelagsområdet i Norge.² Han var elev ved Katedralskolen i Trondheim, men fullførte ikke denne skolen. Tidlig etter 1700 dukker han imidlertid opp i kildene som lærer hos prest og prost Trude Nitter i Kjelvik på Magerøya lengst nord i Finnmark.³ I Kjelvik møtte han i 1703 amtmann for Finmarkens amt, Erich Lorch, og ble med ham til Øst-Finnmark.⁴ Isaac Olsens omreisende lærer- og forkynnervirksomhet blant den samiske befolkningen i Øst-Finnmark ble hurtig lagt merke til av geistlige så vel som verdslige embetsmenn tilknyttet den nordlige landsdelen.

Hele Nord-Norge lå på denne tiden under bispesetet i Nidaros (Trondheim). I 1708 utstedte biskop Peder Krog, som var på visitasreise i Finnmark, en instruks til

Isaac Olsen som beskrev Olsens undervisningsoppgaver i Øst-Finnmark.⁵ I Finnmark virket Olsen fram til 1716, da han møtte Thomas von Westen, som da var på sin første misjonsreise i nord. De reiste sammen sørover til Vedøy, der Thomas von Westen var sogneprest, og til Trondheim. Der tok Olsen del i undervisningen på seminarene opprettet av von Westen, samt oversatte religiøse tekster til samisk.⁶ Isaac Olsen oppholdt seg her et par år, og deretter ble han av Misjonskollegiet i København kallet til å avgi en *relasjon* (skriftlig rapport) om forholdene blant samene i Finnmark. Han skulle også arbeide videre med oversettelser til samisk.

Isaac Olsen lærte seg det samiske språk og tilegnet seg kunnskap om den samiske befolkningens levevis og trosforestillinger. I løpet av sine år i Finnmark samt noen påfølgende år skrev Olsen ned en rekke tekster i en bok som i det følgende vil omtales som Isaac Olsens kopibok.

Kopiboken kan deles i tre hoveddeler ut fra tematisk innhold. En del tekster fra kopibokens andre og tredje del har tidligere vært publisert, mens kopibokens første del aldri har vært utgitt før. Derfor vil jeg understreke at denne artikkelens empiriske grunnlag, nemlig Isaac Olsens håndskrevne kopibok som en totalitet, aldri har vært behandlet i noen forskningssammenheng tidligere.⁷ Dette gjør at en del av kopibokens mange fasetter er blitt borte i foreliggende forskning. Jeg vil i denne artikkelen særlig løfte fram de refleksjonene Isaac Olsen gjør seg om sin rolle som lærer og forkynner. I tillegg vil jeg analysere hans kunnskap om den samiske befolkningens trosforestillinger, og derigjennom belyse den aller første fasen av misjon blant samene i det nordligste Norge, før misjonen i Finnmark ofisielt kom i gang med Thomas von Westen.

Isaac Olsen kom til å få en viktig rolle som forbereder til misjonsarbeidet i Finnmark tidlig på 1700-tallet ved at han var kjentmann som kunne bidra med opplysninger om forholdene i Finnmark for samemisjonær Thomas von Westen samt ved at han ble lærer, "Interpres og Informator i det Lapp-finske Sprog", ved von Westens seminar i Trondheim.⁸ I tillegg ble Olsen en sentral kunnskapskilde til de relasjoner om Finnmark som ble skrevet av ulike dansk-norske embetsmenn i tiden som fulgte. Endelig fikk Isaac Olsen en betydelig rolle etter sitt opphold i Finnmark som oversetter av religiøse tekster til samisk og overbringer av informasjon om samiske forhold generelt.

Statlig interesse for forholdene i Finnmark

Isaac Olsens kopibok er hovedsakelig knyttet til perioden for hans opphold i Finnmark. Som nevnt fant dette oppholdet sted før den egentlige misjon i Finn-

mark startet, i og med opprettelsen av Misjonskollegiet i København i 1714. Misjonskollegiet skulle i utgangspunktet legge vekten på de østindiske koloniene, men fikk i 1715 overdratt ansvaret også for misjonen blant samene i Finnmark. Dette ble i 1720 utvidet til også å omfatte misjon blant samer i Nordland og Trøndelag. Den første misjonæren i Norge ansatt av Misjonskollegiet var Thomas von Westen, som foretok sin første offisielle misjonsreise til Finnmark i 1716. Imidlertid var interessen for Norges nordligste landsdel, både hva misjon og kartlegging av andre forhold angikk, til stede fra kongelig hold allerede mens Isaac Olsen var i Finnmark.

Den første som med kongelig mandat ble sendt nordover for å innhente informasjon om denne landsdelen, var nordmannen Povel Resen. Dette skjedde i 1706. Mandatet for reisen, som var utstedt av Frederik IV, var tredelt og synliggjorde behovet for kunnskap om samenes situasjon, om svensk misjon blant samene og om embetsverkets virksomhet i nord: "Før det første skulle han bli kjent med samenes sosiale situasjon og religion. For det andre skulle han kartlegge svensk misjon og administrasjon i samiske områder. For det tredje skulle han inspisere de norske embetsmennene og deres innflytelse i nord."⁹ Resens reise varte i to år, og han nedtegnet den informasjon han skaffet seg i to relasjoner, den ene av 1707 og den andre av 1708, samt 13 bilag til disse.¹⁰

En geistlig betydningsfull person som reiste nordover i embeds medfør for blant annet å få mer kunnskap om samiske religiøse forhold og for å få fortgang i planlagt bygging av kirker, var biskopen i Nidaros, Peder Krog. Fra sin base i Trondheim reiste Krog på flere visitasreiser nordover før og etter år 1700, men den viktigste knyttet til Isaac Olsens virkeperiode skjedde i 1708 – en visitasreise på kongelig befaling.¹¹ Etter denne reisen skrev biskop Krog en beretning til kongen av 26. mars 1709. I denne beretningen påpeker Krog at det ikke var "ded mindste øyemerke" etter det som var intendert i oversikten over kirker, skoler og prester for samene, datert 18. november 1707, utstedt av kong Frederik, der bygging av kirker og skoler for samene samt prester for samene var satt opp som en prioritert oppgave.¹² Det foregikk et sentralisert forsøk på å standardisere religiøs tro i Danmark-Norge, en konsolidering av den lutherske lære etter reformasjonen.¹³ Møtet mellom den samiske naturreligion og kristendommen skjedde ikke uten konfrontasjoner og motstand fra samenes side.¹⁴ Misjoneringen blant den samiske befolkningen førte endelig til at den samiske naturreligion for en stor del forsvant.¹⁵

Den omreisende virksomheten til Isaac Olsen som lærer og forkynner i Finnmark var til å begynne med ikke offentlig stadfestet. Imidlertid utstedte biskop Peder Krog under sin visitas i 1708 en instruks for Isaac Olsen, der det kommer

fram hva hans arbeid skal bestå i. Det tydeliggjøres i denne instruksen at Olsen er underlagt geistlig øvrighet, både biskopen i Nidaros og den lokale sognepresten, og det kommer klart fram at Isaac Olsens virksomhet skal rette seg inn mot den samiske befolkningen.¹⁶

Både Povel Resens og biskop Peder Krogs reiser nordover til Finnmark før 1710 må sees i sammenheng med en interesse fra statlig hold i København for sterkere etablering av embetsverk og misjon i Finnmark. Som et forbilde vises det til hvordan Sveriges krone har drevet misjon.¹⁷ Går man tilbake i tid, ser man at på norsk side var ordet Lappmark brukt allerede i 1340 (av kong Magnus Eriksen) om et område som omfatter det som senere ble kjent som Finnmark. Under Christian IV skjøt arbeidet med å befeste statlig posisjonering i Finnmark fart; kongen var selv på en reise nordover helt til Kola i 1599. På svensk side begynte koloniseringen av svensk samisk område for alvor etter Karl XIs Lappmarksplakat av 1673, stadfestet i Kalmar, som oppfordret svenske undersåtter å bosette seg på "ubrukt land" i Lappland.¹⁸ Etter Kalmarkrigens slutt i 1613, der Danmark-Norge seiret over Sverige, måtte Sverige avstå alle skattekrav over samene fra Tysfjord (i dagens Nordland) til Kolahalvøya (i Russland), og samtidig oppgi alle planer om isfrie havner på Finnmarkskysten.¹⁹ Interessen for nordområdene hadde ikke minst med statens inntekter å gjøre, og en periode var samene i Finnmark skattlagt både fra Russland, Sverige og Danmark-Norge.²⁰ Uklarheter mellom Sverige og Norge når det gjaldt grensedragning ble regulert etter Den store nordiske krig (1700–1721). Man skulle da finne en fredelig løsning på en konflikt som hadde skapt strid i lang tid. For å skaffe et grunnlagsmateriale ble det igangsatt grundige grenseundersøkelser. Den endelige fastsetting av grensene kom med *Lappekodisillen*, som er et tillegg til grensetraktaten av 1751.²¹ Den indre utvikling i de nordiske nasjonalstatene og kontakten statene imellom fikk store konsekvenser for den samiske befolkning hva angår utnyttelse av naturressurser og påvirkning på samisk språk og kultur.²²

Ved samemisjonens begynnelse på starten av 1700-tallet hadde den statlige interessen for å underlegge seg Finnmark allerede vart en ganske lang periode. Det som nå stod før døren, var å planlegge og å utføre et omfattende arbeid med bygging av kirker og skoler i de samiske områdene, noe som møtte mange hindringer, ikke minst av språklig karakter. Det er helt klart at misjon og skole gikk hånd i hånd.²³ For at misjonen skulle kunne drives, måtte det undervisning til. For at dette arbeidet skulle lykkes, måtte kunnskap om den samiske befolkning bli myndighetene til del; deres trosforhold, levevis og språk. Det er i denne sammenheng at Isaac Olsen kommer inn som en stor ressurs sett fra Misjonskollegiets perspektiv.

Isaac Olsens kopibok

Isaac Olsens kopibok er en kompilasjon av tekster av høyst ulik karakter, og utgjør et konglomerat av ulike kulturelle uttrykk. Betegnelsen "kopibok" kan være nødvendig å forklare litt nærmere, da dette ikke dreier seg om en kopibok slik termen brukes i arkivfaglig litteratur, kopi av utgående brev fra en institusjon. I dette tilfelle er det snakk om diverse tekster hovedsakelig ført i penn av en meget tidlig misjonsarbeider, nemlig Isaac Olsen. Etter min mening skulle boken anvendes av Isaac Olsen selv på ulike måter. Noen av tekstene skulle han selv skulle bruke i sin undervisning, noen dokumenter var av stor betydning for hans ansettelsesforhold, noen dokumenter er kopier av hans brev til myndighetene om sikring av hans arbeidsforhold, og noen tekster er trolig skrevet ned fordi de har underholdningsverdi og kunne brukes som sådan av ham selv. Det foreligger ikke opplysninger om at Isaac Olsen gjennom kopibokens nedtegnelser forberedte en trykt publikasjon. Kopiboken omfatter nærmere 1000 håndskrevne sider og er nedskrevet i perioden fra rundt 1703 til 1721.

Kopibokens tre deler er adskilt ved at ny paginering starter tre ganger. Første delen av boken er avgrenset sidetallmessig ved at pagineringen går løpende fra s. 1 til og med s. 264. Denne delen består av Isaac Olsens egenhendige nedskrevne tekster, trolig stoff han har nedtegnet i undervisningsøyemed. I denne delen finnes verdifullt stoff av kulturhistorisk karakter. Her kommer hans egen kunnskaps-horisont til syne, i tillegg til at han gjennom utvelgelse av stoff trer fram som pedagog og viser egen tilrettelegging av stoff for formidling til elever. I hovedsak gir bokens første del et innblikk i Isaac Olsens virke som pedagog og formidler av faglitteratur andre har skrevet.

Del II starter med ny paginering og omfatter 573 nummererte sider. Denne delen er delvis egenhendig Isaac Olsen, delvis skrevet med en annen hånd. De tekstene som er skrevet med en annen hånd, består av kopier av offentlige dokumenter, eksempelvis den nevnte instruksen fra biskop Peder Krog om Isaac Olsens stilling, datert 1708.²⁴ Instruksen omfatter også de praktiske omstendigheter rundt Isaac Olsens arbeid.²⁵ Noen av dokumentene som er innlemmet i kopibokens Del II omhandler den aktuelle kirkeforordningens bestemmelse om helligdagsvektere; det vil si at noen personer utpekes til å ha et særskilt ansvar for å se til at helligdagsfreden overholdes. Når dette punktet innbefattes i Isaac Olsens kopibok, er det fordi et av dokumentene er knyttet til ham selv. Den 4. august 1711 ble det av prost Paus og amtmann Lorch undertegnet en instruks i Vadsø der innholdet var at Isaac Olsen og sognepresten skulle føre tilsyn med at bestemmelsen om helligdagsvektere ble overholdt.

Samiske offerplasser og samisk trolldom berøres i kopibokens Del II. Olsen beskriver nøyaktig – ut fra befaring – samiske offerplasser og landemerker. 112 offersteder mellom Varanger og Kvænangen blir stedfestet og navngitt i Olsens kopibok.²⁶ I tillegg beskriver Isaac Olsen de forholdsregler og skikker som praktiseres når disse stedene passerer.²⁷ Kopibokens Del II inneholder også en rekke aktstykker av formell karakter, ofte dokumenter som er offentliggjort på tinget. Blant annet finnes et brev fra kongen datert København 18. november 1707 samt svar på dette, en omfattende relasjon underskrevet av amtmann Erich Lorch og publisert på Alta tingsted i 1708.²⁸ Både kongebrevet og relasjonen er innført i Isaac Olsens kopibok med en annens håndskrift.

Kopibokens Del III er ikke gjennomgående paginert. Delvis finnes paginering med blyant, men ikke fortløpende, og sidereferanser blir dermed problematisk. De siste sidene er delvis avrevne og dermed ufullstendige. Innholdet i denne delen av kopiboken er uensartet; her finner vi tekster knyttet til samiske forestillinger om trolldom og offersteder, tekster som omhandler kristen religionsutøvelse, oversettelse av religiøse tekster til samisk samt tekster knyttet til folkelig kultur. I forbindelse med en jubelfest for Reformasjonsjubileet i 1717 ble det avholdt en takksigelses- og bededag overalt i Danmark, Norge, Island og Færøyene. Intensjonen var at gjennomføringen skulle være lik i alle landene. Den 5. november 1717 ble det sendt ut fra København et skriv som er kommet med i kopiboken. Et særpreget dokument som er innført i kopibokens Del III, er et såkalt "Himmelbrev". Dette er et brev som påstås å være skrevet av Jesus og utsendt av engelen Mikael.²⁹

Totalt sett gir Isaac Olsens kopibok et særpreget innblikk i en mentalitetshorisonnt fra tidlig 1700-tall, der både Isaac Olsens personlige tanker og samtidens offentlige diskurs gir gjenklang. Tekstene er nedskrevet i Finnmark, på Vedøy, i Nidaros samt i København. Dokumentet gir ved sin brede sammenstilling av ulike tekster en unik tilgang til tanker, refleksjon og kunnskap hos en tidlig misjonsarbeider i Norge. Isaac Olsens kopibok har fra den ble skrevet ført en omflakkende tilværelse. Den første som har hatt tilgang til denne kopiboken er trolig Hans Skanke, som skrev *Epitome Historiæ Missionis Lapponicæ* (1730). Skankes dokument finnes i original i Det Kongelige Bibliotek i København, og dette manuskriptet er publisert i trykt form.³⁰ Videre har Isaac Olsens kopibok vært kjent for Hans Hammond som underlag for utarbeidelse av *Nordisk Misjonshistorie*, som kom ut i 1787. I denne misjonshistorien er det innfelt en transkripsjon av en tekst hentet fra Isaac Olsens kopibok, nemlig prosten Ludvig Christian Paus' "Instrux for Helligdags Vægterne" (1711).³¹ Også Daniel Thrap har i sin bok *Thomas von Westen og Finne-Missionen* (1882) omtalt Isaac Olsens "Underretning om Nordlandene

af 27de Novbr. 1718".³² Dessuten har Just Qvigstad hatt boken i hende før den ble overlevert Etnografisk Museum, etter Qvigstads eget utsagn i 1903.³³ Så har O. Solberg og Martha Broch-Utne ved daværende Etnografisk Museum i Oslo hatt tilgang til og arbeidet aktivt med Isaac Olsens kopibok. Broch-Utne har transkribert sekvenser fra kopiboken, noe som ligger til grunn for publisering av artiklene "Finnernis Afgudssteder" og "Relation om Lappernes Afguderer og Vildfarelser" i serien *Nordnorske Samlinger* (1934), der introduksjon til Isaac Olsens liv og virke også foreligger.³⁴ På et senere tidspunkt har Kristian Nissen trolig hatt tilgang til kopiboken, noe som framtrer i flere av hans arbeider, blant annet fra 1922 og 1960.³⁵ Isaac Olsens nedtegnelser har også vært av interesse for Major Peter Schnitler, som arbeidet med oppmåling av grensene på Nordkalotten, et forarbeid til Lappekodisillen av 1751.³⁶ Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller, opprinnelig nedskrevet i perioden 1742–1745, er utgitt med kommentarer og noter i tre bind av Norsk historisk kjeldeskrift-institutt i perioden 1929–1985.³⁷ Nærmere opp til i dag er det kommet en nyutgivelse med tittelen *Samemisjonæren Isaac Olsen (1860–1730) og hans "Underdanigst undrettning om Norlandenne"* (1718). Dette manuskriptet, som dreier seg om det sørsamiske området, er redigert og utgitt i bokform av Anders Løøv (1994).³⁸ Referanser til Isaac Olsens kopibok i forskningslitteratur fra de siste 25 år viser ellers til deler av kopiboken som allerede befinner seg i publisert form, ikke til originalmanuskriptet eller til kopiboken som en samlet enhet. Her kan nevnes at Ørnulf Vorren og Hans Kristian Eriksen refererer til Isaac Olsens kopibok i sitt arbeid om samiske offersteder.³⁹ Dessuten omtales Isaac Olsen i tre nyere forskningsarbeider; Alan Hutchinsons kapittel "Samemisjon og samepolitikken" i *Nordlands historie* (2015),⁴⁰ Siv Rasmussens doktoravhandling (2016)⁴¹ og en artikkel av Dikka Storm (2016).⁴²

Metodologisk tilnærming

Min analyse av kopiboken er inspirert av narratologi, studiet av strukturer i fortellende tekster, i hovedsak Gérard Genettes hovedverk *Discours du récit* (1972), i engelsk utgave *Narrative discourse. An essay in method* (1983), som ble skoledannende for en rekke forskningsarbeider.⁴³ Genettes hovedverk ble supplert av *Nouveau discours du récit* (1983) og *Fiction et Diction* (1991), der han drøfter narratologisk metode anvendt på sakprosa, som han kaller "factual narratives". Han anbefaler metoden blant annet i forbindelse med analyse av historiske dokumenter.⁴⁴ Men Genette understreker at for en historisk tekst er det viktig å få med hva slags offisiell status teksten har og dens historiske ramme.⁴⁵ En narratologisk analyse er

en utforskning av fortellerens funksjon i teksten, og er basert på nærlesning av tekst.⁴⁶ Særlig har Genettes utlegning av kategorien *stemme* relevans for den lese-måten jeg benytter.⁴⁷ Fortelleren lar de ulike aktørenes stemmer tre fram med hver sine valører, og er den instans som strukturerer og holder sammen hele teksten.

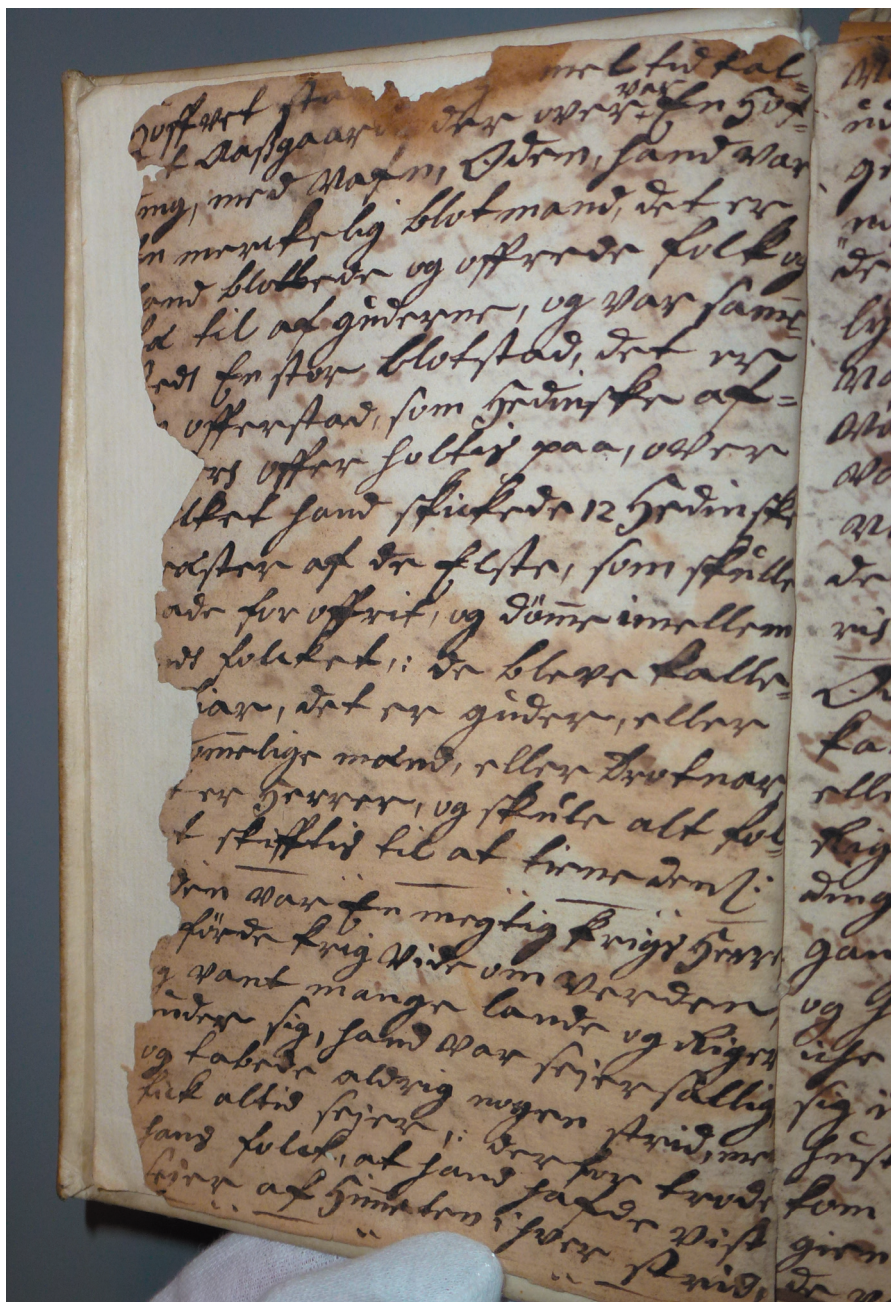
Hele kopiboken kan betraktes som en fortelling om Isaac Olsen i en gitt periode av hans liv. Denne fortellingen omfatter hans faglige virke, hans tanker og hans inntrykk i en skjellsettende periode av hans levetid. Isaac Olsen er selv den som gir stemme til hovedfortellingen, den som velger ut stoff som skal være med, den som har herredømmet over fortellingens utforming. Hovedfortellingen har flere mindre fortellinger inkorporert, delvis med Isaac Olsen som forteller, delvis med fortellerstemmen delegert til andre fortellere. Boken holdes sammen som et nett med Isaac Olsen som sentrum, der beretningene enten berører ham selv direkte eller også – gjennom ham som samlende element – faller inn i og kan utvides til en videre samfunnsmessig diskurs. I det følgende vil jeg ta for meg fire ulike stemmer som kan identifiseres i kopiboken – en pedagogisk, en religiøs, en folkloristisk og en statsoffentlig stemme.

Den pedagogiske stemmen

Skole og misjon går hånd i hånd og var som to uatskillelige deler av Isaac Olsens virke. Bokens første del sees på som en samling pedagogiske fortellinger, et underlag Olsen har brukt for å forberede og gjennomføre sin lærergjerning. Den historiske strengen er tydelig, likeså hans fascinasjon for den norrøne verden:

[...] gammel tid kal-[de]t Aaßgaard der over var En Höf-[d]ing med Nafn, Oden, hand var [E]n merckelig blotmand, det er [h]and blottede og ofrede folck og fæ til afguderne, og var sam(m)e [st]edt En Blotstad, det er [En] offerstad, som Hedenske Af-[gude]rs offer holtis paa, over [hvi]lket hand skickede 12 Hedinske []æster af de Elste, som skulle []ade for offrit, og döm(m)e imellem []dt folcket:⁴⁸

Her tenkes det dramaturgi samt god og spennende formidling. Odin er mektig og vinner i strid ute i verden, også mot et stort og mektig folkeslag. Men hans seier beror ikke bare på fysisk makt, også andre aspekter er knyttet til hans helteskikkelse. Odins trolldomskunst framstilles som avgjørende for hans framgang, og hans læremester er en mektig fyrste som blant annet bidrar til at et viktig forbund inngås i svenske Gotland: "Der Odin spurde at Gylfa udj svenske gotLand, hafte Et godt Land, drog hand Öster til han(n)em, og gjorde de En forligelse og for

Illustrasjon 1: En av de første sidene i Isaac Olsens kopibok, Kulturhistorisk museum, Oslo. Foto: Liv Helene Willumsen

bund (...) thi Odin deris mesterer og anfører er udlært af Dievelen self.”⁴⁹ Den norrøne historien framtrer også i de store sveip som males, der et bilde av de nordiske lands styring og organisering framtrer.

Et annet aspekt ved den norrøne kulturen som framheves, er diktning og skaldskap. På den ene siden er dette framstilt positivt, men på den andre siden skjer der en endring i framstillingen innholdsmessig ettersom teksten vokser fram, slik at et atskillig mørkere og mer farlig stoff får komme til overflaten. Det samiske koblet til Odins trolldom trer sterkere fram etter hvert og kommer konkret til syne i de skriftlige formuleringene. Odin kunne innhente kunnskap fra steder langt borte, ”der ved kunde hand vide hvorledis det skulle gaa hans krigs folck, og andre tilkommendis tingester”. I tillegg framheves evnen til helbredelse og motmagi, det å motvirke trolldom som er satt på noen eller noe. Denne Odins kunst blir så i kopiboken direkte og uten forbehold koblet til det samiske: ”dette er finnernes rette art og Natur”.⁵⁰

I forlengelse av koblingen mellom norrøn mytologi og samenes trolldomskunst bringer kopiboken også inn de førkristne norske konger og deres utøvelse av trolldom. Ofring til gudene vektlegges sterkt i kongenes maktutøvelse, og denne ofringen framstilles som virkningsfull. Likeså framstilles samisk trolldomskunst som farlig og uønsket, og Eirik Blodøks’ rival ”Motle finde Konge, som Raade over findmarcken og Norland [...] den agtet icke Harald Haarfager”.⁵¹ Begge de to berømte samiske trolldomskyndige kvinner i norsk historieframstilling, Snefrid og Gunhild, er nevnt i kopiboken; Snefrid omtales for sitt møte med sin husband Harald Hårfagre, som fikk fire sønner med henne og om hvem det sies: ”Kongen maatte ilde lide finner for deris trolldom skjöld” og at han ikke kunne ”lide trolldom End dog hand var En Hedning”.⁵² Det fortelles også om Gunhilds møte med Eirik Blodøks, som ble hennes mann. Kong Motle var den som lærte Gunhild trolldomskunst. Ved Gunhilds hjelp fikk Eirik Blodøks tatt av dage to sterke samiske trollmenn.

Imidlertid har Isaac Olsen botemidlet for de endringer som skal til: ved Guds hjelp kan de uønskede trosforestillinger fjernes blant samene. I kopibokens første del hører vi en pedagogisk røst som ut fra et engasjement stadfester at hans virke skal favne videre enn en vanlig lærergjerning. Olsen gir uttrykk for at de gamle forestillingene om trolldom fremdeles eksisterer i den samiske verden. Dessuten at hans egen oppfatning er at disse forestillingene bør utslettes og at dette bare kan skje ved hjelp av den allernådigste Gud. Kopibokens første del må være nedtegnet kort tid etter at Isaac Olsen ankom Finnmark, da han bruker uttrykk som ”her i Finmarken”. Det er grunn til å anta at den stammer fra tiden før han møtte biskop Krog under hans visitasreise til Finnmark sommeren 1708.

Også andre stemmer i kopiboken berører Isaac Olsens pedagogiske virke, blant annet instruksen fra biskop Krog. Her kommer det fram spesielle metodiske knep Olsen benytter seg av når han har lite å hjelpe seg med av læremidler som bøker og papir og oppholder seg omtrent en måned i ulike bygdelag: Olsen har utviklet sin egen metodikk. Det elevene skulle lære til neste gang han kom til bygdelaget, måtte Olsen "skrive ded paa papiir, og efterlade dem ded indtil hand kommer igjen, saa vide de ded".⁵³

Det å utøve en lærergjerning fordret at Isaac Olsen måtte vurdere sitt kunnskapsarsenal og tilrettelegge undervisningsstoffet på en høvelig måte for den målgruppen han skulle undervise. Gjennom tekstene i kopibokens første del får vi et innblikk i hva slags stoffområder Isaac Olsen så på som vesentlige og hva slags formidlingsmessig modus han inntok i sitt lærervirke. Han har benyttet seg av fortellinger for å formidle historisk stoff. Trolig reiste han som lærer rundt i et område der den muntlige fortelling ble holdt høyt i hevd, og der fortellingens struktur også kunne være virkningsfull i en undervisningssammenheng. Muntlige trekk i skriften trer sterkt fram.

Den religiøse stemmen

I tillegg til Isaac Olsens egen stemme er det også andre stemmer som formidler noe om hans religiøse virkefelt, blant andre biskop Peder Krog, som i sin instruks til Olsen anvender begrepet *katekisering*: "Jsack olßön skal *continuere* Ved finnernis information (...) og *Caticbzere* Folckene og Særligen Ung Domen, alt som hand kand fore finde ded meste gavnligt at Være, med aller störste fliid og Vindskeibelig-hed."⁵⁴ Den unge læreren skal ivareta et stort geografisk område; Tana, Laksefjord, Varanger og Porsanger. I de ulike bygdelag skal Isaac Olsen enten i et hus eller en gamle forsamle "Saa mange som hand Kand over Kome, og under Viise dem udi böen og sang, Læsning og skrivning Saa Viidt hand for maar".⁵⁵ Instruksen antyder bibelhistoriefortelling som metode, og etterpå skal elevene, unge og gamle, gjenfortelle historien på norsk. Det er et mål at elevene skal forstå utlegning av skriften, at de skal lære seg "at læse og siunge" og at de "Kunde og lære at forstaa Prædickien".⁵⁶

To år etter at denne instruksen ble utferdiget, den 15. august 1710, sendte Isaac Olsen et fortvilt brev til øvrigheten i Finnmark, ved amtmann og prost, der han ber om beskyttelse for sitt liv mot en rasende samisk befolkning i Varanger.⁵⁷ Han er redd for å bli tatt av dage av samene på grunn av at han har gitt videre til prost Paus hemmelige opplysninger om samenes religion og offersteder og

bekjenner at han tror samene kan ta livet av ham med trolldom eller håndslag. Denne oppfatningen deles av geistlige øvrighetspersoner i Finnmark, eksempelvis prost Paus i hans relasjon om Finnmark fra 1715: ”paa det saadanne Vederstyggeligheder om skulle fornem(m)es, endnu hos endeel Finne Lapper at være i Hæfd, med forderligste Pligt Kunde udryddes, og saaleedes den sande Guds dørkelse destomeere fort plantes”.⁵⁸ Denne stemmen samsvarer med Olsens egen dedikerte virksomhet som forkynner blant den samiske befolkningen i Finnmark.

Ser man etter samenes egen stemme i Isaac Olsens kopibok, er forannevnte brev av 1710 interessant. Det viser at samer har gitt opplysninger til Isaac Olsen, opplysninger som han har videreformidlet til norske myndighetspersoner, i dette tilfelle geistlig myndighet. Likevel må dette betegnes som en aksent av samenes stemme, da det er snakk om at deres stemme gjenfortelles av Isaac Olsen. Det er ingen samisk person som opptrer som selvstendig forteller i Isaac Olsens kopibok, men man kan med stor grad av sikkerhet si at nedskrivningen av hellige offersteder og geografiske navn skriver seg fra samiske informanter som har formidlet sin kunnskap til Isaac Olsen. Den samiske stemme kommer fram i indirekte form gjennom Isaac Olsens beretning, mens hans egen stemme kommer fram direkte som nedskriver av tekstene og med et ”jeg” som er synlig og observerbart. Det er Isaac Olsens fortellerstemme og holdning til det fortalte leseren av kopiboken kan fornemme – med andre ord, Isaac Olsen som forteller og tilrettelegger av sin tekst.

Nok et dokument som underbygger den religiøse stemmen i Isaac Olsens kopibok, er Instruksjonen om Helligdagsvektene, som ble utstedt av amtmann Lorch og prost Paus i 1711. Denne skulle sikre at de kristne helligdagene ble overholdt. Etter introduserende påberopelse av Guds hjelp følger flere punkter som går direkte på samisk religionsutøvelse, for eksempel ofringer på ulike steder og til ulike guder.⁵⁹ Instruksjonen påtaler også samenes omdøping av barn, som gikk ut på at man etter at barnet var døpt i kirken, vasket av den kristne dåpen hjemme, ”de jo strax med en anden Dievele Daab om døbte dem”.⁶⁰ Også nattverdens sakramenter er i instruksjonen beskrevet som nedverdiggende omtalt av den samiske befolkning. Brødet gikk under navnet ”Kage Skallo”, som betyr eggeskall, et næringsmiddel uten næring. Vinen benevnes som ”snæirro kuschz”, musepiss.⁶¹

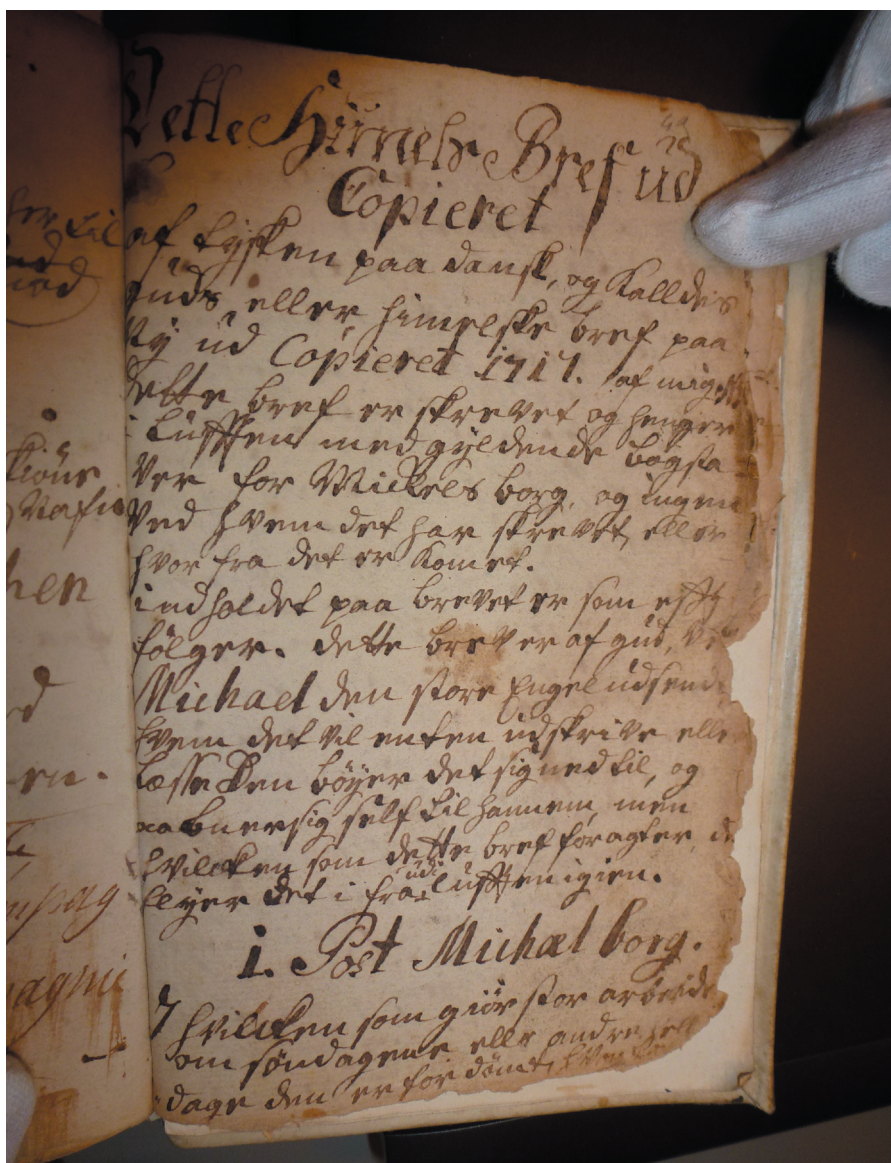
Dessuten omtales samenes trolldomsvirksomhet, og det fordres at ”ald R(u)//nen og Jöygen og gand Viisers sang i alle huuse og hos alle bliver af skafede”.⁶² Omreisende noaidier skulle helligdagsvektene og Isaac Olsen ”flittelig effter forske”, og når disse reiste omkring, ”sin Dievele Lærdom og Lön at söge”, så skulle de leveres til øvrigheten.⁶³ Isaac Olsens kopibok formidler at dersom samene skal kunne ta imot kristendommen, må de bryte med utøvelse av religion som bunner i

førkristen tankegang. Det som gjennomsyrer den religiøse stemmen i Isaac Olsens kopibok, er overbevisningen om en stor livsoppgave: utbredelse av evangeliet blant samene i Finnmark. Og det er den ene sanne Gud som skal bære verket.

Den folkloristiske stemmen

Isaac Olsens kopibok inneholder et rikt arsenal av uttrykk for folkelig kultur. Blant disse er religiøse tekster, moralske fortellinger, gåter, regnefortellinger, viser, råd om nytelsesmidler, spøkelseshistorier og avslutningsvis et særpreget himmelbrev. Flere av de folkloristiske innslagene i Isaac Olsens kopibok er fortellinger nedskrevet på veien sørover fra Finnmark til Trondheim sammen med Thomas von Westen sommeren og høsten 1716. Gåtene er av en lett karakter, som "hvor mange fader vor læser munk[en] om dagen, Et, thi det er Kund Et".⁶⁴ Moralske fortellinger er ofte av tysk opphav og dreier seg om spektakulære hendelser og personer. Råd om nytelsesmidler hører med til de tekster om folkelig kultur som kopiboken kan varte opp med, ofte er det snakk om å tilberede alkoholholdige drikker med krydder som fås kjøpt på apotek. Under overskriften "Brende viin at giøre liflig og engen(n)em" skjuler det seg en oppskrift på et legemiddel av den sterke sorten: "tag tørre lem(m)on Skalle og kom dem i brende viins frasken [sic.], noget sucker og noget lidt safran, riiff muskat paa brende viin giver en saare og angen(n)em lukt og smag."⁶⁵ Også preparering og oppbevaring av tobakk er omtalt, deriblant fremgangsmåten for å lage snustobakk av bladtobakk. Et innslag i kopiboken er et lite regnespill med tilhørende dramatiske fortelling om noen tyrkere og kristne som var ute på havet på en båt og var kommet i matmangel. Kapteinen besluttet da at hver tiende mann skulle kastes over bord, slik at det bare ble én igjen. Det er et spill basert på logikk som trolig kan spilles på papir, på brett eller ute i naturen.

Men det morsomste innslaget i denne sjangeren er utvilsomt et "himmelbrev" som skal være av Gud, skrevet av Jesus Kristus og utsendt av engelen Mikael. Himmelbrevet i kopiboken er nedtegnet av Isaac Olsen selv i 1717, "paa Nÿ ud Copieret af mig".⁶⁶ Det omfatter 7 sider i kopiboken. Brevet er opprinnelig skrevet på tysk og videre overlevert på dansk: "Dette bref er skrevet og henger i Lufften med gyldende bogstaver".⁶⁷ Himmelbrevet er ikke for alle, og det å forakte brevet innhold gjør at en eventuell mottaker mister tilgangen til det. Brevet har en beskyttende effekt: "Hvo dette bref haver i sit huus eller hos sig bær, den skal ingen skade Vederfares".⁶⁸ Det ikke å rette seg etter brevet, kan få følger. Brevet hadde også betydning for det hinsidige: "Hvem dette bref ombær og ho sig haver og for

Illustrasjon 2: Den første siden av himmelbrevet som er innskrevet i Isaac Olsens kopibok, Kulturhistorisk museum, Oslo. Foto: Liv Helene Willumsen

Meniskens børn det aabenbarer, den bekomer end gaad løn og en glædelig afskee af denne Verden.”⁶⁹ I himmelbrevet kan spores to ulike meddelelser. På den ene side, den som ”dette brev begiærer at skrive”, skal få alle sine synder tilgitt, selv om de

”vare saa mange som sand i havet og græs paa Jorden heller marchen og stierne paa himmelen da skull[e] // Være til gifne og forladne, saa fremt at i og de troer, og gjør der Efter som dette bref om melder”.⁷⁰ På den annen side er situasjonen motsatt for de som er i besittelse av himmelbrevet og ikke bringer det videre, ”den er forban[de]t og skal udluckes af den chris[tn]e Kircke”.⁷¹ Dessuten uttrykkes det at de som ikke tror, skal ”døe og blive pint i helvede”.⁷² De folkloristiske innslag i kopiboken representerer tekster Isaac Olsen har hørt og lest i en periode på rundt 15 år. Beretningene er sterkt muntlig influert, viser stor variasjon og kan treffe alle aldersgrupper.

Den statsoffentlige stemmen

Den statsoffentlige stemmen slik den kommer fram i Isaac Olsens kopibok, målbæres av verdslige så vel som geistlige embetsmenn: amtmennene i Øst- og Vest-Finnmark; prostene i Øst- og Vest-Finnmark; biskopen i Nidaros; og på toppen av pyramiden kongen i København, som også ved utsendte skriv er representert i Isaac Olsens kopibok. De dokumentene skrevet av disse personene som befinner seg i kopiboken, viser et samfunn på begynnelsen av 1700-tallet som var opptatt av skriftlighet og rapportering og som kunne spre informasjon ad tjenestevei.

Først ute av statsoffentlige stemmer knyttet til Isaac Olsen i den perioden som omhandles her, var Povel Resens to relasjoner, den ene av 1707 og den andre av 1708, samt 13 bilag til disse.⁷³ Resen var på reise nordover til Finnmark i 1706–1708. Mandatet for denne reisen, som var utstedt av kong Frederik IV, var tredelt: ”Før det første skulle han bli kjent med samenes sosiale situasjon og religion. For det andre skulle han kartlegge svensk misjon og administrasjon i samiske områder. For det tredje skulle han inspisere de norske embetsmennene og deres innflytelse i nord.”⁷⁴ Isaac Olsens betydning for kunnskap om det samiske framheves, da Resen møtte Olsen under sitt opphold i Øst-Finnmark sommeren 1706.⁷⁵ Resens inntrykk var at samene i Varanger skilte seg ut kunnskapsmessig fordi de hadde hatt en god lærer, beskikket av prostens, ”een smuk, stille, skichelig og ædruelig karl, ved navn, Isaac Olsøn, som menigheden af Lapperne saa smukt har Informerit, at de ikke alleeniste findis bædre, end mange andre Nord-Mænd udi deris Christendom og Børne-Lærdom.”⁷⁶ Siden Resens relasjoner ble avlevert direkte til kongen i København, var Isaac Olsen allerede i 1707 positivt omtalt på høyeste nivå i riket.

I kopiboken er også innført et brev fra kongen datert København 18. november 1707, året etter Resens reise. I dette brevet uttaler kongen at samene i Finnmark så vel som Nordlandene ”i deris kristendom er slett grundede”.⁷⁷ Kongen kom-

mer med begrunnede forslag om opprettelse av kirker og skoler. Svaret på dette kongebrevet kommer i form av en omfattende relasjon underskrevet av amtmann Erich Lorch og publisert på Alta tingsted i 1708.⁷⁸ Denne er detaljert både hva angår geografi og beliggenhet, men også med henblikk på organisering av forkyn-nelse og undervisning.

Den neste offentlige stemme som omtaler Isaac Olsen, er instruksen fra biskop Krog, som er opptatt av kontroll: Olsen skal "hvert aar i det ringeste trende gang skrive mig til om hvor ledis Guds ord, haver frem gang og finnerne Retter Sig Ved under Visningen".⁷⁹ Videre skal Olsen holde oversikt over sin undervisning: "Hand skal og Være for pligtet at holde fortægnelser over sine læsninger Ved hvert Bøygdelag hvor lenge hand for bliver paa hvert stæd, Samt og indgive aarligeen rigtig Designation over et hvet [sic] böygdelag, saa mange der findis Gamle og unge med deris Profect."⁸⁰ Også påbud av moralsk karakter lar seg høre i biskopens instruks. Olsen skulle "Entholde sig ald U-dyd, og beflitte sig med ord og gierninger at op muntre alle til Gudsfrøyt og Christelige Dyder". Olsen skulle dessuten finne ungdom som hadde både tilstrekkelig intellektuell kapasitet, språklig forståelse og kulturkunnskap til den senere misjonsvirksomheten.⁸¹ Bestemmelser av praktisk og økonomisk art var inkludert; de familier Olsen bodde hos, skulle gi ham husrom og mat samt at han skulle lønnes 20 riksdaler årlig av midlene til Vadsø kirke. Dette er første gang fast lønn til Isaac Olsen stadfestes.⁸²

Samme biskop Krog skrev en innberetning til kongen av 26. mars 1709 – etter en visitasreise på kongelig befaling til Finnmark sommeren 1708.⁸³ På reisen møtte biskop Krog skolelærer Isaac Olsen i Varanger og gav ham et godt skussmål som dyktig og avholdt lærer.⁸⁴ På grunn av at samene i Varanger ved Isaac Olsens undervisning "ere preparedede at de nu kunde høre Prædikken, fatte og beholde noget derav",⁸⁵ foreslår Krog at gamle Vadsø kirke skal flyttes til et sted hvor det er lettere for samene å ta seg ned fra fjellet eller komme til med båt.

Et viktig dokument for Isaac Olsen var den nevnte instruksen for helligdagsvektere. Denne instruksjonen kjenner jeg i to avskrifter; den ene befinner seg i Det Kongelige Bibliotek i København; den andre er innført i Isaac Olsens kopibok.⁸⁶ Innholdet er stort sett identisk, men kopibokens eksemplar avviker litt når det gjelder ortografiske løsninger og spesifikke innholdsmomenter som går på samiske trosforestillinger, der Isaac Olsens kopibok er den mest utfyllende. Begge nedskrivningene er kopier foretatt av skrivere, og dette er markert i overskriften. Imidlertid er det interessant at i kopibokens versjon er alle navn som betegner samiske offersteder, gudenavn, djevlenavn og geografiske navn innført av Isaac Olsen egenhendig. Det må bety at Olsen selv må ha vært til stede ved innføringen av dette dokumentet i kopiboken, og at hans språklige kompetanse har vært nød-

vendig for en kyndig ferdigstillelse. Dokumentet er ikke egenhendig underskrevet av Lorch og Paus, men har anførselen L:S:, forkortelse for Loco Sigilli, knyttet til deres navn.⁸⁷ Under signaturene er det innført en latinsk betegnelse.⁸⁸

Det siste dokumentet, kongelig brev utsendt om jubelfesten i 1717, feiringen av reformasjonen, er ført inn i Isaac Olsens kopibok under overskriften "Collect": "Herren Gud himmelske Fader, vi tacker dig for at du har friet os fra mørkhedens magt, over sadt os i din Elskelige Söns Rige, og ladet os nu i to hundrede aar, beholde dit dyrebare ord i sin rætte og sallige Mening".⁸⁹ Skrivet inneholder forbønn for kongen og dronningen, arveprinsen og de to kongelige prinsesser.⁹⁰ Programmet omfatter gudstjenestene på dagene 31. oktober, 1. november, 5. november og 7. november. For selve jubileumssøndagen finner vi bønner, salmer og bibelsteder til bruk for fro-prediken, høymesse, tolv-prediken og aftensang. Av salmer kan nevnes lovsanger som "O Gud, vi love dig", "Mit haab og tröst og al tilliid", "Min siæl nu lover Herren", "Vi tacke dig o Gud Vaar Fader Kiær", "Behold os Herre ved dit ord" og "Vår Gud hand er saa fast en borg". Den detaljerte beskrivelsen med angivelse av salmer og pretekster for hele feiringen viser god spredning og et ønske om at feiringen skulle bli lik over hele riket. Den kongelige stemmen vi hører her er landsfaderens, som ønsker at alle undersåtter skal glede seg under jubelfesten.

Skriftfesting og avskriftspraksis

Isaac Olsens kopibok rommer som nevnt mange stemmer. I tillegg er det interessant å se på den skriftfesting denne kopiboken representerer. Vi befinner oss på tidlig 1700-tall i Danmark-Norge, en tid da offentlige dokumenter ble skrevet ned på unormert dansk. Isaac Olsens kopibok viser ortografiske løsninger som en relativt ulært skriver benytter for å skriftfeste ord og tekster som han i første instans har hatt tilgang til ad muntlig vei. Det kan være fortellinger han har hørt fortalt på norsk eller det kan være ord og uttrykk fra det samiske språket som han ønsker å feste på et papir. Det er tydelig at det har vært det fonetiske, selve lydbildet av ordene, som har vært grunnlaget for hans valg av skrivemåter. Han har forsøkt å skrive ordene slik han har hørt dem gjennom øret og dermed støtt på mange vanskeligheter eksempelvis i forhold til det samiske språk, som har et annet lydinventar enn det norske. Olsen har selv gått til det islandske språk for hjelp til nedskrivning av samiske ord, av den enkle grunn at det islandske språk har et større utvalg av lyder, særlig når det gjelder assimilasjoner og stemte kontra ustemte lyder. For nedskrivning av danske og norske ord har han fortrinnsvis lyttet etter hvordan han selv uttaler ordene og latt dette være en rettesnor for nedskrivning. Resultatet er tekster der mange ord er skre-

vet ut fra muntlig uttale. Isaac Olsen var åpenbart en språkbegavet person samt en person med stor sans for systematikk. Begge disse egenskaper har han i fullt monn fått utnytte ved innlæring av det samiske språk samt ved skrivingen av kopiboken.

1700-tallets avskriftpraksis kommer i noen grad fram i kopiboken, som hovedsakelig er ført i pennen av Isaac Olsen selv, men også av andre skrivere. Det synes som de miljøer Isaac Olsen befant seg i under sitt opphold i Finnmark og under reisen til Trondheim i 1716, har hatt skrivere tilgjengelige. De miljøene det kan være snakk om i Finnmark, er prestegårder, amtmannsgårder og Vardøhus festning. Størstedelen av tekstene i kopiboken som er innført i Finnmark, er egenhendige Isaac Olsen. I beskjedne grad viser kopiboken at under oppholdet i Finnmark er skrivere blitt brukt til å føre inn offentlige brev og instruksjoner samt relasjonen om samenes overtro. Imidlertid er det også klart at han selv har tatt ansvaret for innskriving av geografiske navn på offersteder på samisk og navn på djeveler og guder i de samiske trosforestillinger, da det er hans egen skrift som kommer fram i disse innførte navnene. Dette tyder på at han selv har ansett sin kunnskap om samiske forhold på det samiske språk som så spesiell at han ikke har villet overlate disse navnene til en skriver, men at hovedteksten kunne bli nedskrevet av en profesjonell skriver.

Med tekstene som er skrevet inn i kopiboken på turen fra Finnmark til Trondheim i 1716 forholder det seg noe annerledes, da mange av disse tekstene er nedskrevet med en håndskrift som ikke er Isaac Olsens. Dette gjelder folkelige beretninger, men også det utførlige programmet for kirkens jubelfest i 1717. Overnattings- og stoppesteder på reisen sørover sammen med Thomas von Westen i 1717 har nok i stor grad vært prestegårder, muligens fogdegårder enkelte steder. Trolig er mye av det som er innført i kopiboken av folkloristisk art, hørt og nedskrevet under disse oppholdene, der ikke bare fortellinger har florert, men hvor der også har vært skrivekyndige personer til stede. Mange av fortellingene har stor underholdningsverdi, og det kan derfor antas at de ble spredt hurtig. Kan hende ville Isaac Olsen selv bruke disse fortellingene til underholdning, enten som avbrekk i undervisning eller i andre kontekster.

Samfunnsmessig diskurs

Fortolket som del av en samfunnsmessig diskurs bærer Isaac Olsens kopibok i seg kvaliteter som på flere måter kan kaste lys over den samtid den ble skrevet i. Ved å favne ett menneskes horisont kan kopiboken vise trekk som er typiske for tidlig 1700-tall.

Når det gjelder skrivepraksis, belegger hele kopiboken et behov på denne tiden for å få tekster nedskrevet. Det gjelder tekster for undervisning, religiøse tekster for utenatføring, underholdende tekster av ulike slag, offentlige brev. Nedskrevne relasjoner med navns nevning av Isaac Olsen kunne via sin skriftlighet hurtig havne i de kongelige kretser i København. Isaac Olsens instruks utstedt av biskopen tapte seg ikke med årene, den kunne brukes på nytt og på nytt, og det var den samene måtte rette seg etter når det kom til uenighet eller de var motvillige til å yte sin praktiske skjerv til den omreisende lærer. En skriftfestet tekst hadde verdi fordi den kunne gjenbrukes. Isaac Olsens underlag for sin undervisning kunne han anvende i bygdelaag etter bygdelaag. De nedskrevne gåtene kunne han ta fram og krydre sin undervisning med, igjen og igjen. Moralske fortellinger fra Tyskland kunne leses eller fortelles ut fra nedskrevet tekst. Et nedskrevet himmelsbrev ble det mantra menneskene måtte rette seg etter for sin salighets skyld. Et nøyaktig og detaljert nedskrevet program for reformasjonsjubileet gjorde at skriftlesninger og salmesang kunne lyde unisont i hele riket. Skriftfesting ble et middel til tydeliggjøring av arbeidsoppgaver gjennom instruks, garanti for at de samme instruks ble fulgt opp samt fjernstyring av statlig initierte påbud av kirkelig og verdslig art. Samfunnet ble i stadig større grad avhengig av skriftfesting.

Et gjennomgående trekk i Isaac Olsens kopibok som i høy grad har med den språkhistoriske kontekst å gjøre, er det sterke muntlighetspreget. Alle de pedagogiske tekstene nedskrevet av Isaac Olsen, alle populærhistoriske fortellinger, spøkelseshistorier og gåter har markante muntlighetstrekk både syntaktisk og ortografisk. Dette viser at Isaac Olsen selv som skriver, i likhet med andre skrivere som førte inn tekster i kopiboken, var sterkt influert av talemål og muntlig overlevering samt at de behersket en muntlig fortellemåte. Denne beherskelsen av fortellingsstrategier, med Isaac Olsen selv som en utmerket representant, viser overbevisende tekstlig etablering av tidslinje samt skiftning mellom stillestående skildring og action med høyt tempo, noe som gir fortellingen en god rytme. Videre er både språklige bilder og utsmykkende adjektiver, epiteter, hyppig i bruk for å beskrive natur og mennesker. Enn videre er fortellerens delegering av stemmer til ulike aktører ytterligere tegn på den gode fortelling, likeså konsise replikkføringer. Sett som del av en samfunnsmessig diskurs peker muntlighetspreget i Isaac Olsens kopibok og den sterke vektleggingen av fortellingens strukturer på en samtidig som språklig i stor grad var avhengig av muntlig overlevering på mange nivåer, og der nedskrevet tekst ble influert av dette. Siden skriftspråket ikke var normert, gav samfunnets muntlighet seg utslag i stor variasjon i nedskrivning av ord, noe som Isaac Olsens kopibok er et godt eksempel på. Dermed kan denne boken betraktes som et interessant språkhistorisk studieobjekt.

Isaac Olsens kopibok viser også gjennom vekslingen mellom kopierte tekster og originale tekster et samfunn som var i ferd med å bygge seg opp arkiver. Flere av tekstene i Isaac Olsens kopibok er merket som kopier, hvilket betyr at originalen befinner seg annensteds. Dette viser en bevissthet om kopieringspraksis og er et signal om at man ønsket å gjøre oppmerksom på at dette dokumentet ikke var originalen. Det var nødvendig med arkivsystemer for at dokumenter skulle kunne ha plass og for at de skulle kunne gjenfinnes. Når et kongelig brev fra København ble sendt til Finnmark for å bli lest opp på tingsteder eller i kirker, var dette ikke den eneste versjon i sirkulasjon. Allerede på denne tiden brukte man proveniensprinsippet for oppbygging av arkiver, noe som innebar at originaldokumenter skulle arkiveres der de hadde sitt opphav. For misjonen i Finnmark førte dette eksempelvis til at det meste av skriftlige originalkilder ble oppbevart i Misjonskollegiets arkiv i København, noe som i dag letter gjenfinning. Avskriftspraksis oppsto som følge av behovet for spredning av dokumenter. Flere av tekstene i Isaac Olsens kopibok finnes da også i kopi andre steder. Likevel utgjør avskrifter av dokumenter og fortellinger en liten del av kopiboken totalt.

Ser man på relasjoner og beretninger om samiske forhold nedskrevet på tidlig 1700-tall, er veien kort fra rikets absolutte periferi i Finnmark til København fordi dokumentenes "reisevei" gikk i rett oppadstigende linje med få mellomstasjoner. Både Resens relasjoner og biskop Krogs innberetning havnet på kongens bord kort tid etter at de var ferdigskrevet. Slik sett var rikets geografiske periferi ikke et utilgjengelig område for rikets regent, men et område omfattet med stor interesse og med store muligheter for produserte beskrivelser som kunne bidra til kunnskapsoverlevering om folkene som bodde der og videre til utbygging av for eksempel skoler og kirker.

De ulike stemmene som trer fram i Isaac Olsens kopibok, faller på hvert sitt vis inn i den samfunnsmessige diskurs, det være seg som aksenter i samtidens religiøse forestillinger, i samtidens mentalitet, i samtidens offentlige rom, i samtidens kunnskapsoverlevering eller i det språkhistoriske bildet. De viser hvordan Isaac Olsens kopibok, som er holdt sammen av ett individ og sentrert rundt ett individ, blir et prisme der ulike samfunnsmessige stråler brytes og tar nye retninger.

Avslutning

Denne artikkelen har ved en innfallsvinkel der narrativ diskurs vektlegges, gått inn på de kulturuttrykk som rommes i Isaac Olsens kopibok datert tidlig 1700-tall. Denne perspektivering, der nærlesning av tekst ut fra Gérard Genettes

narratologi er det viktigste metodologiske redskap, har som målsetting å avdekke forhold ved kopiboken ved å fokusere på måten boken er skrevet på samt analysere diskursive forhold. Ved å lytte ut enkelte stemmer som kommer fram i denne boken, kan vi høre ekko fra et århundre ut fra personlig nedtegnelse av skriftlige dokumenter fra en omreisende lærer og forkynner på Europas nordlige grense, ut fra religiøse teksters første skriftfesting på det samiske språk, ut fra supplikker sendt til myndighetene om kulturkollisjoner og utfordrende arbeidsforhold, ut fra offentlige embetsmenns instruksjoner og innberetninger til kongen i København, ut fra folkekulturens vandrehistorier og gåter i det muntlige felt – alt dette i en form der fluktuerende språklige løsninger anvendes og der muntligheten slår gjennom i det nedskrevne. De mange strenger som finnes i Isaac Olsens kopibok gjør den til en rik og verdifull kulturhistorisk kilde.

Noter

1. Isaac Olsens kopibok, heretter IO kopibok, oppbevares i Kulturhistorisk Museum i Oslo, tidligere Etnografisk Museum. Avfotografering og transkripsjon av kopiboken er utført av artikkelforfatteren i tidsrommet 2014–2016 sammen med Randi Skjelmo. Jeg vil takke professor emerita Synnøve des Bouvrie ved Universitet i Tromsø for hjelp med oversettelse av tekst fra latin til norsk. Kopiboken er ikke i folio format og er ikke paginert med fol. a og fol. b. Den er paginert med vanlige sidetall, noe som benyttes referanser. For sideskift anvender vi tegnet //. I transkripsjonen er benyttet skarp parentes [...] for transkriptørs innsettelse av bokstaver og kommentarer og myk parentes (...) for bokstaver som ikke er realisert, men som ligger implisitt i forkortelser. Kolon betegner forkortelse i transkribert tekst. Latiniserte ord er satt i kursiv.
2. I kopiboken finnes underskrifter der ordet "Dolm" forekommer: "8 Junij 1717 Jsach Olsen, DoolmadZinnus, Jsach Olsen, Delmadsonus, Missionarius S:S: Theologi". Dolm er et stedsnavn på Dolmøya, som ligger mellom Hitra og Frøya. Det finnes også en øy med navnet Dolma som ligger i Nærøy kommune.
3. Trude Nitter var prest i Kjelvik 1699–1719. Nitter ble i 1705 prost over Vest-Finnmark.
4. Erich Lorch (1647–1717), amtmann i Finmarkens amt 1701–1717.
5. Peder Krog (1654–1731). Biskop 1689–1731. Flere visitasreiser nordover til Finnmark. Daniel Thrap, *Thomas von Westen og Finne-Missjonen* (Kristiania, 1882), s. 75.
6. Om Thomas von Westen og hans seminarer, se Randi Skjelmo, "Utdanning av lærere for det nordlige Norge: De tidlige institusjoner i Trondheim 1717–1732", *Sjuttonbunderatal* 10 (2013), s. 39–62. DOI: <http://dx.doi.org/10.7557/4.2620>.

7. Unntaket er artikkelen Randi Skjelmo & Liv Helene Willumsen, "Isaac Olsen – lærer og forkynner", *Heimen* 54:1 (2017), s. 62–85. DOI: 10.18261/issn.1894-3195-2017-01-05.
8. IO kopibok, del II, side 1.
9. Anders Løøv, Margrethe Løøv, Åke Jünge, *Povel Resens beskrivelser av forholdene i de samiske områdene (1706–1708)*; Dovletje, *Kildeskrifter til sørsamisk historie VI*, Saemien Sijte (Snåsa, 2014), s. 4.
10. Anders Løøv m.fl. 2014, s. 3.
11. Kristian Nissen, "Bidrag til Finmarkens kirkehistorie. I. Biskop Peder Krogs beretning til kongen 26. mars 1709 om visitasreisen i Finmarken 1708." *Norvegia Sacra: Aarboek til kunnskap om den norske kirke i fortid og samtid* 2 (1922), s. 115–125 (s. 116).
12. Nissen 1922, s. 121.
13. Liv Helene Willumsen, *Witches of the North* (Leiden, 2013), s. 237.
14. Håkan Rydving, "Saami responses to Christianity. Resistance and change", i J.K. Olu-pona (red.), *Beyond primitivism: Indigenous religious traditions and modernity* (New York, 2004), s. 103; Håkan Rydving, *The End of Drum-Time: Religious Change among the Lule Saami, 1670s–1740s* (Uppsala, 1995).
15. Frederick Hale, "Lapps", i Byron J. Nordstrom (red.), *Dictionary of Scandinavian History* (London, 1986), s. 363.
16. Skjelmo & Willumsen 2017, s. 77.
17. Skjelmo & Willumsen 2017, s. 84; Nissen 1922, s. 123–124.
18. Neil Kent, *The Sámi Peoples of the North: A Social and Cultural History* (London, 2014), s. 25.
19. Odd Mattis Hætta, *Samene: Nordkalottens urfolk* (Kristiansand, 2002), s. 49.
20. Kent 2014, s. 25.
21. Hætta 2002, s. 50.
22. Hætta 2002, s. 50.
23. Skjelmo & Willumsen 2017, s. 77.
24. Instruks datert juli 1708.
25. IO kopibok, Del II, s. 334.
26. Adolf Steen, *Samenes kristning og Finnemisjonen til 1888* (Oslo 1954), s. 27.
27. IO kopibok, Del II, s. 297–332.
28. IO kopibok, Del II, s. 262–276.
29. Navnet på engelen skrives på forskjellig måte: Mickel, Mickael, Mickæl. I samtiden var slike himmelbrev ikke ukjent som del av en folkelig kultur.
30. Johannes Falkenberg (red.), Hans Skankes "Epitomes Historiæ Missionis Lapponicae Pars Quarta", i *Nordlands og Troms finner i eldre håndskrifter*, Nordnorske samlinger utgitt av Et-nografisk museum, V, første hefte, (Oslo, 1943, s. 179–224.
31. Hans Hammond, *Nordisk Misjonshistorie* (København, 1787), s. 28–24.
32. Daniel Thrap, *Thomas von Westen og Finne-Misjonen* (Kristiania, 1882).

33. Just Qvigstad (red.), "Kildeskrifter til den lappiske Mytologi", i *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter*, 1903:1, s. 1–90 (s. 84).
34. O. Solberg & Martha Broch-Utne (red.), "Finmark omkring 1700. Aktstykker og oversikter", *Nordnorske Samlinger I* (Oslo, 1938), s. 134–140. I tillegg er i *Nordnorske Samlinger* publisert følgende tekster med relasjon til det tidlige misjonsarbeidet: "Thomas von Westens undersøkelse til runebyggens forklaring", 5 (1943), s. 225–244; "Tredie Anhang. Runnebyggens betegnelse, med sine characterer og fortolkelse", 5 (1943), s. 245–247; "Recension af alle Lappiske Ord og Terminis, som i Missions-Historie er anførte", 5 (1943), 248–256.
35. Nissen 1922; "Vardø og Vardøhus i eldre tid. Hva gamle karter og dokumenter beretter", i G.I. Willoch (red.), *Vardøhus Festning 650 år: Jubileumsskrift* (Oslo, 1960), s. 19–65 (s. 53–55).
36. Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745 Bind 1–3 (Oslo, 1929–1985); Steinar Pedersen, *Lappkedisillen i nord 1751–1859: Fra grenseavtale og sikring av samenes rettigheter til grensesperring og samisk ulykke*, Avhandling for Dr.philos., Universitetet i Tromsø (Tromsø, 2006).
37. Først utgitt var bind II i 1929, med Just Qvigstad og K. B. Wiklund som redaktører. Den neste utgivelsen var bind I i 1962, redigert av Kristian Nissen og Ingolf Kvamen. Bind III kom i 1985, redigert av Lars Ivar Hansen og Tom Schmidt. I dette bindet har Hansen skrevet en omfattende innledning. I innledningen, s. VII–XLIV, gjør Lars Ivar Hansen rede for realhistorisk bakgrunn, skattlegging og tilnæringsmåter og prinsipper i siste fase av grenseoppjøret mellom Norge og Sverige.
38. Publisert av Samien sijte, Snåsa.
39. Ørnulf Vorren og Hans Kristian Eriksen, *Samiske offerplasser i Váranger*, Tromsø Museums skrifter, XXIV (Stonglandseidet, 1993).
40. Alan Hutchinson, "Samemisjon og samepolitikken", i Alan Hutchinson & Åsa Elstad, *I Amtmandens dager*, Bind II av Alf Ragnar Nielssen (red.), *Nordlands historie* (Bergen, 2015), s. 185–207.
41. Siv Rasmussen, *Samisk integrering i norsk og svensk kirke i tidlig nytid: En komparasjon mellom Finnmark og Torne Lappmark*, Doktoravhandling ved UiT, Universitetet i Tromsø (Tromsø, 2016). Om Isaac Olsen se s. 57–60.
42. Dikka Storm, "The Complex Religious Situation in the Mission District of Senja and Vesterålen in the Early Eighteenth Century", i Sigrun Høgetveit Berg, Rognald Heiseldal Bergesen og Roald E. Kristiansen (red.), *Towards a Protestant North*, Vol. 2 i *The Protracted Reformation in Northern Norway* (Tromsø, 2016), s. 173–203 (s. 173).
43. Bl.a. M. Fludernik, *Towards a 'Natural' Narratology* (London, 1996); M. Bal, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative* (Toronto, 1997); P. Aaslestad, *Narratologi* (Oslo, 1999); B. Mchale, "Free indirect discourse: a survey of recent accounts", *PTL: A Journal for descriptive poetics and theory of literature*, 2 (1978), s. 249–287; R. Gaasland, "Fra narratologiens tidligste tiår", i E. Arntzen og R. Gaasland (red.), *Teorismer* (Tromsø, 1995); A. Kittang,

- "Merknader til nokre grunntema i narratologien", i *Sju artiklar om litteraturvitenskap* (Oslo, 2001), s. 77–96; L.H. Willumsen, "Narratologi som tekstanalytisk metode", i M. Brekke (red.), *Å begripe teksten* (Kristiansand, 2006), s. 39–72.
44. G. Genette, *Fiction and Diction* (Itacha, 1993), s. 55–56.
45. Genette 1993, s. 57.
46. G. Genette, *Narrative Discourse Revisited* (Itacha, 1988), s. 101.
47. Kategorien "Voice" er et av elementene i Genettes metodologiske apparat.
48. IO kopibok, Del I, s. 2.
49. IO kopibok, Del I, s. 6.
50. IO kopibok, Del I, s. 11. For en grundig empirisk redegjørelse for de historiske etnonymene finn, lapp og så videre, se Bjørg Evjen og Lars Ivar Hansen, "One people – many names. On different designations for the Sami population in the Norwegian county of Nordland through the centuries", *Continuity and Change* 24:2 (2009), s. 211–243. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0268416009007164>.
51. IO kopibok, Del I, s. 52.
52. IO kopibok, Del I, s. 62.
53. Nissen 1922, s. 122.
54. IO kopibok, Del II, s. 332.
55. IO kopibok, Del II, s. 332.
56. IO kopibok, Del II, s. 332–335.
57. IO kopibok, Del II, s. 338–339.
58. Det Kongelige Bibliotek, København, Kall 228,2^o, pag. 159.
59. IO kopibok, Del II, s. 285.
60. IO kopibok, Del II, s. 288.
61. IO kopibok, Del II, s. 288.
62. IO kopibok, Del II, s. 290–291.
63. IO kopibok, Del II, s. 292.
64. IO kopibok, Del II, s. 250.
65. IO kopibok, Del II, s. 257.
66. IO kopibok, Del III, s. 43a.
67. IO kopibok, Del III, s. 49.
68. IO kopibok Del III, s. 45, paginert med blyant.
69. IO kopibok Del III, s. 45, paginert med blyant.
70. IO kopibok, Del III, s. 44b–45a.
71. IO kopibok, Del III, s. 44b.
72. IO kopibok, Del III, s. 45a.
73. Anders Løøv m. fl. 2014; Dovletje 2014, s. 4.
74. Anders Løøv m. fl. 2014, s. 3.
75. Anders Løøv m. fl. 2014, s. 25.
76. Anders Løøv m. fl. 2014, s. 70.
77. IO kopibok, Del II, s. 258–262.

78. IO kopibok, Del II, s. 262–276.
79. IO kopibok, Del II, s. 332–335.
80. IO kopibok, Del II, s. 332–335.
81. IO kopibok, Del II, s. 332–335.
82. IO kopibok, Del II, s. 337.
83. Nissen 1922, s. 116.
84. Nissen 1922, s. 121.
85. Nissen 1922, s. 122.
86. Det Kongelige Bibliotek, København, Håndskriftsamlingen, Kall 228,2°, fol. 164a–169b; IO kopibok, Del II, s.276–296.
87. L:S: I stedet for en signatur.
88. Betegnelsen på latin kan muligens være *Past(or) Præposit(us)*, altså prosten.
89. IO kopibok, Del III, s. 31 svakt paginert med blyant.
90. IO kopibok, Del III, s. 37 svakt paginert.

Summary:

Isaac Olsen's Copy Book as a Cultural Expression of the Early Eighteenth Century

This article deals with a copy book written by Isaac Olsen, dating from the early eighteenth century. Isaac Olsen was a teacher and catechist working among the Sami people in the region of Finnmark, Northern Norway. He was a predecessor of the Sami missionary Thomas von Westen. Isaac Olsen left a handwritten copy book of nearly 1000 pages, today preserved in The Museum of Cultural History in Oslo, Norway. The copy book is a compilation of documents related to Isaac Olsen's work and person. Most of the documents are written in his own hand, but the book also contains documents written by governmental officials such as regional governors and provosts, and even the king in Copenhagen. The article focuses on the voices that may be heard in the texts contained in Isaac Olsen's copy book: the pedagogical voice, the religious voice, the voice of popular culture, the voices of state officials. Attention is also paid to the contemporary practice of writing and the practice of professional copying. Isaac Olsen's copy book, which dates from the early 1700s, is seen as a valuable historical source that may give insight into the mental horizon of an individual as well as knowledge about the society in which he lived.

Keywords: Isaac Olsen, Hand-written document, Eighteenth century, Finnmark, Northern Norway, Sami mission, Discourse analysis, Narratology, Voices, Gérard Genette, Cultural study, History of mentalities

Fire tekststykker knyttet til samemisjonæren Thomas von Westen 1716–1723

Randi Skjelmo

Innledning

I det misjonsarbeidet som ble igangsatt av Frederik IV, konge av Danmark og Norge fra 1699 til 1730, hadde "samenes apostel", Thomas von Westen (1682–1727) en fremskutt plass. Inspirasjonen til misjonen kom fra pietismen, en reformbevegelse innenfor den lutherske kirke i Tyskland i siste halvdel av 1600-tallet, som spredte seg derfra til Danmark-Norge og fikk fotfeste ved det danske hoff.¹ Frederik IV lot opprette et Misjonskollegium i 1714. Dette skulle ha ansvar for misjonsvirksomheten, og det var den eneveldige kongen samt hans rådgivere i kollegiet som utpekte Thomas von Westen til å lede arbeidet blant den samiske befolkningen i Norge.² Både von Westen selv og andre geistlige har etterlatt seg et betydelig antall manuskripter. Det dreier seg om instruksjer, innberetninger om misjonen, korrespondanse i offentlig regi, private brev og beretninger der misjonsarbeid beskrives retrospektivt. Mange av disse dokumentene eksisterer i en rekke avskrifter.

Det foreligger bare i liten grad nyere forskning om samemisjonæren Thomas von Westens arbeid. Standardverkene er Hans Hammonds misjonshistorie fra 1787, Daniel Thraps bok fra 1882, Ivar Sæter fra 1926, Adolf Steen fra 1954 samt Anton Hoëms arbeid fra 2007.³ Når det gjelder samenes historie på tidlig 1700-tall, er det naturlig å vise til Lars Ivar Hansens omfattende forskning og til hans samarbeid med Bjørnar Olsen samt til Veli-Pekka Lehtolas arbeider.⁴ Vi skal i denne artikkelen se nærmere på hvem samemisjonæren Thomas von Westen var, og på noen av de dokumenter han etterlot seg. Siktemålet er å bringe fram kunnskap om misjonsaktivitetene blant samene på tidlig 1700-tall gjennom å løfte fram fire tekster:

— Brevet til menigheten i Veøy (1716)

- Brevet til Misjonskollegiet (1718)
- Nærøymanuskriftet (1723)
- Brevet til det svenske presteskapet (1723)

Som det framgår av dateringene på de aktuelle dokumentene, er de skrevet innenfor et tidsrom på 7 år, da von Westen var på sitt mest aktive som misjonær. Originalene som her blir analysert, befinner seg i offentlige arkiver i Danmark og Sverige, henholdsvis i håndskriftsamlingen ved Det Kongelige Bibliotek i København, Rigsarkivet i København og Riksarkivet i Stockholm. Dokumentene er avfotografert eller kopiert og deretter helt eller delvis transkribert.⁵ De er så analysert som del av et pågående arbeid om Thomas von Westens liv og virke.⁶

Nærøymanuskriftet av 1723 og Brevet til det svenske presteskapet fra samme år er godt kjent i forskningslitteraturen, takket være Just Qvigstad og Edgar Reutskiölds arbeider fra første halvdel av 1900-tallet, samt nyere bidrag fra blant andre Håkan Rydving og Daniel Lindmark.⁷ De to eldste dokumentene, Brevet til menigheten i Veøy (1716) og Brevet til Misjonskollegiet (1718) er derimot mere ukjent. Sentrale forskningsspørsmål i denne artikkelen vil være:

- Hvem er avsender og mottaker av de ulike skriftstykkene?
- Hva kan en utlede om Thomas von Westens syn på misjonsarbeidet på de aktuelle tidspunktene?
- I hvilken grad lar det seg gjøre benytte de utvalgte skriftstykkene til å spore endringer i von Westens misjonsaktiviteter i løpet av tidsrommet 1716–1723?

De fire dokumentene knytter altså an til Thomas von Westens virksomhet i årene fra 1716 til 1723. De gir hver for seg tilgang til kunnskap om hvordan misjonsarbeidet blant den samiske befolkning ble drevet, hvem som var de sentrale aktører og hva som ble tillagt oppmerksomhet på de aktuelle tidspunktene. Ved å presentere og analysere dem i sin kronologiske sammenheng, som det her gjøres, blir det også mulig å spore hvordan misjonsaktivitetene utviklet seg i løpet av denne intensive perioden.

Kort biografi

Thomas von Westen var født i Trondheim i Norge i 1682.⁸ Moren kom fra en embedsmannsfamilie i samme by, mens faren, med familie i Danmark og Tyskland,

var kommet til Norge som apoteker. Von Westen vokste opp i gården til Løveapoteket i Trondheim.⁹ Han ble innskrevet ved byens katedralskole, en skole kjent for sine gode lærerkrefter, og knapt 15 år gammel ble han sammen med en eldre bror immatrikulert ved universitetet i København.¹⁰ Her studerte Thomas i to perioder, første gang fra 1697. Under dette første oppholdet avla han to eksamener, først Baccalaureus-graden, i 1698.¹¹ Dette var den laveste av universitetsgradene, og kvalifiserte blant annet for å være hører i katedralskolen og for å være rektor ved de mindre latinskolen. Våren 1699 avla han sin andre eksamen, den teologiske Attestats.¹² Etter denne første perioden i København, reiste von Westen til Helgeland i Norge for å arbeide som huslærer. Det var de to sønnene til sorenskriver Jacob Dass, en yngre bror av dikterpresten Petter Dass, Thomas von Westen skulle undervise. Disse ble i 1703 immatrikulert ved Københavns Universitet, von Westen fulgte da med og gjenopptok selv studiene.

I hans andre fase som student sto språkfag i fokus. Etter få år ble han ansett som så språkmektig at han ble utnevnt til *Professor Linguarum & Eloqvntiæ* i "Muscovien" (Russland).¹³ To ansettelsesbrev skrevet på tysk ble utferdiget, og begge er i sin helhet gjengitt i Hammonds misjonshistorie.¹⁴ Imidlertid kom ikke von Westen til å reise til Russland. Det som skjedde videre, var at han ble utnevnt til bibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek i København, uten lønn, men med løfte om videre befordring til avlønnet stilling. Vi kan i ettertid beskue hans egen skrift gjennom forseggjorte arbeider med den islandske kongesagaen som oppbevares i Det Kongelige Bibliotek.¹⁵ I 1708 begynte han å søke ledige prestestillinger. Han hadde året før avlagt den prekenprøve som var nødvendig for å kunne tiltre et slikt embete, med meget godt resultat. I 1709 ble han utnevnt til sogneprest på Veøy i Romsdal, sør for Trondheim i Norge. I Rigsarkivet i København finner vi søknaden, og også anbefalingsbrev som viser hans kvalifikasjoner for å være prest, der særlig hans muntlige framstillingsevne blir trukket fram.¹⁶ Når von Westen fikk sitt første embete som sogneprest i det velstående Veøy, kan det bety at han hadde opparbeidet seg et godt omdømme hos myndighetene.

Sammen med kollegaer i Veøy-området, var von Westen med på å etablere presteforeningen *Syvstjernen*. Medlemmene var ikke tilfreds med menighetslivet i sine sogn, og foreningen nedsendte til København en rekke brev der de uttrykte sine klagemål over menighetenes livsførsel og der de foreslo tiltak til åndelig forbedring.¹⁷ Da det i 1714 ble etablert et eget organ, Misjonskollegiet i København, som skulle ta seg av misjonsvirksomheten i den dansk-norske kolonien i India, Trankebar, ble det samtidig vedtatt å igangsette misjon blant den samiske befolkning i Norge.¹⁸ Misjonskollegiet utnevnte så von Westen til å lede misjonsarbeidet

blant samene. Dette skulle han gjøre med Trondheim som base, og det var derfor nødvendig at han flyttet dit.¹⁹

I tidsrommet 1716–1723 foretok von Westen til sammen tre reiser fra Trondheim og nordover. På de to første kom han helt til Øst-Finnmark, yttergrensen av Danmark-Norge. Sommeren 1719 reiste han til København, hvor han informerte både sine overordnede i Misjonskollegiet og den dansk-norske kongen om misjonsarbeidet som nå var igangsatt. Han returnerte til Trondheim i desember 1720, etter å ha oppholdt seg i Danmark i nesten halvannet år. På den tredje misjonsreisen, påbegynt tidlig på sommeren 1722, konsentrerte han arbeidet fra Tromsø og sørover. Von Westen ble i stillingen som leder for misjonsarbeidet fram til han døde av sykdom i 1727. Han drev også to institusjoner i Trondheim til utdanning av misjonsarbeidere: *Seminarium Scholasticum* på initiativ av Misjonskollegiet i København til utdanning av misjonærer, kateketer og skolemestere, og *Seminarium Domesticum*, som han etablerte for egne midler til utdanning av misjonsmedhjelpere.²⁰

Brevet til menigheten i Veøy 1716

Det første skriftstykket vi skal gå inn på er von Westens brev til menigheten i Veøy 1716. Brevet befinner seg i Det Kongelige Bibliotek i København, og i motsetning til flere etterfølgende brev, er dette ikke merket som "copie".²¹ Brevet er datert Hammerfest 30. juli 1716. Von Westen hadde nå gjennomført den organisering av misjonsarbeidet som han hadde reist nordover for å utføre. Det store geografiske området Finnmark var delt inn i to misjonsdistrikt, tilsvarende den geistlige prostiinnndeling. To misjonærer var på dette tidspunkt innsatt i tjeneste, Kjeld Stub (–1724) og Jens Bloch (1692–1737).²² Begge var presteutdannet og hadde virket som kapellaner, Stub hadde vært personlig kapellan i Grytten prestegjeld på Møre fra 1706 og var også gift med sogneprestens datter. Bloch hadde vært kapellan i Melhus i Trøndelag fra 1714, og var uteksaminert fra universitetet i København året før. De hadde begge fått likelydende skriftlige instruksjoner fra von Westen som skulle være utgangspunkt for deres arbeid.

Med på reisen tilbake var skolelæreren Isaac Olsen. Han hadde virket i Finnmark i tretten år, først som lærer på Kjelvik prestegård, senere som lærer blant samene. Han hadde selv lært seg det samiske språk, både muntlig og skriftlig.²³ Når han nå fulgte med von Westen tilbake til Trondheim, var det for å virke som misjonsmedarbeider og språklærer. Et særlig ansvar var han tiltenkt når det gjaldt å oversette religiøse tekster til samisk, samenes morsmål. I løpet av den måneden

von Westen hadde oppholdt seg i Finnmark, var begge de to misjonærene kommet i gang med sitt arbeid.

Når han nå skulle påbegynne den lange reisen tilbake, var anledningen kommet for å ta kontakt med menigheten hjemme på Veøy. Brevet er stilet til menighetene i Veøy, Molde og Bolsøy og innledes med følgende ord: ”– Aller først tacker Jeg Gud og ophøyer Hans Naffn, som har eÿ allene ßaa vel besörget mig paa min reÿse, men endogsaa arbeidet kraftdigen med mig i alle mine Evangeliske forretninger.”²⁴ Dette dokumentet gir i særlig grad tilgang til von Westens perspektiv på det misjonsarbeidet som var igangsatt denne sommeren og på hans egen situasjon. Selv hadde han for første gang fått et overblikk over den misjonsmarken han skulle arbeide på og møtt det samiske folk som han skulle ha sitt virke blant. Han meddelte overfor menighetene på hjemstedet sine tanker om misjonen i Finnmark. Han hadde nå fått et visst inntrykk av den samiske befolkningen, både på godt og ondt: ”De ere icke tÿfagtige, icke hoeragtige, de ere meget hederlige med hinanden, De bekiende gierne deris sÿnder”.²⁵ Men han sier også at drukkenskap er ”i mangfoldighed til dags blant Finner” (samer), i motsetning til menigheten i Veøy, som er frelst fra verdens ”utrevligheder”.

De beskrivelser av samene i det nordlige Norge som var kjent i Europa så langt, Olaus Magnus’ *Historia de gentibus septentrionalibus* (”Historia om de nordiska folken”) fra 1555, Peder Claussøn Friis’ *Norriges Beskriffuelse* fra 1632 og Johannes Schefferus’ *Lapponia* fra 1673, var utgivelser som framstilte samene i et eksotisk lys for en nordisk og europeisk leserkrets.²⁶ Disse forfatterne var avhengige av opplysninger fra andre, da de selv ikke hadde vært i Finnmark. Hva slags forkunnskaper von Westen selv besatt om den samiske befolkning, vet vi ikke. Men de karakteristikkene dikterpresten Petter Dass (1647–1707) formidlet i sin samtid satte ikke samene i særskilt gunstig lys.²⁷ Da von Westen var i ferd med å forlate Hammerfest, stod fremdeles utfordringer i kø: ”Nu bier mig en haard strid i Alten, en större i Nordlandene, beder for mig, at Gud wil give seÿer over Mörchedßens [sic.] magt.”²⁸

Dette brevet, som til sammen utgjør fem og en halv side, finner vi ikke nevnt av Hammond i hans misjonshistorie. Der finner vi imidlertid referert et annet brev av samme dato, som von Westen skrev til Misjonskollegiet i København. Hammond opplyser at det lå et handelsskip i Hammerfest ”færdig at gaae til Segl”, så von Westen har trolig benyttet anledningen til å få brevene sendt avgårde med dette.²⁹ Selve brevet skal Hammond ha kjøpt på en auksjon ”som en stor Raritet”.³⁰ I dette brevet til Misjonskollegiet redegjør von Westen for hvordan han har organisert arbeidet i Finnmark og formidler hvordan han og Bloch har misjonert i Hammerfest de siste tre dager, om samenes religionspraksis, ”Finnerne vare

alle døbte, ginge alle til Guds Bord, men en stor Deel vare omdøbte med Noide-Daab og Noide-Navn; forskrekkeligt!”³¹

Thomas von Westen ber også Misjonskollegiet om å ta Isaac Olsen under ”Haand og Segl, beskikket og kaldet til at være Interpres regius lingvarum lapponicarum og Informator [kongelig tolk i de lappiske språk og underviser] i det sprog (...) som i Fremtiden skulde bruges til Catechetas i Findmarken” og for å ”translatere med mig de Bøger paa Finsk”.³² Tilbake fra denne første misjonsreisen hadde von Westen og Isaac Olsen med seg to samiske ungdommer som skulle få undervisning i Trondheim med tanke på framtidig tjeneste for misjonen.³³ Disse var Iver Paulsen og Sivert Henrichsen, 17 og 23 år gamle. Etter endt utdanning i Trondheim gjorde de begge tjeneste som underskolemestere i Finnmark.³⁴

Brevet til Misjonskollegiet 1718

Dette andre brevet som vi her skal se nærmere på, skriver seg fra sommeren 1718.³⁵ Thomas von Westen hadde få dager tidligere lagt ut fra Trondheim, på det som i ettertid blir omtalt som den andre misjonsreisen. I skrivende stund lå han værfast på grunn av kraftig vind på et sted benevnt som Refsnes. Det er flere steder med dette navnet langs norskekysten, men ut fra dateringen, 21. juni 1718, og det vi vet om avreisetidspunktet fra Trondheim, er det rimelig å anta at dette var Refsnes på Trøndelagskysten. Brevet er på 25 håndskrevne sider, og her henvender von Westen seg til sine overordnede i Misjonskollegiet. Det skriftstykket som her kommenteres, er det eneste kjente eksemplaret av brevet. Det befinner seg i Rigsarkivet i København og er interessant av flere grunner. En rekke brev og rapporter skrevet av von Westen anses som tapt i de store bybrannene i København 1728 og 1795. I disse brannene ble bygninger med sentrale arkiv ødelagt, med den følge at arkivalia gikk tapt. Etter at unionen mellom Danmark og Norge opphørte i 1814, ble arkivmateriale angående Norge overført til Riksarkivet i Oslo, men dette brevet må ha blitt oversett. Vi ser av Misjonskollegiets arkiv at saker vedrørende de tre svært så geografisk spredte misjonsmarker som Finnmarken i Norge, Grønland og Trankebar i India vært på agendaen i de samme møter. Akkurat dette brevet ligger arkivert blant ”Diverse dokumenter”; det er altså ingenting som markerer at det omhandler forhold i Norge.

Den norske misjonshistorikeren Hammond har hatt kjennskap til dette brevet ved at han refererer til det i sitt verk, publisert 1787. Men sammenliknet med andre skriftlige kilder har Hammond ikke viet dette brevet særlig oppmerksomhet. I hans misjonshistorie, som utgjør 951 trykte sider, er det aktuelle brevet

nevnt til sammen fire ganger.³⁶ Hammond er i ettertid kritisert for å ha tegnet et glansbilde av von Westen som også var hans stebestefar; de to møttes imidlertid aldri. Hammond baserte sin framstilling dels på private brev som von Westen hadde skrevet til nære venner, han hadde også gjennom sin oppvekst hørt en rekke muntlige overleveringer som omhandlet bestefarens liv og virke; videre besatt han dokumenter fra arkiver i København som var blitt kopiert, det vil si skrevet av for han og sendt til Norge.³⁷ Om Hammond hadde tilgang til en komplett avskrift av det aktuelle brevet, kan han ha vurdert det som ikke tilstrekkelig interessant for mer utfyllende gjengivelse. Eller kan hende har innholdet ikke passet inn i den framstilling han ønsket å gi. På et annet sted i misjonshistorien der Hammond gir en fullstendig gjengivelse av et av de brev von Westen skrev, grunngir han det med at von Westens skrifter var så sjeldne og at så lite fra hans hånd var bevart for ettertiden.³⁸ Hammond virket som sogneprest i det daglige og hans arbeid med det misjonshistoriske verket strakte seg over flere tiår. Brevet sendt fra Refsnes 1718 er ikke nevnt av misjonshistorikerne Daniel Thrap eller Adolf Steen.³⁹ Vi vet at Steen baserte sin framstilling på studier i norske arkiver, følgelig har han ikke anvendt dette brevet, som befinner seg i Danmark. Fra et utdanningshistorisk perspektiv gir innholdet kjennskap til hvordan von Westen, som en velutdannet og lærd person, så for seg at det var mulig å organisere utdanning for den samiske befolkning i Norge. Brevet gir inntak til kunnskap om det arbeidet von Westen i skrivende stund allerede hadde utført og hans forberedelser til denne andre misjonsreisen som han nå nettopp hadde lagt ut på. Brevet gir også informasjon om hans planer og om de forventninger han hadde til sitt eget arbeid og til sine medarbeidere og støttespillere.

Av selve oppstillingen av brevet, som er gjort punktvis, kan vi se at det er blitt skrevet over flere dager. Han brakte med seg det han omtalte som sin "protocol", som må ha vært en form for almanakk eller dagbok. Han refererer til denne protokollen for detaljerte opplysninger både når det gjelder tidsangivelser og spesifikke hendelser. Han refererer også eksakt til konkrete formuleringer i instruksjonene og dekretene fra kongen og fra Misjonskollegiet, så disse dokumentene må også ha vært blant de dokumentene han førte med seg på reisen. Tiden før von Westen hadde forlatt Trondheim for å foreta denne andre misjonsreisen nordover må ha vært travel for ham. Han hadde ferdigstilt regnskapene like før han reiste og nedsendt disse til sekretæren i Misjonskollegiet. Sammen hadde han og assisterende rektor ved Katedralskolen, den nevnte Hans Skanke, foretatt opptak av seminarister til den ene av de to institusjonene som skulle utdanne medarbeidere for misjonsvirksomheten, *Seminarium Scholasticum*. Men rekrutteringen av elever fra katedralskolen i Trondheim var utfordrende. Dersom hans organisering ikke lyktes,

kan vi se av brevet at von Westen hadde som intensjon å igangsette et alternativt seminar. Videre navnga han aktuelle studenter, disse var blant sønnene til hans venner. Brevet er særlig detaljert når det kommer til rekruttering av misjonærer, kateketer, skolemestere og deres hjelpere. Han skrev også om sine venner, og om hvordan de ville hjelpe og støtte misjonsarbeidet:

Som Jeg agter, om Gud vil, at före hid med mig en 10 a 12 Lappebörn hiem i aar, og al dend omkostning kand icke hvile paa Eder, saa være nu dend Aller Höyeste Gud velsigned, at hand selv har aabned kilde for deres förbörgelse, ligesom hand har selv skaffed sig Seminarium. Näfnlig en gudfröyktig og formuende Mand i Trundhiemb Hans Hagerup har förbickred at skaffe dem alle baade af sit og sine venners tilskud ej allene underholdning medens de er i Trundhiemb, mens ogsaa har i sinde at bygge dem huus i sommer i staden. Sam(m)e mand har disforuden beviist mig store tienester Missionsens forflegning angaaende. Saa glæder Eder udi saadan Guds store bifald og velsignelse over Eders verk! Umager Eder ogsaa med allerförste at skrive Manden til og tacke og velßigne ham derfor og det desmere, efterdi hand sandeligen har giordt det uden min tilskündelße af et frivilligt hierte og hand vil end icke have navn derfor, thi hand frögter Gud af ßit gandske hierte. Der er mange saadanne fromme Christne udi staden, saasom Hans Mor//ten Sommer, Johan Hammond etc: som af gandske hierte contibuerer til det hellige Verks befördring.⁴⁰

Framtidsplanene innbefattet rekruttering av nye studenter og hvordan von Westen ville utvikle utdanning av misjonærer, kateketer og skolemestere når han var tilbake i Trondheim. Hans venn i stiftsstaden, kjøpmann Hans Hagerup, ville bygge et hus i byen for de nye studentene. Av brevet ser vi også von Westens vitenskapelige tilnærming til det arbeidet han nå er i full gang med. Han framstår gjennom sin skriving både som en godt utdannet og velinformert person. Hans formuleringer suppleres med ord og uttrykk på latinsk og gresk. Han refererer også til den greske dikteren Homer. Han har videre hørt om planene for misjonsarbeid på Grønland, og han gir konkrete titler på bøker som befinner seg i Det Kongelige Bibliotek i København, som han anser som nyttige i planleggingsarbeidet. Vi ser også gjennom brevet hans interesse for å rekruttere samisktalende medarbeidere. Han er også opptatt av tilgang til bøker og oversettelse til samisk. Han tenker og handler altså med utdanning som siktemål. I brevet gjør han videre rede for den undervisning han har hatt ved katedralskolen i Trondheim, og han lar også Misjonskollegiet få vite at antallet elever har økt siden han kom til skolen og tok over undervisningen. Når han kommer tilbake fra Finnmark, skal han også selv gi samiskundervisningen ved seminaret. I skrivende stund kommer det fram at arbeidet kan bli krevende, men han setter sin lit til Gud og til sine overordnede i Misjonskollegiet:

Jeg weed store ekspenser wil möde mig, men Herren skal forßiune, thi Jeg Kiender ham. Jeg har ogsaa de Höie Herrer wed denne post som wed alle underdanig at tacke og welßigne derfor, at de icke har ladet mangle icke heller fortrödt paa at Jeg har aabned Kilder til at wande Guds agerdörkning i örken.⁴¹

Den store nordiske krig, som hadde pågått mer eller mindre siden 1700 var nå inne i det som skulle komme til å bli en avgjørende fase. Svenskenes innfall mot Trondheim må ha vært under planlegging, likeså pågikk et stortilt arbeid for hvordan byen skulle forsvares mot et eventuelt angrep. Festningene på Munkholmen og Kristiansten hadde sentrale oppgaver i forsvar av byen. Bydelene Ila og Bakklandet, som lå utenfor selve bykjernen ble tilintetgjort, bare kirken sto igjen. Det var altså ikke bare den økonomiske situasjonen som var vanskelig, også den politiske situasjonen var spent. Vi vet fra andre kilder at von Westen på tilbaketuren fra denne andre Finnmarksreisen la inn et lengre opphold på Helgeland hos familien Dass, der han hadde vært huslærer nesten tjue år tidligere, i påvente av at krigen skulle ta slutt.⁴² Da han var tilbake fra Finnmark våren 1719, hadde han med seg ni samegutter som skulle få opplæring i Trondheim for så å gå inn i misjonens tjeneste.

Det var etter denne andre reisen at von Westen ble kallet ned til København for personlig å gjøre rede for misjonsarbeidet. I løpet av det halvannet året han oppholdt seg her, ble mandatet for arbeidet utvidet til også å omfatte Nordlandene og Trøndelag, noe som innebar misjon også i de sørsamiske områdene.

Nærøymanuskriptet av 1723

På von Westens tredje misjonsreise var det nordlige utgangspunktet Tromsø, og herfra arbeidet han seg sørover til en rekke av de steder han også hadde besøkt på sine to første reiser. Flere misjonsdistrikter ble opprettet, og medarbeidere utdannet ved de to nyopprettede seminarene i Trondheim, ble innsatt som misjonærer, kateketer, skolemestere og medhjelpere for disse. Til Herjangen i Ofoten, området der byen Narvik ligger i dag, kom von Westen 20. august 1722. Her holdt misjonæren Jens Kildal (1683–1767) til. Kildal var en av flere brødre fra det sørlige Norge som kom til å gjøre karriere innenfor kirke- og misjonsvirksomhet i nord. Det skal særlig ha vært gjennom samværet med misjonæren Jens Kildal at von Westen fikk utvidet sin kjennskap til den førkristne religionen, slik den ble utøvet i nordre del av Nordland og i områdene derfra og inn i de svenske lappmarkene. Kildal var kommet til *Seminarium Scholasticum* i Trondheim etter skolegang ved ka-

tedralskolen i Kristiansand og teologisk eksamen fra Københavns Universitet i 1718. Han ble innsatt som misjonær av Misjonskollegiet, og tjente uten å være presteviet i nordre Nordland.⁴³ Her inngikk han ekteskap med en samisk kvinne, Karen Arnesdatter, og det antas at han gjennom denne giftemålsrelasjonen fikk innblikk i samenes religionsutøvelse. Kildal fikk etter hvert en form for overordnet ansvar for misjonen og er blitt omtalt som en av von Westens betrodde misjonærer. Også hustruen skal ha drevet undervisning og også vært lønnet av Misjonskollegiet.⁴⁴ Kildal hadde, sammen med den samiske befolkningen, bygd et forsamlingshus på Rombakken.⁴⁵

Etter von Westens opphold her, fortsatte reisen sørover i Nordland, der Kildal også fulgte med. På de ulike stoppesteder undersøkte von Westen de religiøse forhold blant samene, og det ble tatt initiativ til skoler og forsamlingshus. Navngitte steder fra reisen er: Skjomen, Tysfjord og Hamarøy.⁴⁶ Reisefølget stanset i Gildeskål i flere dager, der von Westen prekte og underviste samt undersøkte de "levninger av hedenskap og avgudsdyrkelse som ennå var igjen."⁴⁷ Fra Rødøy skrev von Westen et brev til Misjonskollegiet, datert 12. oktober 1722. Her forteller han at han på reisen fra Tromsø til Rødøy har "Gjennomvandret hver Finne- og Lappfjord" og en stor del av fjellene i Nordlandene.⁴⁸ Fra 31. oktober til 9. november 1722 oppholdt han seg i Rana. Her fortelles det at han fant mange levninger av hedenskapet, men at han fikk samene til å levere fra seg sine rune-bommer.⁴⁹ Dette var seremonitrommer som ble brukt blant samene i deres religionsutøvelse.⁵⁰ Det ble også fattet bestemmelser om lærernes og misjonærens arbeid på Mo og om et kapell i Uma, til disse to skulle hver same betale inn et bestemt beløp.⁵¹ Fra like oppunder jul, 18. desember og fram til over nyttår hadde von Westen opphold i Brønnøy. Her samlet han den samiske befolkningen og underviste dem.

På denne tredje misjonsreisen besøkte Thomas von Westen og Jens Kildal også presten Johan Randulf i Nærøy. Besøket skjedde i januar 1723. Da Randulf i ettertid nedtegnet det som er blitt omtalt som Nærøymanuskriftet, ble dette gjort med utgangspunkt både i hans egne erfaringer og ikke minst store deler på informasjon fra samtale med von Westen og Kildal.⁵² Første del av teksten beskriver en rune-bomme, og den forklarer de figurene som er avbildet. Deretter tar Randulf opp noen aspekter ved det som i datidens språk ble anvendt om den førkristne religionen, vedrørende samenes "afGuderier og Sathans Dyrkelser".⁵³ På dette tidspunktet, i 1723, var von Westens misjon kommet inn i en mer ekstensiv fase ved at det som ble oppfattet som samenes overtro og hedenskap hadde fått et større fokus. Runebommer ble samlet inn for å bringe dem til København. Det ble gjort nedtegnelser og laget framstillinger av trommene og symbolene disse inneholdt. Nærøy befant seg i det sørsamiske området på norsk side, og det var gjennom

tidligere beretninger tatt til orde for at det blant den sørsamiske befolkning skulle befinne seg atskillig større hedenskap enn hos nordsamene.⁵⁴

Beretningen om samiske trosforestillinger og religionsutøvelse nedtegnet på Nærøy er i ettertid blitt kjent som Nærøymanuskriptet. Det finnes i en rekke avskrifter, og det er publisert som trykte tekster. En omfattende studie ble publisert av Just Qvigstad i 1903.⁵⁵ Qvigstad skriver: "Det er forfattet i 1723 af Magister Johan Randulf, Sogneprest til Nærø 1718–1727, og maa efter de mange Afskrifter, hvori det forefindes, i sin Tid have vakt megen Opmerksomhed."⁵⁶ Qvigstad viser til ikke mindre enn åtte ulike avskrifter som han selv har benyttet i sitt arbeid og til ytterligere fire som han ikke har hatt anledning til å undersøke.

To av de avskriftene Qvigstad ikke har undersøkt befinner seg i Det Kongelige Bibliotek i København; "Thomas von Westens Relation om Finlappernes Afguderie", med tegning av runeemme, og "Relation anlangende Finlappernes Afguderie, som ved Thomas von Westen ere udforskede", også denne med tegning av runeemme.⁵⁷ I tillegg befinner det seg i København ytterligere en avskrift som ikke nevnes av Qvigstad, "Relation Angaaende Findlapperne".⁵⁸ Denne er på til sammen 106 sider og inneholder også tegning av en runeemme, svært lik ovennevnte "Thomas von Westens Relation". Som det framgår både av de tre sistnevnte avskriftene og av Qvigstads gjennomgang, så var den opprinnelige religionen til samene animistisk og de dyrket hellige steiner og berg.⁵⁹ "De hadde sjamaner med trolltromme og hjelpeånder, dyrket de avdødes ånder og naturmakter som torden, solen og månen; de hadde bjørnekultus."⁶⁰ I tidens løp blandet det seg forestillinger fra nabofolkenes tro og i Nordland og Trøndelag opptok samene en del religiøse forestillinger fra nordmennenes folkelige religion fra førkristen tid.

Etter oppholdet på Nærøy intensiverte von Westen sin egen skriving. Under opphold i Overhalla, som varte en måned, gjorde han "på 62 ark papir opptegnelser".⁶¹ I Snåsa fra 9. mars til 10. april skal han ha gjort så mange nedtegnelser over samenes religiøse praksis at de fylte 200 ark.⁶² Han var også i Sparbu, Verdalen og Stjørdalen før han kom til Trondheim 5. mai 1723. Allerede to dager etter tilbakekomsten nedsendte han sine meddelelser til Misjonskollegiet. Han hadde ikke vært lenge hjemme før han ble sendt bud etter fra Stjørdalen. Dit reiste han tilbake sammen med Hans Skanke. Mens de var der, fant det sted en stor vekkelse, og etter å ha vært en uke på stedet skrev Skanke til kollegiet og fortalte om veknelsen som nå fant sted blant samene.⁶³ Det var trolig på denne tredje reisen at von Westen begynte å få en dypere kunnskap om den førkristne religionen blant samene.⁶⁴ På den første reisen hadde han fått kjennskap til religionsutøvelsen blant samene i Øst-Finnmark gjennom kontakten med prost Ludvig Christian Paus og lærer Isaac Olsen. Det var Olsen som hadde framskaffet kunnskap om samiske

offersteder og guder som Paus videreformidlet gjennom sine relasjoner 1711 og 1715.⁶⁵ Olsen gjorde også egne nedtegnelser som finnes bevart i både hans kopibok og i Håndskriftsamlingen i Det Kongelige Bibliotek i København. Og det var kunnskapsutvekslingene på denne tredje misjonsreisen som må ha vært opphav til det i ettertid så omtalte Nærøymanuskriftet som eksisterer i en rekke avskrifter og der tegningen av runebommen med forklaringer har en sentral plass.

Brevet til det svenske presteskapat 1723

Underveis på denne tredje misjonsreisen var arbeidet fra von Westens side kommet inn i en svært ekstensiv fase, og på reisen forfattet han også et brev til sine svenske embetsbrødre. Brevet ble sendt til det Jämtlandske presteskapat og datert 11. mars 1723.⁶⁶ Det ble skrevet mens han oppholdt seg i Snåsa. Dette brevet vakte ifølge den svenske historikeren Daniel Lindmark oppmerksomhet, og det kom også opp i den svenske riksdagen i forbindelse med Lappskoleforordningen som ble vedtatt samme høst.⁶⁷ I brevet påpekte von Westen samenes hedenskap, den norske misjonens framgang og behovet for å holde fram med det svenske misjonsarbeidet. Særlig trakk von Westen fram samenes omgang med sakramentene, hvor hedenske åndenavn og symboler ble benyttet i tillegg til de kristne; "Och är för skräckeligt huruledes the heliga Sacramenter hos dem bespottas wid andra sakers Sacramenter, ther the flesta af them äro omdöpte (...) döpa theti Sarakkas namn, och gifa barnet wid Skiello ett annat namn än Presten gift thett."⁶⁸

Misjonskollegiet i København valgte å følge von Westens råd når det gjaldt organisering og arbeidsmetoder i nord. Når misjonsspørsmål ble diskutert i den svenske riksdagen, ble erfaringene fra Norge, slik de var formidlet av Thomas von Westen, trukket fram. Den svenske kirkehistorikeren Sölve Anderzén framholder hvordan det i Sverige var et delt syn på von Westens virksomhet. Her var det særlig lekfolk som hadde den norske organiseringen som forbilde, mens domkapitlet, kirkeledelsen og presteskapat hadde innvendinger mot ordningen med ambulerende misjonærer. De mente at de svenske samer i større grad var nomader og sjelden i lengre tid og i større antall oppholdt seg på samme boplass. De så derfor for seg at undervisningen ville gi bedre resultat gjennom faste skoler med en intensiv katekisasjon. Anderzén framholder viktigheten av å anpasse misjonsinnsatsen til mottakeren og til det enkelte miljø og han viser hvordan misjonsarbeidet i Sverige ble forskjellig fra det tilsvarende norske fordi den samiske befolkningen i Sverige bodde mer spredt.⁶⁹ I svensk lappmark var det blitt igangsatt en sameskole allerede i 1634, Den Skytteanske skolen i Lycksele på initiativ av daværende prost i Umeå,

Olaus Petri Niurenius.⁷⁰ Denne skolen kom til å få stor betydning for lesekyndigheten blant samer i området omkring Umeelven. Skolen hadde delvis samisk som undervisningsspråk da flere av lærerne var samer. Samisk var også et av de språk som det ble undervist i. Øvrige språk var svensk, latin og gresk, og skolen var også gymnasforberedende.⁷¹

På oppdrag fra von Westen reiste Jens Kildal både til Pite og Torne lappmark. Han var i kontakt med magister Carl Solander, sønn av prosten Daniel Solander i Piteå.⁷² I Torneå besøkte han prosten Henric Forbus, som var begeistret over måten Misjonskollegiet hadde igangsatt arbeidet på i Norge og over de holdninger som ble utvist overfor den førkristne religionsutøvelsen. Kontakten mellom Kildal og prosten Forbus, førte til at sistnevnte i en skrivelse til den svenske kongen meddelte det gode resultat som var oppnådd i Norge når det gjaldt avguderiets bekjempelse.⁷³ Forbus skriver:

Skulle Eders Maj:tt af Kongl. Nåd och mildhet, de under Eders Maj:ttz Crono Sorterande lappar samma frihet förinna, som Hans Maj:tt af Dannemarck sine undersåtare gifvit, neml:n at de utan något påföllande wärlzligit straff, måge få giöra sin bekännelse för wederbörande Prästeskap, eller andre der til förordnade, sa förhoppas man igenom den alsmechtigas nådige bistånd i Swenska lappmarckerne äfwen samma nytta och frucht, at alt afguderer blir afskaffat och utrotat och den sanna Gudsdyrckan deste lyckeligare inplanta och stadfästad.⁷⁴

Den instruksjonen von Westen hadde utstedt til Kildal var av interesse for de svenske myndigheter. Ifølge instruksjonen hørte det til Kildals oppgaver å reise over til de svenske lappmarker og også ha kontakt med prestene der.⁷⁵ Von Westen ga Kildal omtale for både i Nordlandene og i

”Trundhiems ampt med oprigtig och frugtbringende samfund, saa at hand frem for andre er der ved mest erfaren, udi finernes afguderer, deres omvendelses rette maade og Collegii Missionis anstalter og Vejje i denne gierning, da har ieg beschicket ham i Jesu navn til min fuldmaegtige i denne gierning”.⁷⁶

Vi får innblikk i ikke mindre enn elleve områder som angikk arbeidet. Kildal skulle drive oppsøkende virksomhet der ”hvor missionen det utfordrer”. Dette ble konkretisert til å være der misjonen ennå ikke hadde inntrengt, der hvor det fantes ”bedragelige noider” eller der misjonsarbeidet gikk altfor langsomt i undervisning og boklesing, da undervisning og lesing ble betraktet som motkrefter til avguderer og hedendom. Kildal skulle også besørge arbeidsoppgaver i ubesatte stillinger ivaretatt, inntil von Westen fikk tilført misjonen flere ansatte.⁷⁷ Kildal skulle selv

forberede unge samer til å bli "duelige Redskaber til missionens tjeneste", han skulle også holde skolemesterseminarium for å utdanne disse.

I det området han virket, var det også lange tradisjoner for kontakt mellom befolkningen på begge sider av Kjølén, gjennom ferdsselsårer mellom vinterbeite og sommerbeite for reinflokkene til de svenske samene. Von Westen anså arbeidet i disse områdene som sentrale for misjonen, og instruksjonen han utarbeidet for Kildal tok høyde for at hans oppdrag også innbefattet de svenske lappmarker. Dette førte til at det også finnes svensk arkivmateriale som kan spore von Westens virke. Kildal, som etterkom sitt pålegg om misjonering også i de svenske lappmarker, måtte etter hvert forklare seg om sin virksomhet, og han framla både sin instruks og annet medbringende materiale for svenske myndigheter. Landshøvdingen (amt-mannen) i Umeå var den som tok initiativ til de videre henvendelsene både til det svenske presteskapet og til kanselliet i Stockholm. Disse ble så gjort til gjenstand for videre undersøkelser og drøftinger, både av landshøvdingen, prestestanden og av kollegiet og Riksdagen i Stockholm. På bakgrunn av dette ble det så utferdiget et pålegg om hvordan man skulle stille seg i forhold til den del av instruksjonen von Westen hadde utferdiget som gjaldt virksomheten i de svenske lappmarkene. Det danske misjonsarbeidet fikk gode skussmål i saksframleggene. Det ble også gjort rede for hvordan virksomheten i de svenske lappmarkene var bygd opp, med kirker, forsamlingshus, prester og forsamlinger. Også Lappskoleforordningen av 3. oktober 1723 og planer for utvidelse av undervisningsvirksomheten hadde god plass.

Konklusjonen fra alle de berørte instanser var at det i Sverige ikke var behov for de tjenester som kunne tilbys fra misjonæren Kildal eller andre fra norsk side. Når det gjaldt innholdet i selve instruksjonen, ble prestene pålagt å utvise en viss forsiktighet i omgangen med de norske misjonærer, de skulle først rådføre seg med sine overordnede og innhente deres betenkning. Det ble også oppfattet som betenkelig at de danske misjonærer skulle tillates å komme over fjellet til svensk lappmark for å oppsøke samene her. Grunnene som ble anført var av både religiøs og politisk art. Mens de religiøse grunnene ikke ble utdypet, ble det i deler av korrespondansen framholdt at sådant "kanske kunde gifwa de danska i framtiden tillfälle, at tillwälla sig nogen jurisdiction öfwer Svenska Lapparne med mehra som anföres".⁷⁸

Sammenfatning

Vi har i denne artikkelen sett på hvilken måte Thomas von Westen ble en meget sentral aktør i det misjonsarbeid Frederik IV, dansk-norsk konge fra 1699 til

1730, tok initiativ til i sin regjeringsperiode. Gjennom å rette søkelyset mot fire utvalgte dokumenter har vi her fått innblikk i von Westens misjonsaktiviteter blant samene i Norge. Vi har gjennom hans skrifter sett et stort engasjement når det gjelder religiøs påvirkning og anstrengelser med henblikk på omvendelse av den samiske befolkning gjennom å bringe disse til personlig syndserkjennelse og offentlig bekjennelse. Slik sett er von Westens egne skrivelser et håndfast uttrykk både for hans individuelle ambisjon og den offentlige interesse for misjonens utbredelse.

I brevet til menigheten i Veøy 1716, der han hadde vært sogneprest fra 1711, fremkommer hans oppfatninger av den samiske befolkning i Finnmark. Her kommer pietismens dyder direkte til uttrykk, der det at den enkelte skulle bekjenne sine synder inngikk som en sentral del av religionsutøvelsen. Videre skriver von Westen at nå som han var i ferd med å forlate Hammerfest, stod fremdeles utfordringer i kø. Det gir grunn til å stille spørsmål ved hva slags kunnskaper von Westen selv hadde om forholdene på de misjonsmarker hvor han skulle ha sitt virke. I så måte vil referansene til Petter Dass og Povel Resen kunne gjøres til gjenstand for en nærmere undersøkelse. Selv om Petter Dass sine verker ikke var utgitt på det aktuelle tidspunktet, kan Thomas von Westen likevel ha hatt kjennskap til disse gjennom sitt tidligere virke som huslærer på Helgeland. Von Westen kan også ha vært influert av Resens beretning ettersom hans arbeid ved Det Kongelige Bibliotek i tid sammenfaller med Resens reise. Resens oppdrag var tredelt.⁷⁹ Han skulle for det første bli kjent med samenes sosiale situasjon og religion, for det andre skulle han kartlegge svensk misjon og administrasjon i de samiske områder og som et tredje punkt skulle han inispisere de norske embetsmenn og deres innflytelse i nord. Den kunnskap Resen frambragte kan helt klart ha blitt von Westen til del. Gjennom sitt arbeid i Det Kongelige Bibliotek har han opplagt også hatt tilgang til litteratur av forfattere som Olaus Magnus, Peder Claussøn Friis og Johannes Schefferus.

I brevet til Misjonskollegiet 1718 henvender von Westen seg direkte til sine overordnede som befinner seg i København. Brevet er særlig detaljert når det kommer til rekruttering av misjonærer, kateketer, skolemestere og deres hjelpere. Han skriver også om sine venner, og om hvordan de ville hjelpe og støtte misjonsarbeidet. Her ser vi at nok en side ved den pietistiske tenkningen kommer konkret til uttrykk, nemlig det pedagogiske programmet med vekt på undervisning og opprettelse av egne institusjoner for dette formålet. Brevet er en viktig kilde til det arbeid von Westen i skrivende stund hadde utført og hans forberedelser til denne andre misjonsreisen. Brevet gir også informasjon om hans planer og om de forventninger han hadde til sine medarbeidere og støttespillere så vel som til seg

selv. Framtidsplanene innbefattet rekruttering av nye studenter og hvordan von Westen ville utvikle utdanning av misjonærer, kateketer og skolelestere når han var tilbake i Trondheim. Hans interesse for å rekruttere samiske medarbeidere kommer tydelig til uttrykk, han er også opptatt av tilgang til bøker og oversettelse til samisk. Han planlegger også selv å forestå undervisningen i samisk ved seminaret når han kommer tilbake fra Finnmark.

Da Nærøymanuskriptet ble forfattet på nyåret 1723, hadde Thomas von Westen hatt et lengere opphold i København, der avgjørelsen var blitt tatt om at det geografiske område for misjon blant den samiske befolkning i Norge skulle utvides til også å omfatte de sør-samiske områdene. På von Westens tredje reise var det nordlige utgangspunktet Tromsø, og herfra arbeidet han seg sørover til en rekke av de stedene han hadde besøkt på sine to første reiser. Fra Ofoten, der hvor byen Narvik i dag ligger, fulgte misjonæren Jens Kildal med von Westen videre på turen sørover. Et av de opphold de hadde underveis skulle komme til å etterlate seg sentral kunnskap gjennom skriftlige nedtegnelser. Det var besøket von Westen og Kildal gjorde hos presten Johan Randulf i Nærøy i januar 1723. Da Randulf i ettertid nedtegnet det som er blitt omtalt som Nærøymanuskriptet, ble dette gjort med utgangspunkt både i hans egne erfaringer og ikke minst store deler på informasjon fra samtale med von Westen og Kildal.⁸⁰ På dette tidspunktet, i 1723, hadde von Westens misjon kommet inn i en mer ekstensiv fase ved at det som ble oppfattet som samenes overtro og hedenskap hadde fått et større fokus. Runebommer, trommene som ble brukt blant samene i deres religionsutøvelse, ble samlet inn for å bringe dem til København. Det ble gjort nedtegnelser og laget framstillinger av trommene og symbolene disse inneholdt. Nærøy befant seg i det sørsamiske området på norsk side, og det var gjennom tidligere beretninger tatt til orde for at det blant den sørsamiske befolkning skulle befinne seg atskillig større hedenskap enn hos nordsamene.⁸¹ At misjonen nå var inne i en ekstensiv fase, blir tydelig når vi leser von Westens brev til det svenske presteskapet vinteren 1723. I brevet påpekte von Westen samenes hedenskap, den norske misjonens framgang og behovet for å holde fram med det svenske misjonsarbeidet.

Takk

Takk til Dansk-Norsk Forening for stipendopphold ved Schæffergården i forbindelse med kildestudier i Rigsarkivet i København og Det Kongelige Bibliotek. Takk til professor emerita Synnøve des Bouvrie for hjelp med fortolkning av latinske og greske ord. Takk til mine anonyme fagfeller for deres utbytterike kommentarer til førsteutkastet av artikkelen.

Noter

1. Sentrale tenkere var Johann Arndt (1555–1621) og Philip Jacob Spener, mens August Hermann Francke (1666–1722) var pietismens pedagogiske tenker og reformator. En formulering av pietismen finner vi formulert av Spener (1675) i boken *Pia Desideria* (Fromme ønsker). For videre lesing om den pietistiske påvirkningen i Danmark-Norge, se Johannes Pedersen "Pietismen tid 1699–1746", i Hal Koch og Bjørn Kornerup (red.), *Den danske kirkes historie V* (København, 1951), s. 11–112 og Tone Skinningsrud, *Fra reformasjonen til mellomkrigstiden: Framveksten av det norske utdanningssystemet* (Tromsø, 2012), s. 255–299.
2. Misjonskollegiets virksomhet omfattet fra oppstarten misjonen i kolonien Trankebar i India, fra 1715 misjon blant samene i Norge, fra 1721 misjon blant inuittene på Grønland i regi av den norske Hans Egede samt arbeid blant fattige og foreldreløse barn i København gjennom opprettelsen av Vaisenhuset, igangsatt i 1727. Pedersen 1951, s. 45–98.
3. Hans Hammond, *Den Nordiske Missions-Historie i Nordlandene, Finmarken og Trundbiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse, fra første Begyndelse til den udi Aaret 1727* (Kjøbenhavn, 1787); Daniel Thrap, *Thomas von Westen og Finne-missionen* (Kristiania, 1882); Ivar Sæter, *Thomas von Westen* (Oslo, 1926); Adolf Steen, *Samenes kristning og Finnemisjonen til 1888* (Oslo, 1954); Anton Hoëm, *Fra noaidiens verden til forskerens: Misjon, kunnskap og modernisering i sameland 1715–2007* (Oslo, 2007).
4. Lars Ivar Hansen, *Handel i nord, samiske samfunnsendringer ca. 1550 – ca. 1700*, Dr.philos. avhandling, (Tromsø, 1990); Lars Ivar Hansen og Bjørnar Olsen, *Samenes historie fram til 1750* (Oslo, 2004); Veli-Pekka Lehtola, *The Sámi People, traditions in transition* (Fairbanks, 2004).
5. Innsamlingen og transkripsjonene er utført av Randi Skjelmo og Liv Helene Willumsen. Arbeidet er gjort som del av forskningsprosjektet "Oppstart av lærerutdanning i nordområdene" med fokus på tidsrommet forut for 1826. Store deler av arbeidet støtter seg på Margaret S. Archers teori om framvekst av nasjonale utdanningssystemer, slik den framkommer i boken *Social Origins of Educational Systems* (London, 2013 [1979]).
6. Randi Skjelmo og Liv Helene Willumsen, *Thomas von Westens liv og virke* (under ferdigstillelse).
7. Just Qvigstad, "Kildeskrifter til den lappiske Mythologi", *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter* 1903 (Trondheim, 1904), s. 1–90; Edgar Reuterskiöld, *Källskrifter til lapparnas mytologi* (Stockholm, 1910); Just Qvigstad, *Innledning til Næromanuskriftet og Hans Skankes Epitomes pars prima: Nordlands og Troms finner i eldre håndskrifter* (Oslo, 1943); Håkan Rydving, *The end of drum-time* (Uppsala, 1993); Håkan Rydving, *Samisk religionshistoria: Några källkritiska problem* (Uppsala, 1995); Daniel Lindmark, *En lappdrängs omvendelse: Svenskar i möte med samer och deras religion på 1600- och 1700-talen* (Umeå, 2006); Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi* Band I (Skellefteå, 2016).

8. Arnoldus von Westen levde 1643–98 og Inger Marie Thomasdatter Meyer døde i 1715, jf. Rolf Grankvist "Thomas von Westen", i *Norsk biografisk leksikon* (tilgjengelig via http://nbl.snl.no/Thomas_Von_Westen, lest 5. januar 2014).
9. Ingeborg Flood og Leif A. Brendel, *Norges apotek og deres innehavere* Bind V (Oslo, 1957), s. 248. Fra rapport etter avholdt visitasjon i Arnoldus von Westens apotek i Trondheim 15. januar 1692. Denne er en verdifull kilde til kunnskap om apoteket. Original i Rigsarkivet i København.
10. Københavns Universitets Konsistorium, 1601–1901. Studentmatrikkel, Rigsarkivet, København.
11. Karakterprotokoll 1669–1754, Teologisk Embedseksamen, Det Teologiske Fakultet 1707–1914, 2711 Københavns Universitet, RA, København.
12. Karakterprotokoll 1669–1754, Teologisk Embedseksamen.
13. Hammond 1787, s. 46.
14. Hammond 1787, s. 45–48.
15. *Catalogus Manuscriptorum Islandi*, Schegels *Catalogus Manuscriptorum*, E 42, Det Kongelige Bibliotek, København.
16. Danske Kanselli, Norske Tegnelser, 1709, 6. september, RA, København.
17. P. Coucheron, "Syv trondhjemske Præsters Bønskrifter til Kirkestyrelsen om Skjærpelse i Kirketugten og Oprættelse af en Kirkeret. I.", *Theologisk Tidsskrift for den evangelisk-lutherske kirke i Norge* 3 (1860), s. 385–445 og "Syv trondhjemske Præsters Bønskrifter til Kirkestyrelsen ang. Kirketugten. II." 4 (1861), s. 33–125.
18. Hammond 1787, s. 143–289 omhandler følgende forhold: "Collegium Missionis anordnes; Forslage indsendes: Hr. Thomas von Westen bliver Lector Theologiæ".
19. Domkapitlet var presteskapet ved en domkirke. Andreas Erlandsen, *Efterretninger om Lectores theologiæ, Rektorer og Conrektorer ved Thronbhjems lærde Skole og Seminarium Lapponicum* (Trondheim, 1859), s. 253 ff.
20. Randi Skjelmo, "Utdanning av lærere for det nordlige Norge: De tidlige institusjoner i Trondheim 1717–1732", *Sjuttonbunderatal* vol. 10 (2013), s. 39–62. DOI: <http://dx.doi.org/10.7557/4.2620>.
21. Brev fra Thomas von Westen til menigheten i Veøy datert Hammerfest, 30/7 1716. løpnr. 1152, 4°. Det Kongelige Bibliotek, København.
22. Steen 1954, s. 113, 394–395 og 419.
23. Isaac Olsens kopibok befinner seg i dag i Kulturhistorisk Museum ved Universitetet i Oslo. Den ble til i tidsrommet 1703–1717. Den har et omfang på nærmere 1000 håndskrevne sider. For videre lesing, se Randi Skjelmo og Liv Helene Willumsen, "Isaac Olsen – lærer og forkynner", *Heimen* 54:1 (2017), s. 62–85. DOI: 10.18261/issn.1894-3195-2017-01-05. Se også Willumsens artikkel i denne utgaven av *Sjuttonbunderatal*.
24. Brev fra Thomas von Westen til menigheten i Veøy 30/7 1716.
25. Brev fra Thomas von Westen til menigheten i Veøy 30/7 1716.

26. Olaus Magnus' bok kom ut i Roma, Friis' bok i Christiania (Oslo) og Schefferus' bok i Frankfurt am Main. Ref. Liv Helene Willumsen, *Trollkvinne i nord* (Tromsø, 1994), s. 51.
27. Ole Henrik Magga uttaler i en samtale om Hr. Petter og samene at "de fordømmer han er med på å utbre, skal samene få lide for i generasjon etter generasjon framover." Sverre Inge Apenes, *Rapport om Petter Dass – presten som diktet makt til folket* (Oslo, 1978), s. 118.
28. Brev fra Thomas von Westen til menigheten i Veøy 30/7 1716.
29. Hammond 1787, s. 240.
30. Hammond 1787, s. 246, i note.
31. Hammond 1787, s. 240.
32. Hammond 1787, s. 243 og 242.
33. Hammond 1787, s. 265.
34. Steen 1954, s. 182–183 og s. 204–205.
35. Thomas von Westens Indberetning 21/6 1718 angaaende Missionærfeltenes Tilstand i Finmarken. Lnr F 310, Diverse dokumenter Missionskollegiet vedk., legg III Sager Missionen i Finmarken og Nordlandene vedk. 1718 – 1803, 234 Missionskollegiets arkiv, RA, København.
36. Hammond 1787, s. 311, 315, 582–583, 647.
37. Skjelmo 2013, s. 42–43.
38. Hammond 1787, s. 680–701.
39. Thrap 1892; Steen 1954.
40. Thomas von Westens Indberetning 21/6 1718 angaaende Missionærfeltenes Tilstand i Finmarken.
41. Thomas von Westens Indberetning 21/6 1718 angaaende Missionærfeltenes Tilstand i Finmarken.
42. Skjelmo 2013, s. 53.
43. Handskrift 25. Kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv, Volym 25:5:g. Missionären Jens Kildal. Forskningsarkivet, Umeå universitetsbibliotek. Manuskript. Maskinskrivet. Publiserad december 2011. <http://www.foark.umu.se/sites/default/files/arkiv/25/sefoark2505g.pdf> (lest 25. juni 2017).
44. Håkan Rydving, "Samisk kyrkohistoria. En kort översikt med fokus på kvinnor som aktörer", i Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.) 2016, s. 326.
45. Knut Kolsrud, *Finnfolket i Ofoten* (Oslo, 1947), s. 199.
46. Steen 1954, s. 190.
47. Steen 1954, s. 190.
48. Hammond 1787, s. 421, 442–444.
49. Steen 1954, s. 191
50. De samiske betegnelsene er Gievrie (SaS)/Goavddis (SaL/SaN).
51. Kapellet sto på det stedet som nå kalles Strimasund. Uma ble etter grenseoppgangen mellom Danmark-Norge og Sverige 1751 liggende på svensk side. Jfr. Steen 1954, s. 191, note 4.

52. Rydving 1995, s. 31.
53. Det er derfor vanskelig å avgjøre hva som konkret beskriver forholdene i Nærøy og hva som beskriver forholdene i de tilgrensende områdene. Rydving 1995, s. 31–32.
54. Andres Løøv, Margrethe Løøv & Åke Jünge, *Povel Resens beskrivelser av forholdene i de samiske områdene (1706–1708)* (Snåsa, 2014).
55. Qvigstad 1903, s. 1–90.
56. Qvigstad 1903, s. 3.
57. No. 987 fol. i Ny kgl. Saml. Det Kongl. Bibl. København. Dokumentet består av 120 håndskrevne sider. Innlimt modell av runeбомme mellom side 48 og 49; Thott 1569 4°, Det Kongl. Bibl. København. Tegning av runeбомme som vedlegg.
58. Rostg. Saml. No. 78 fol. Det Kongl. Bibl. København.
59. Qvigstad 1943, s. 39.
60. Qvigstad 1943, s. 39.
61. Steen 1954, s. 192.
62. Steen 1954, s. 192.
63. Steen 1954, s. 193.
64. Rydving 1995, s. 58. Rydving gjør en inndeling av kildene utfra hvilke samiske kulturområder de beskriver; det vestsamiske deler han inn i en sydlig, en sentral og en nordlig region. Han deler også kildene inn etter tre kirkelige tradisjoner: 1670-tallet: den lutherske ortodoksien, 1715–31: pietismen og 1740–50: den opplyste ortodoksien; Rydving s. 15–16. Mye av det som kom til av kilder i tidsrommet 1715–1731 skrevet av svenske forfattere skal i hovedsak bygge på informasjon fra den norske misjonen. Skillet mellom kildene fra 1670-tallet og begynnelsen av 1700-tallet har blitt beskrevet så at skriftene i den første gruppen beskriver riter, mens 1700-tallskildene betoner mytologien. For videre forklaringer, se Rydving s. 15.
65. Om prosten Ludvig Paus's relasjoner, se Skjelmo og Willumsen 2017, s. 78–79.
66. Brev från Thomas von Westen til det Jämtlandske presteskapet 11/3 1723. Riksarkivet, Stockholm.
67. Lindmark 2006, s. 95.
68. Brev från Thomas von Westen til det Jämtlandske presteskapet 11/3 1723.
69. Sölve Anderzén, "...att lära them som beböfwa..." *Undervisning, byabön och dop i Kemi och Torne Lappmarker*, Scriptum nr. 39. Forskningsarkivet vid Umeå Universitet (Umeå, 1995); Sölve Anderzén, "'The Ways of the Textword' in Church Tradition: Christian Mission Schooling among the Saami in Torne and Kemi Laplands in the 1700s", *Acta Borealia* 13:2 (1996), s. 3–22 (s. 6). DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/08003839608580451>; Lindmark (2006).
70. Rydving 2016, s. 319.
71. Rydving 2016, s. 319.
72. Disse møtene resulterte i kildeskrifter som senere inngikk i Edgar Reuterskiöld, *Källskrifter til lapparnas mytologi* (Stockholm, 1910). I denne inngår blant annet "Sex notanda av Forbus". Online versjon: Handskrift 25. Kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv, s. 4–5.

73. "Sex notanda av Forbus", s. 4.
74. "Sex notanda av Forbus", s. 4.
75. Blant materialet som er bevart fra reisene på svensk side, er en avskrift av von Westens instruks. Denne gir innblikk både i hvordan Jens Kildal var tenkt ansvaret som von Westens stedfortreder i Nordlandene og hvordan arbeidet fra von Westens side var tenkt utført.
76. "Sex notanda av Forbus", s. 7.
77. "Sex notanda av Forbus", s. 8.
78. Kanslikollegii protokoll den 7. februar 1728, fol. 106. Her referert fra Handskrift 25. Kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv, Volym 25:5:g. Missionären Jens Kildal, s. 17.
79. Løøv m.fl. 2014, s. 4.
80. Rydving 1995, s. 31.
81. Løøv m.fl. 2014.

Summary:

Four Texts Concerning Thomas von Westen's Mission among the Sámi 1716-1723

Thomas von Westen (1682-1727) was responsible for a mission concerning the Sámi population in Norway in the early Eighteenth-Century. The mission was initiated by the Danish-Norwegian King Frederik 4th and *Society for Promoting Lutheran Christianity* in Copenhagen 1715.

von Westen wrote a significant number of documents concerning the mission. These documents comprise instructions, reports, public correspondence, personal letters and statements. This article concerns four of these texts; a letter to the parish that von Westen worked in when he was appointed leader of missionary work (1716), a letter to the Society for Promoting Lutheran Christianity (1718), the Nærøy manuscript (1723) and finally a letter concerning the establishment of connections to ecclesiastical authorities in Swedish Lapland (1723).

Thomas von Westen's writings reflect his engagement in the mission, his preaching and how he introduced Christianity to the Sámi people by guiding them to personal consciousness and public confession. His documents reflect both his own ambitions and the public interest in the missionary work.

Keywords: Thomas von Westen, mission, education, pietism, Sámi, Denmark-Norway, Swedish Lapland.

”Kampagnen med Blæk istedet
for Blod”. Håndskrifter,
trykk og opinionskamp i
skandinavisk offentlighet,
1801–1814

Ruth Hemstad

Håndskrevne, mangfoldiggjorte brev og pamfletter, sammen med enkle små trykk, var en integrert del av svensk agitasjons- og etterretningsvirksomhet rettet mot Norge i årene etter 1800.¹ Virksomheten kulminerte i 1812–14, da danske skribenter anklaget svenskene for å ville ”aabne Kampagnen med Blæk istedet for Blod”.² Det ble pekt på den svenske bruken av ulike skrifter, som ”listige Traktater, Skandskrifter, Proklamationer, Oprørsbreve [...]”. Ved dette håpet de å nå målet ”uden Sværds slag”, men, som det ble fremhevet, dansker og nordmenn vil ”diært giengielde enhver Draabe Blæk, som Naboen forgieves spilder”. Hva slags kampanje var dette, og hvilken rolle spilte det håndskrevne ord i denne virksomheten?

Den flytende overgangen mellom mangfoldiggjorte håndskrifter og trykte pamfletter på slutten av det lange 1700-tallet kan studeres i detalj i den svenske agitasjonen rettet mot Norge mellom 1801 og 1814. Selv betegnelsene, som ”krig [...] med pennan” og ”Kampagnen med Blæk”, peker på det håndskrevne ordet som en faktor av betydning, selv om karakteristikkene også må forstås i overført forstand.³ Håndskrifter og trykk som ble sendt inn over grensen til Norge ble i økende grad møtt med norske og danske svarskrifter. Dette gjaldt særlig overfor den kraftig utvidete agitasjonen fra svensk side i årene 1812–14, som dermed bidro til å utvikle en tidlig inter-skandinavisk politisk offentlighet, med innslag også fra internasjonalt hold. I den politiske striden som utspilte seg under nye politiske og statlige forhold, i et offentlig rom på tvers av landegrenser og medietyper, søkte de ulike aktørene gjennom sine skrifter å påvirke den politiske opinionen i hver sin retning.

Den skandinaviske konflikten om – og i – Norge ble ført på ulike arenaer som interagererte på ulike måter.⁴ Det skjedde både gjennom offentlige og offisielle kanaler, som myndighetenes kunngjøringer i avisene, og på mer halvoffentlig, eller semi-offentlig vis, som gjennom tilsynelatende private, håndskrevne, mang-

foldiggjorte brev, som sammen med trykte utgivelser kunne ha et offisiøst preg – utgitt anonymt, men i forståelse med myndighetene. Konflikten ble også fulgt med en viss interesse av en internasjonal offentlighet, og ble diskutert ikke minst i britiske aviser.⁵ De ulike typer skrifter og formater ble også kommentert i den samtidige litteraturen, som vi alt har sett. I et annet dansk svar på en publikasjon fra svensk side som ble utgitt på en rekke språk, het det våren 1813:

Snart er det Oprør prækende Skamskrivter, snart Pamphlets indklædte i venskabelige Breve, der udstrøes under Haanden for at lokke og forføre; saa Armee-Plakater, som under en officiel Maske udkramme deres Falskhed; atter igien ministerielle Beretninger, hvori man understaaer sig at fortælle et oplyst Folk Ammestue-Snak [...].⁶

I denne tidlige offentligheten, hvor det private og det offentlige kunne være sammenblandet på ulikt vis, finnes mangfoldiggjorte håndskrifter – "Pamphlets indklædte i venskabelige Breve" – parallelt med trykte utgivelser. Disse to ulike formatene representerte ikke nødvendigvis en større forskjell for leserne. Nils Erik Villstrand har pekt på at det håndskrevne ordet ikke var særlig underlegent det trykte i opinionsdannelsen på denne tiden, og det var ikke uvanlig at avskrifter sirkulerte parallelt med og istedenfor trykte skrifter.⁷ Briggs og Burke fremholder også at gamle medier levde videre sammen med nye: "as new media were introduced, older ones were not abandoned but coexisted and interacted with the new arrivals. Manuscripts remained important in the age of print [...]".⁸ Bodensten peker på at håndskrifter er blitt undervurdert i studier av offentligheten på 1700-tallet til fordel for et fokus på det trykte materialet, og at det er nødvendig å studere "avskrifter och tryck som två tekniker som under lång tid användes parallelt".⁹ Det samme poenget fremheves av David McKitterick.¹⁰ Håndskrifter som var ment for offentlig spredning fungerte som et alternativt medieformat gjennom det lange 1700-tallet. Denne type materiale er derfor også relevant i bokhistoriske og bibliografiske studier fra denne perioden.¹¹ De senere tiders praksis med helt separat katalogisering og kategorisering kan komme til å skille det som i sin tid hørte sammen, og svekke forståelsen av den samtidige kontekst.¹²

I det følgende vil jeg se nærmere på bruken av håndskrevne pamfletter i opinionskampen om Norge etter 1800, med vekt på årene 1812–14, da virksomheten var på det mest intense. Parallelt med håndskrifter ble en rekke trykte publikasjoner også spredt. Materialet er tidligere behandlet samlet, drøftet i lys av det jeg har kalt en politisk-bibliografisk metode, en form for mikrohistorie der alle utgaver og oversettelser studeres systematisk og ses i en bredere politisk og bibliografisk kontekst.¹³ I hvilken grad kan dette materialet belyse forholdet mellom håndskrift

og trykk på denne tiden og i hvilken grad inngikk de nye og gamle formatene i et felles, intertekstuel og transmedialt kommunikasjonssystem?

”[D]etta lilla hemliga opinionskrig”

Den svenske drømmen om en forening med Norge dukker opp med jevne mellomrom utover på 1700-tallet, men en mer målrettet virksomhet for å påvirke nabo-folket er tydelig først tidlig på 1800-tallet.¹⁴ Den svenske agitasjonsvirksomheten hadde flere faser fra 1801 til 1814, da målet om en forening med Norge ble nådd. Mellom 1800 og 1814 er det særlig tre perioder der håndskrevne og trykte brev og pamfletter ble tatt i bruk fra svensk side for å påvirke nordmennene, mer eller mindre parallelt med invasjonsplaner, men også som et slags forsøk på å erobre Norge innenfra; 1801–03, 1808–09 og 1812–14. Denne virksomheten i det norsk-svenske grenseland, en del av tidens utenrikspolitikk og militære forhold, har i begrenset grad fått historikernes oppmerksomhet, ikke minst fra norsk side har dette vært underbelyst. Temaet er blitt kartlagt og studert i langt større detalj de senere årene.¹⁵ Den svenske interessen for nabolandet Norge har en klar geopolitisk og militærstrategisk motivasjon, begrunnet i territoriell nærhet og dermed ekspansjonsmulighet samt ønske om å unngå tofrontskrig.

Forsøkene på å bearbeide den norske opinionen hadde nok begrenset gjennomslagskraft, men virksomheten belyser den samtidige troen på muligheten til å påvirke allmennheten gjennom ulike medier, gjennom muntlig og skriftlig kommunikasjon, gjennom samtaler, håndskrifter og trykte publikasjoner. Nettopp overbevisningen om muligheten til å påvirke nordmennene i pro-svensk og anti-dansk retning – ”detta lilla hemliga opinionskrig” som Gustaf Lagerbjelke kalte det i 1803 – er en rød tråd i den svenske virksomheten langs grensen.¹⁶ Lagerbjelke var klar over betydningen av å ha et langt tidsperspektiv når det gjaldt de svenske planene om en forening med Norge: ”Men att småningom, gradvis, obemärkt bereda sinnena, upplysa mängden, leda det allmänna omdömet, – i dessa afseenden bör aldrig tid förloras.”¹⁷ I denne agitasjonsvirksomheten ble både håndskrifter og trykk tatt i bruk som to supplerende medieformater.

I årene rundt 1803 var Lagerbjelke og landshøvding Carl Fredrik Lilliehorn engasjert med etterretningsvirksomhet langs grensen som en del av Gustav IV Adolfs Norges-politikk.¹⁸ Stemningen i Norge ble forsøkt kartlagt av innsendte spioner og beskrevet i rapporter. Pamfletter i form av fingerte brev, trolig både i håndskrevet og trykt format, ble distribuert over grensen. I *Bref från en invånare i Finland till en af sina vänner i Tyskland* berømmes Gustav IV Adolfs regjering sett fra

den finske bondens perspektiv.¹⁹ Lagerbjelke forfattet senere et tilsvarende skrift, *Öfversättning af en utländsk resandes bref*, som, ifølge Schinkel, ble trykt i utlandet i flere hundre eksemplarer ment for et norsk publikum.²⁰

Nye proklamasjoner fulgte da Norge igjen rykket inn som et sentralt utenrikspolitisk mål for Sverige i 1808–09. I etterkant av den dansk-norske krigserklæringen våren 1808 utformet kongen en proklamasjon til *Norriges innebyggare!*, et lite trykk på én side, ment for å berolige nordmennene i forbindelse med den svenske invasjonen, eller rettere sagt de forberedende manøvrer inn i Norge.²¹ Som en kunngjøring fra kongen var det trykte formatet naturlig, og ikke håndskriftsformatet, som kunne gi et mindre offisielt preg. I etterkant av den feilslåtte krigføringen og våpenhvilen i desember, kom en ny proklamasjon fra kongens side med oppfordring til en norsk selvstendighetserklæring, trolig i et forsøk på å bidra til et brudd mellom Danmark og Norge.²²

I årene etter Sveriges tap av Finland og statskuppet mot Gustav IV Adolf i mars 1809 ble det arbeidet mer systematisk for å påvirke den norske opinionen, ikke minst gjennom propagandavirksomheten langs grensen. I denne virksomheten var håndskriftene et viktig format, særlig i de første årene.²³ Etter den nye kronprins Carl Johans ankomst i 1810 ble denne virksomheten trappet opp.

Adlersparres skrifter

Georg Adlersparre, offiser, politiker og publisist, spilte en sentral rolle i agitasjonen mot Norge rundt 1814, med start allerede i 1809. Han hadde publisistisk erfaring, blant annet som redaktør for tidsskriftet *Läsning i blandade ämnen* fra 1797–1801, et sentralt tidsskrift som utfordret tidens trykkefrihetsgrenser.²⁴ Adlersparre var i første linje da Gustav IV Adolf ble styrtet ved et statskupp og den danske prins og norske øverstkommanderende, Christian August, ble valgt til svensk tronfølger i 1809 under navnet Carl August. Under marsjen i spissen for vestarmeen våren 1809, fra Värmland mot Stockholm for å avsette kongen, sørget Adlersparre for å informere både de militære og befolkningen underveis ved å dele ut og henge opp en forklarende proklamasjon.²⁵

Medvirkende til valget av den dansk-norske prinsen var håpet om en forening med Norge, kanskje også en union mellom alle de tre skandinaviske landene. Dette fremkommer ikke minst i den håndskrevne pamfletten som Adlersparre forfattet i 1809, og som ble sendt inn i Norge med svenske agenter. I det én sides skriftet "En gamal Bondes Testamente till Sina barn och Grannar" argumenteres det for fordelene med en norsk-svensk union: "Norje borde ej komma under Sverrige,

utan bægge rikena stå i förening och vara lika goda”.²⁶ Da Carl August falt av hesten og døde i mai 1810, få måneder etter valget, ble de svenske skandinaviske drømmene satt på vent. Med Carl Johan som ny svensk kronprins håpet Adlersparre og hans likesinnede på nye muligheter for den ønskede norsk-svenske foreningen. De skulle komme raskt, med nye oppdrag for de penneføre.

Fra 1812 ble et omfattende etterretningsapparat igjen bygget opp og utnyttet for å spre proklamasjoner i ulike formater over grensen. Dette skjedde i etterkant av den hemmelige svensk-russiske traktaten fra våren 1812, der Carl Johan sikret seg russisk støtte for sitt ønske om Norge – som en kompensasjon for tapet av Finland, og som en belønning for å delta i striden mot Napoleon. Denne endringen i svensk utenrikspolitikk, senere kalt den svenske 1812-års politikk, var kontroversiell, både i og utenfor Sverige, og opinionsfremstøt ble rettet i ulike retninger.²⁷ I forsøket på å påvirke en befolkning utenfor eget lands grenser var virkemidlene mer begrensede enn om det gjaldt egne innbyggere. Det ble heller ikke betraktet som akseptabel politikk å forsøke å påvirke andre monarkers undersåtter i fredstid, slik det i gjentatte omganger ble påpekt fra dansk side, som hos norsk-danske Andreas Bonnevie: “[...] vantreven er den Ætt, der vælger søde Ord, // Opdigtelse og List og underfundig Tale // for Staal, i Kamp mod Mænd; – den Skik er nye i Nord.”²⁸ I nyere tid er slik påvirkning blitt et utbredt fenomen under betegnelsen *public diplomacy*, men det ble i utstrakt grad brukt slike virkemidler også i kampen om Norge rundt 1814, rettet både mot den norske, men også mot en internasjonal, og da særlig den britiske offentligheten.²⁹

Tradisjonelle, åpne, offisielle kanaler, som kunngjøringer fra statsmakten, var i første omgang ikke aktuelle. I stedet ble håndskrevne pamfletter, gjerne formet som brev, forsøkt spredt i Norge. Den argumenterende pamfletten, og ikke minst brev-pamfletten, var en utbredt genre i den politiske håndskrevne litteraturen på 1700-tallet. Som en formalisert samtale og en didaktisk dialog fremstod den som fortrolig, oppriktig og diskret.³⁰ Denne genren ble i utstrakt grad tatt i bruk av Adlersparre og andre agenter i virksomheten rettet mot norske mottakere, som vi skal se. En annen utbredt genre på 1700-tallet var de politiske allegoriene, som ikke gjenfinnes i agitasjonsvirksomheten rundt 1814.³¹ Elementer fra det ironiske nidskriftet, paskvillen, som også var en etablert genre, både for håndskrift og trykk, finnes imidlertid også i dette materialet, både som håndskrifter på gatehjørner i 1814 og i form av trykte danske svarskrifter, som Bonnevis dikt er et eksempel på.

Adlersparre fikk gjennomslag for sitt krav om å få frie hender til agitativ virksomheten etter å ha redegjort for sine planer.³² Skriftene fra 1812–13 ble tilsynelatende nokså bredt sirkulert i grenseområdene, til forskjell fra propagand-

daen i 1809.³³ Håndskriftene, og i økende grad trykt materiale, ble utdelt av agenter parallelt med mer tradisjonell spionvirksomhet. En rekke rapporter om den norske opinionen ble sendt tilbake til Stockholm, og de tjente også som grunnlag for utforming av nye brev og pamfletter. Materialet var særlig rettet mot grensebefolkningen, både mot bønder og lokal elite – fortrinnsvis personer som i utgangspunktet var vennlig innstilt, og som kunne bringe budskapet videre.³⁴ Ofte ble materialet også sendt til prester og andre som ikke nødvendigvis var like positive.³⁵

De første skriftene som ble sendt inn sommeren 1812 var håndskrevne brev-pamfletter utarbeidet av Adlersparre og Baltzar von Platen. De ble forsøkt spredt via post, kjøpmenn og andre reisende, med kurerer og agenter langs grensen til Norge, inn til markeder eller spredt langs landeveien til dem som ville ta imot.³⁶ Pamflettene var et forsøk på å påvirke den norske opinionen i svenskvennlig retning, denne gang i forkant av et planlagt angrep på Sjælland, med russisk hjelp, som skulle tvinge Frederik VI til å oppgi Norge.

Skriftene var iscenesatt som brev fra en riksdagsmann til en "Norrsk Patriot". Den svenske Riksdagen var igjen samlet i Örebro, fra 13. april til 18. august 1812. Selve sjangeren – brev fra en riksdagsmann – var ikke ukjent i tiden, hverken som trykk eller håndskrifter.³⁷ Det ble utgitt en rekke skrifter med lignende titler fra forrige riksdag, i Örebro i 1810. Med den nye konstitusjonen fra 1809, og trykkefrihetsforordningen fra 1810, var allmenn trykkefrihet igjen innført i Sverige, selv om den ble innstrammet allerede i 1812 for aviser og tidsskrifter gjennom den såkalte inndragingsmakten.³⁸

1812-skriftene bar titlene "Utdrag af et Bref frå en Riksdagsman i Örebro till en Norrsk Patriot", etterfulgt av "Andra Brefwet frå en Svensk Riksdagsman till en Norrsk Patriot".³⁹ Skriftene finnes både i svensk og dansk versjon, men kan ha blitt oversatt til dansk i København, etter at skriftene ble sendt fra Norge til Frederik VI.⁴⁰

De håndskrevne brevene er bevart i flere eksemplarer på Riksarkivene i Norge og i Danmark, og ved norske Statsarkiv.⁴¹ Begge skriftene finnes i litt ulike versjoner med hensyn til skrivemåte, og i forskjellige formater, skrevet på ulik type papir og med ulik håndskrift.⁴² Noen er sirlig skrevet på tynt papir og er arkivert sammen med den originale konvolutten, andre er utført på tykke ark. Skriftene ble også trykt, men kun to trykte eksemplarer er kjent bevart, og de fleste kildene omtaler skriftene som håndskrifter, så trolig var dette både det opprinnelige og mest utbredte formatet.⁴³

Adlersparre hadde i slutten av mai 1812 sendt en handlingsplan til Carl Johan med beskrivelse av den norske virksomheten. Vedlagt var aktuelle spørsmål som

agentene skulle ta rede på, og et fransk utkast til det første propagandaskriftet.⁴⁴ Agentene skulle foreta reiser inn i Norge, kommunisere med innbyggerne og samle informasjon av militær verdi og om opinionen og opinionsendringer. I tillegg ble agentene utstyrt med proklamasjoner til utdeling for, som det het, å bearbeide den offentlige opinionen.⁴⁵

Agenter ble sendt inn i landet fra Svinesund i sør til Trondheim i nord, proklamasjoner ble også sendt per post til ulike deler av landet. I Adlersparres rapport fra 12. juli kunne han berette at flere av agentene hadde kommet tilbake, og de kunne, uavhengig av hverandre, melde om at stemningen overfor Sverige var bedre enn man skulle tro.⁴⁶ Adlersparre hadde da også sendt ut en ny brevproklamasjon, med et innhold som "för hvarje Norrsk Patriot måste vara högst tilfredsstäl-lande", som det het i en rapport.⁴⁷ Det nye skriftet var til dels et svar på responsen etter den første proklamasjonen. Adlersparre pekte på den samtidige praksisen med avskrifter av tekster, trykte eller håndskrevne, ved å hevde at skriftet var av så stor interesse blant nordmennene at det var tatt en rekke avskrifter, den hadde "multiplisert seg selv overalt".⁴⁸

De to brevene var utformet som presentasjoner av vilkårene for en norsk-svensk union sett fra svensk perspektiv, i en form for dialog der det ble henvist til at noen av temaene hadde brevskriverne snakket om en rekke ganger før: "hvad vi under våra samtal hundrade gånger sagt, att Sverige ock Norrige äro danade till Broderlig förening". Det første skriftet var formet som et svar på to spørsmål fra norsk side: "Hvilka tänkesätt äro rådande hos Sveriges Regering och Lagstiftande män i afseende på Norriges Inbyggare" og "på hvilka villkor en förening emellan bägge dessa Riken kunde göras"?

Som svar på det første spørsmålet understrekes det at ingen i Sverige ønsker krig mot Norge, men at man er rede til å gå til angrep hvis det blir nødvendig. På det andre spørsmålet, om vilkårene for en forening, understrekes det at man ønsker en likeverdig forening. Så presiseres vilkårene for unionen, der det blant annet heter at kongen skal bo skiftevis i Norge og Sverige, begge land skal ha sine egne lover og beskatning, og begge land skal forsvare hverandre i fellesskap.⁴⁹ Dette er punkter som kommer tilbake i lignende varianter i en rekke ulike brev og pamfletter i den kommende tiden.

I det oppfølgende skrevet, "Andra Brefwet från en Svensk Riksdagsman till en Norrsk Patriot", går brevskriveren enda lenger i å komme norske krav i møte. Dette skriftet er tydeligere formulert som en fortrolig samtale mellom to venner, men denne gang med flere spørsmål fra norsk side. Skriftet er formet som et svarbrev på nordmannens innvendinger på det første brevet. På nordmannens første spørsmål om "*hvar skall Norrige finna säkerhet för de löften Swerige gifwer?*" er

Et av de mangfoldiggjorte håndskriftene som ble distribuert over grensen til Norge i 1812, "Andra Brefvet från en Svensk Riksdagsman till en Norrsk Patriot", funnet blant innkomne brev til Stattholderembetet 1810–1814, RA/EA–2872, Riksarkivet, Oslo. (Foto: Ruth Hemstad)

forfatterens svar ”*I de underhandlingar och öfverenskommelser, som emellan Fullmäktige från bägge dessa Riken företages och avslutas och i Utländska Magters garantie, om ettdera Riket eller bägge det åstunda*” (med understreket skrift i originalen).⁵⁰ Om vilkårene for foreningen som nå ble stilt opp, heter det blant annet at ”*Nordrikets*” hovedstad skal anlegges ved ”*Nordrikets medelpunct*” (trolig er det tenkt på Göteborg), og at de to rikene skal ha hver sine institusjoner – statsråd, domstol, stender, lover og beskatning, men at forsvaret skal være et felles forsvar.⁵¹ Den nye foreningen med Sverige stilles opp som et langt bedre alternativ enn Norges forening med Danmark.

Det ble ingen invasjoner fra svensk side i 1812, men den svensk-russiske forståelsen ble markert gjennom møtet i Åbo mellom tsar Alexander og Carl Johan høsten 1812. Fra nyåret 1813 var Georg Adlersparre igjen i gang ved grensen. I tillegg var det nå flere andre aktører som skulle innhente opplysninger om nordmennenes politiske holdninger, og som forsøkte å påvirke på ulike måter, gjennom samtaler og utdeling av skrifter, både håndskrevne og trykte. Parallelt fortsatte Carl Johan sine diplomatiske manøvrer. Han fikk en traktat med Storbritannia på plass i mars 1813, og drev også en utstrakt internasjonal propagandavirksomhet for å sikre støtte for sin politikk.⁵²

Som en del av kampanjen overfor Norge forfattet Georg Adlersparre nå en ny brev pamphlett for å overbevise nordmennene. I april 1813 ble den nye håndskrevne pamphletten, i form av en formalisert samtale, distribuert i grensetraktene. Den bar tittelen ”Samtal emellan en Svensk och Norsk Patriot”.⁵³ Skriftet var omfattende til å være håndskrevet, på rundt 20 sider – i alt 3920 ord. De to foregående skriftene hadde vært på mellom fire og åtte sider – henholdsvis 832 og 1464 ord. Det nye skriftet gikk også adskillig lengre enn de to første i sine løfter. Også dette skriftet var bygget opp som en imøtegåelse av norske motargumenter mot foreningen, der argumentene fra norsk side også fikk fylldig plass. Den danske despotismen ble her stilt i kontrast til den kommende, ærerike foreningen.⁵⁴ Frihet for Norge, og at nordmennene selv kunne sette vilkårene for den nye foreningen, ble understreket. Sammen og under et felles navn kunne landene ”samansmälta och utgöra ett fritt, sjelfständigt och oöfvervinnerligt folk, försvarat af Naturens läge, Hafvets klippor, otillgängeliga Berg och de förenade Nationernas mod [...]”. Skriftet ender med den skeptiske nordmannens tilslutning til unionen og ønsket om et svensk angrep, ledsaget av en forklarende proklamasjon for å få dette til. Tanken om en proklamasjon som varsler og nærmest baner vei i forkant av et svensk angrep, finner vi uttrykt flere ganger i Adlersparres skrifter og rapporter.⁵⁵

Fiktive brev

Parallelt med Adlersparres virksomhet langs grensen var også en tilsvarende etterretningsvirksomhet i gang på oppdrag fra feltmarskalk Hans Henrik von Essen. Der spilte major J.P. Lefrén, en sentral militær rådgiver for Carl Johan, en viktig rolle. I tillegg til å undersøke opinionsforholdene og de politiske holdningene, forfattet Lefrén et propagandaskrift i form av et "imaginerat" brev til en venn, for å bibringe nordmennene mer informasjon.⁵⁶ I større grad enn Adlersparres skrifter kom dette brevet til å inngå i en bredere transmedial offentlighet, som vi skal se. I det håndskrevne brevet er det ingen forklarende tittel, det retter seg bare mot "Min Egen Wän!". Det fiktive brevet, heller ingen ukjent genre i den håndskrevne politiske litteraturen på 1700-tallet, ble datert 29. april 1813, og ble aktivt distribuert inn i Norge.⁵⁷ Om innholdet heter det i et brev fra Lefrén: "Hufvudinnehållet är kontant sanning." Distribusjonsplanen ble også kommentert – dette skulle deles ut til noen som var positive og kunne snakke høyt om innholdet: "Meningen är att hr generalen skulle låta det behändigt komma till någons kunskap, som icke är tystlåten [...]".⁵⁸

Brevet viste til en foregående korrespondanse med ønsker om opplysninger om politiske forhold. Innledningsvis ble den svenske kronprinsens mål fremhevet: "Nordens frihet och sjelfständighet". Middelet for å nå dette målet, var "Norges och Sveriges förening till en stat". Mot en bakgrunn av inngåtte traktater med stormaktene og svenske felttogsplaner mot Danmark, presenteres vilkårene for unionen:

Sådan är i korthet taflan av Nordens närvarande ställning. *Skandinaviska Rikets återupprättande, National Representations införande i Norge, Norska Embetsmäns intagande i Svenska Stats Rådet; fri ut och inrikes handel; Norska Penningvärvkets förbättrande, samt Spannemåls inskaffande til Norge, som däråf skall vara i stor brist [...]*.⁵⁹

Av norske motforestillinger som ble forsøkt imøtegått i skriftet, var særlig frykten for den svenske adelen. Dette var en utbredt skepsis fra norsk side, i et land med nesten ingen adel selv og med frykt for at den svenske adelen ville utnytte sine privilegier og sikre seg rettigheter i Norge på bekostning av nordmennene. I det håndskrevne skriftet kommenteres også selve bruken av proklamasjoner på en interessant måte. Det hevdes her at "Kronprinsen är för delikat att vilja insända proklamationer till Norge". Proklamasjonene vil komme senere, het det videre, da alle forberedelser er gjort for å "göra dess utförande säkert".

De mange proklamasjonene, mange av dem i form av håndskrevne brev, som vitterlig strømmet inn i Norge i 1812 og 1813, var riktignok ikke signert Carl

Johan. De var anonymt utgitte skrifter, men med et politisk opinionsdannende mål forankret i den svenske statsledelsen. Den første offisielle proklamasjonen til nordmennene fra svensk kongelig hold kom i februar 1814 – da man nettopp trodde at alle forberedelser var gjort for å ”göra dess utförande säkert”.⁶⁰ Som vi har sett, var håndskrifter i form av brev pamphletter et prioritert format i den svenske agitasjonsvirksomheten i 1812 og 1813. De håndskrevne brevene ble mangfoldiggjort gjennom avskrifter og spredt på ulikt vis over grensen til Norge. Som håndskrevne brev kunne skriftene lettere sirkulere under den dansk-norske statsmaktens kontrollerende radar, samtidig som de som distribuerte skriftene var uavhengige av tilgjengelig trykkes teknologi på stedet. For agentnettverket kunne det håndskrevne formatet være hensiktsmessig og praktisk. At disse skriftene sirkulerte som håndskrifter passet også til brevgrennen som en kjent og vanlig kommunikasjonsform. De fleste håndskriftene var da også formet som brev. I beste fall kunne brevformen inngi tillit og skape fortrolighet – det må i alle fall ha vært hensikten. Brevpamflettene fremstod ikke nødvendigvis som offisiell propaganda fra svensk side og den håndskrevne formen var velegnet til å understreke en privat eller semi-offentlig karakter. Dette ble også understreket i brevenes tiltaleform, der etablerte vennskapelige vendinger ble tatt i bruk: ”Min Egen Wän!”, ”min vän ock Bror!”, ”min Wän och Landsman!”.

Brevene foregis å være mellom private, ofte i form av en drøfting av aktuelle politiske spørsmål, ikke minst behovet og vilkårene for en norsk-svensk union. De mangfoldiggjorte håndskriftene ble imidlertid i stor grad betraktet som det de var, svensk agitasjon, som vi har sett.⁶¹ I flere tilfeller havnet skriftene hos alt annet enn vennlig innstilte personer, som sendte dem videre til Frederik VI i København eller til stattholderen i Christiania, Frederik av Hessen eller fra mai 1813 Christian Frederik. I lengden kunne ikke disse brev pamphlettene bli stående uimotsagte. Fra våren 1813 utkom derfor en rekke svarskrifter fra dansk-norsk side. Dette var trykte skrifter. Via gjengivelser, oversettelser og kommentarer inngikk de svenske håndskriftene i et felles kommunikasjonssystem med de trykte skriftene, og må derfor ses i sammenheng med disse.

Svarskriftene

Det svenske agitatoriske stormløpet med håndskrifter og trykk mot Danmark våren 1813 måtte Frederik VI reagere på. Frykten for spredning av uønskede oppfatninger var uavhengig av formatet – trykk eller håndskrift – meningene ble fremmet gjennom. Gjennom det godt utbygde danske etterretningsapparatet ble

kongen holdt løpende oppdatert om svenske planer, aksjoner og skrifter.⁶² Det ble meldt om svenske skrifter og agenter, og om rykter om et svensk parti i Norge, men også om økende grad av hungersnød. Dette krevde tiltak fra dansk side. Det skjedde blant annet gjennom muntlige kunngjøringer i kirkene og gjennom de første svarskriftene fra slutten av april 1813.⁶³

Med den pressede situasjonen i Norge var det viktig at nordmennene ble orientert om kongens innsats, for fred og for å få forsyninger til landet, og med advarsler mot de svenske planene. Dette måtte imidlertid i første omgang skje muntlig: "Dette maa Almuen vide; dette maa udstrøs ved Samtaler mellem dem og i sin Tid ved trykte Skrifter og Blade; dette sidste sker ikke, førend naar alle Strikker briste mellem Nabolandet og os", het det i et brev fra kongen til vise-stattholderen i mars 1813.⁶⁴ Fra dansk side holdt man lenge igjen med å bruke denne type virkemidler – trykte publikasjoner ment for offentligheten – dette var siste skritt. Den uavklarte utenrikspolitiske situasjonen var en medvirkende årsak, men det var heller ikke vanlig at kongen henvendte seg til sine undersåtter for å forsvare og redegjøre for sin politikk.⁶⁵

De skarpe reaksjonene som kom fra dansk-norsk side i 1813 pekte tilbake på tidligere svenske forsøk på å påvirke nabolandet, som det som vist hadde vært flere av siden 1800. I den norske kaptein Gregers Fougner Lundhs indignerte brev til Frederik VI i mai 1813 heter det:

Sverrig har, forført af en gammel og fornærmelig Fordom om den norske Nations Tilböi-
elighed til en Forening med den svenske, vovet at gjøre Fordring paa Norges Afstaaelse.
Efter gammel svensk Skik have de ved denne Leilighed paa nye oversvømmet Norge med oprör-
ske Proclamationer og Opfordringer [...].⁶⁶

Svarskriftene som kom kunne rette seg både mot trykk og håndskrifter, begge formater påkalte svar på tiltale. I et tidlig svarskrift ble det eksplisitt vist til både håndskrifter og trykk: *Tanker i Anledning af Norges naervarande Stilling og med hensyn til de utsprede, deels tryckte, deels skrevne Breve, fra en Svensk til en Nordmand*.⁶⁷ Skriftet fra våren 1813 var utformet av Georg Frederik von Krogh i Trondheim, men ble utgitt anonymt, som et bilag til *Christiania Intelligenssedler*, og sirkulerte også som eget trykk. I skriftet slo Krogh ned på de "skændige Breve" som søker å "blænde og lokke". Brevet det var snakk om var den håndskrevne brevpamfletten "Afskrift af ett bref ifrån en Svensk till en Norrman", en slags instruksjon fra Carl Johan til Nils Koch, som ble sendt som agent inn i Norge våren 1813.⁶⁸ Her ble det lokket med en "federatif Allians" mellom rikene, og at Norge selv kunne velge sin nasjonalrepresentasjon. Det ble også fremholdt at "Dannemark anser Norge

saasom en Kolonie og dess egenmægtige og udrægelige despotisme hviler tungt paa dette ulykkelige Land." Dette lille håndskriftet på i underkant av 500 ord, som Krogh sendte til København, fant det eneveldige styret grunn til å rykke ut mot. Slottprest Claus Pavels omtalte svarskriftet i sin dagbok, navnga forfatteren og fastslo at denne trykte publikasjonen rettet mot et håndskrift måtte være klarert med stattholderen, "da det ellers ikke gaar an paa Prent at beraabe sig paa og offentlig gjendrive hemmeligen uddelte Manuscripter".⁶⁹ Krogh hadde da også fått samtykke til skriftet fra visestattholderen Frederik av Hessen, og lot det trykke og "indirekte udsprede i Landet", som et av de første offisiøse reaksjonene fra dansk-norsk side på den svenske agitasjonen.⁷⁰

I et av de mest omfangsrrike svarene fra dansk side, en heftevis utgivelse i flere deler, het det utvetydig sommeren 1813, slik det allerede er nevnt, at svenskene ville "aabne Kampagnen med Blæk istedet for Blod", men at denne kampanjen ikke ville bli stående uimotsagt.⁷¹ Skrifter og artikler ble etter hvert publisert både i København og i Christiania, som selvstendige pamfletter og trykt som artikler i avisene, der de svenske skriftene – uavhengig av format – ble gjengitt og imøtegått. Selve virksomheten med å utsende skrifter for å påvirke nordmennene ble sterkt kritisert og forsøkene på å sette nordmennene opp mot sin rettmessige konge, som det het, ble gang på gang stemplet som nedrig og vanærende. En avgjørende del av den danske motoffensiven var å sende tronfølgeren, Christian Frederik, til Norge i mai 1813. Han tok umiddelbart i bruk ulike kommunikasjonskanaler for å mobilisere det norske folk mot den svenske politikken, via proklamasjoner, taler, reiser og en aktiv bruk av avisene.⁷² Det ble avgjørende våren 1814, da Carl Johan tvang Frederik VI til å avstå Norge til den svenske kongen ved freden i Kiel 14. januar, og opinionskrigen om Norge gikk inn i en ny fase.

Lefréns fingerte håndskrevne brev fra våren 1813 fikk stor spredning, også på måter som neppe var tilsiktet fra svensk side. Det ble sendt fra Norge til København, og 11. juni ble det publisert og kommentert i *Danske Statstidende*, som hadde monopol på utenriksnyheter.⁷³ Den offisiøse artikkelen hadde en megetsigende tittel, som understreket dets tilsynelatende private, ikke-offisielle karakter: "En Dansk Privatmands Meddelelse af et i Norrig indsendt Svenskt Brev". Brevet ble her gjengitt i oversatt versjon og utstyrt med ikke mindre enn 55 sarkastiske fotnoter som tjente som advarsler og instruksjoner for leserne.⁷⁴ Avisartikkelen ble i neste omgang utgitt som særtrykk i Norge.⁷⁵

Til påstanden om at den danske kongen ville vekke nasjonalhat mellom nordmenn og svensker, spørres det retorisk i det danske tilsvaret, som også låner av nidskriftets ironi: "Naar sov det, siden det nu vækkes?".⁷⁶ Om et av underpunktene, "Et scandinavisk Riges Gjenoprettelse", heter det syrlig i kommentaren: "Navnet

Normænd skal altsaa ophøre, Navnet *Scandinavere* skal indtræde i dets Sted [...].⁷⁷ Bruken av brevpamfletter blir koblet til utsagnet om at Carl Johan ikke sendte ut proklamasjoner: "Indklædte i *Brevform* og komme som *tilfældigviis* fra Private til Private lade de sig dog forene med selve den fineste *Delicatesse*".⁷⁸

Lefréns brev ble også kommentert i Hans Heinrich Behrmanns politisk-historiske skrift, som også ble utgitt på tysk.⁷⁹ Her retter han seg mot flere svenske utgivelser våren 1813. Andre nasjoners meninger om en nasjons handlemåte kan ikke være likegyldig, fremholder Behrmann som begrunnelse for nødvendigheten av å svare. Om Lefréns brev heter det at den svenske regjeringen, for å oppnå sine mål uten blodsutgytelse, sender

Breve til Norge, til Naboekongens Undersaattere, hvori man forsøger at forføre disse til Troløshed ved at forestille dem Fordelene af deres Forbindelse med Sverrig, hvori man tilskriver deres retmæssige Regent rænkefulde Hensigter, lokker dem ved Løfter, som man aldrig kan holde, og fraaader dem al Modstand, da den ikke vilde nytte til noget [...].⁸⁰

Konklusjonen er klar: "Et usselt Bæv af Usandheder, Bagvaskelser, Rænker, Trudsel og Løfter, skrevet i en Ammestue-Stiil, røber allerede Brevskriverens slette Sag og onde Samvittighed".⁸¹

Lefréns håndskrevne brevpamflett fant også sin vei til Storbritannia, hvor den ble omtalt og kommentert i det pro-norske skriftet forfattet av danske Andreas Andersen Feldborg, *Cursory Remarks on the meditated Attack on Norway; comprising Strictures on Madame de Staël Holstein's "Appeal to the Nations of Europe"*. Skriftet var et svar på et av de mest utbredte propagandaskriftene fra svensk side, utført på oppdrag for Carl Johan av den tyske forfatteren August Wilhelm Schlegel, i et slags samarbeid med den kjente franske forfatteren Madame de Staël.⁸² De var begge i Stockholm og pleide tett kontakt med Carl Johan fra høsten 1812 til våren 1813. Feldborg omtalte det mangfoldiggjorte håndsskriftet, som kan identifiseres via de oversatte passasjer, som et "inflammatory paper, which has been very actively circulated in Norway by Sweden".⁸³

Det definitive danske svaret på den svenske kampanjen, som ble drevet på flere arenaer, var den dansk-norske krigserklæringen mot Sverige 3. september 1813, som Sverige gjengjeldte 15. september.⁸⁴ I den danske deklarasjonen ble krigen med penn og med sverd igjen koblet sammen, og de svenske skriftene – igjen uavhengig av format – ble fremført som et av argumentene for krigserklæringen. Etter traktatene med Russland og Storbritannia i 1812 og 1813 hadde Sverige satt i gang åpenbart fiendtlige tiltak, heter det her, gjennom "listige og troeløse

Bekjendtgjørelser, som utbredtes i Norge, blev der gjort Forsøg paa at friste dets Indvaanere til Frafald fra elskede Fædrenekonge”.

Håndskrifter og offentlighet – oppsummering

I tillegg til håndskrevne fingerte brev, eller ”utdrag” av brev, eller ”samtaler”, produsert, som vi har sett, som dokumenter ment for spredning, kunne håndskrevne rapporter, diplomatiske dokumenter og brev av ulikt slag som ikke i utgangspunktet var ment for offentlig spredning, bli grunnlag for mangfoldiggjøring. Det kunne skje enten via avskrifter eller i form av trykte utgivelser, eller i begge formater.⁸⁵ Avskrifter av trykte publikasjoner sirkulerte ved siden av mangfoldiggjorte håndskrifter, slik at formatene levde side om side. Dette er det mange eksempler på våren 1814, da avskrifter av brev, både fra diplomatisk hold og fra Carl Johan selv, og avskrifter av proklamasjoner ble distribuert i stort omfang i Norge fra svensk side, parallelt med at disse dokumentene sirkulerte som trykk.⁸⁶ Her var et av argumentene en så rask spredning som mulig.⁸⁷

Flere av de håndskrevne brevene fra 1813 ble, som vi har sett, gjengitt i aviser og i andre utgivelser, og fikk dermed et videre liv i trykt format, utsendt av motparten, men utstyrt med fyldige leseradvarsler. Enkelte av de mangfoldiggjorte håndskriftene, som Lefréns brevpamflett, kan på denne måten følges på tvers av landegrenser, språk, genre og medier, via aviser til gjenutgivelser og kommenterte versjoner i nye trykte utgivelser. Håndskriftene kommenteres også i brev, rapporter, dagbøker og erindringer.⁸⁸ Det håndskrevne formatet kunne på denne måten – i hvert fall for en kort periode – inngå i et større kommunikasjonssystem der håndskrift og trykk var parallelle medier og deler av den samme offentligheten.

Der de svenske mangfoldiggjorte håndskriftene var mer eller mindre offisiøse, er det færre eksempler på denne type håndskrifter fra dansk-norsk og norsk side, selv om de finnes. En rekke trykk som imøtegikk de svenske skriftene ble imidlertid utgitt som en form for offisiøse skrifter, som regel anonymt. Med eget lands infrastruktur til disposisjon kunne de etablerte skriftlige kommunikasjonskanalene tas i bruk på en annen måte, med trykte kunngjøringer, bruk av avisene og andre typer utgivelser. Mer offentlige skrifter fra dansk-norske og fra 1814 norske myndigheter inngikk etter hvert i pennekrigen, og flere kommunikasjonskanaler og arenaer ble tatt i bruk. Blant disse var kirken i en særegen posisjon. Prestene og kirken var statens forlengede arm ut til befolkningen og kirkerommet var en sentral offentlig arena på denne tiden.⁸⁹ Den kirkelige offentligheten ble effektivt utnyttet, ikke minst i Norge, både i 1813 og ikke minst i 1814, gjennom

bededager og takkegudstjenester, opplesning av proklamasjoner og kunngjøringer, samt under valget til den nye norske nasjonalforsamlingen våren 1814. Muntlig og skriftlig kommunikasjon var sammenflettet, både gjennom opplesninger av trykk, og publisering av taler og prekenes. Politiske taler fra norske prekestoler ble i flere tilfeller våren 1814 utgitt som pamfletter som en del av den nasjonale mobiliseringen.⁹⁰

Det var heller ikke uvanlig at håndskrevne brev, pamfletter og dikt, samt dagbokshefter, kunne bli delt og drøftet i lukkede sosiale sirkler. I Danmark og Norge fungerte dette som en semi-offentlighet på siden av de politiske sfærer og på siden av det som var politisk tillatt i det strenge trykkefriehetsregimet. Dette var semi-offentlige rom, som, ved siden av litterære salonger, var arenaer der også kvinner kunne delta. På Ullensaker nord for Christiania sirkulerte sorenskriverfruen Christiane Korens dagsbokshefter til en utvalgt, men betydningsfull krets.⁹¹ Her kunne hun fortelle foraktfullt om utdelte svenske pamfletter, og gjengi kritiske norske dikt fra København våren 1814.⁹² Disse diktene sirkulerte som avskrifter både i Danmark og Norge og ble fremført i private sammenhenger.⁹³ Dette var også en tid – under pågående krig – med postspionasje og brevsensur i Danmark, der brev ble åpnet og brevskrivere kunne bli straffet for private ytringer.⁹⁴

En annen relatert kategori er håndskrevne nidskrifter hengt opp i byrommet, på kirkedører eller hushjørner, av en opposisjon som ellers ikke kom til orde, med en kritikk som ellers ikke kunne fremføres i det offentlige rom. Dette skjedde i København våren 1814.⁹⁵ Høsten 1814, med svenske kommissærer i Christiania, ble det lagt et lokk over mulighetene til å fremføre kritiske ytringer, selv om trykkefrihet var blitt hjemlet i den nye norske Grunnloven. I stedet ble det hengt opp nidskrifter, med kritikk mot navngitte personer med anklager om forræderi under den korte svensk-norske krigen, eller mot personer som ble oppfattet som for svenskvennlige.⁹⁶

Håndskrevne brev og dagbøker, tilsynelatende private formater, kunne i noen sammenhenger være beregnet på en viss offentlighet. Brev kunne være utformet med sikte på opplesning, de kunne være kanaler for informasjon og påvirkning utover mottaker og sender. De ble ikke bare lest av enkeltpersoner, men kunne bli opplest i mer eller mindre offentlige og i ulike private sammenhenger. Selv om dette som regel var snakk om tilsynelatende unnselige skrifter, kunne de bli spredt via ulike kommunikasjonskanaler og inngå i ulike offentligheter. Skriftene, uavhengig av format, kunne nå potensielt langt ut, og favnet ikke nødvendigvis bare de lesekyndige.

Opinionskrigen om Norge fram til 1814, denne kampanjen med blekk i det skandinaviske offentlige rom, viser at mangfoldiggjorte håndskrifter var en viktig

del av den politiske litteraturen i perioden, parallelt – og i dialog – med trykte utgivelser. De var en del av tidens medieformater og må ses i sammenheng med boken, avisene og tidsskriftene. I stor grad er de ulike mediene blitt behandlet – og arkivert og katalogisert – hver for seg, innenfor nasjonale rammer som i begrenset grad tar høyde for den samtidige transnasjonale og transmediale konteksten.

Dagens transnasjonale og i større grad semi-offentlige nye medievirkelighet, der trykte medier igjen ikke lenger er dominerende, og en fornyet akademisk interesse for materialitet og mikrohistorie, kan bidra til å bringe nye biter av den fortidige mediekulturen fram i lyset.⁹⁷ Den tidlige skandinaviske offentligheten knyttet til konflikten om Norge utfoldet seg gjennom ulike typer formater. Den relativt begrensede svensk-norske offentligheten fortsatte i mangt å være konflikt-drevet utover på 1800-tallet. Interessen for Norge i svensk politikk og offentlighet var imidlertid trolig på høyden i årene 1812–14. Det samme kan nok sies om bruken av mangfoldiggjorte håndskrifter side om side med trykk – det gamle medieformatet var på vei ut.

Noter

1. Temaet er bl.a. behandlet av Jörgen Weibull, *Carl Johan och Norge 1810–1814: Unionsplanerna och deras förverkligande* (Lund, 1957) og Morten Nordhagen Ottosen, bl.a. *Popular Responses to Unpopular Wars: Resistance, Collaboration and Experiences in Norwegian Borderlands, 1807–1814*. Upublisert ph.d.-avhandling, Universitetet i Oslo (Oslo, 2012a). Virksomheten i perioden 1812–14, primært med vekt på det trykte materialet, er undersøkt i flere bøker og artikler av artikkelforfatteren, bl.a. Ruth Hemstad, *Propagandakrig: Kampen og Norge i Norden og Europa 1812–1814* (Oslo, 2014a), "Like a Herd of Cattle": *Parliamentary and Public Debates Regarding the Cession of Norway, 1813–1814* (Oslo, 2014b) og "Pamfletter, proklamasjoner og propaganda. Pennekrigen om Norge rundt 1814 fra et dagboksperspektiv", i Odd Arvid Storsveen, Bård Frydenlund og Amund Pedersen (red.), *Smak av frihet: 1814-grunnloven: Historisk virkning og sosial forankring* (Oslo, 2015), s. 21–61.
2. Philip Ludvig Olufsholm [Peter Lotharius Oxholm], *Fortsættelse af Anmærkningerne ved Skriftet Sur le système continental et sur ses rapports avec la Suede*. No. I. (København, 1813), s. 87.
3. "Ehuru af alla krig, det med pennan, är det mest öfwerflödiga, böra likwäl våra gran-nar ej heller i detta afseende finna oss dem något skyldiga." *Swar på den i Köpenhamnska Stats-Tidningen för den 4 Juni 1813 införde Artikel, om de till Danmark af Swerige och England gjorda framställningar* (Stockholm, 1813), s. 3.
4. Om tidens offentlighet, se også Bo Lindberg, "Den förmoderna offentligheten. En begreppshistorisk exposé", i Leif Runefelt og Oskar Sjöström (red.), *Förmoderna offentligheter: Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund, 2014), s. 21–38.

5. Hemstad 2014b.
6. [Johan D.T. Manthey], *En Svenskes Sendebrev til Herr August Wilhelm Schlegel, Genie-Mand, for Tiden i Hans Kongelige Høihed, Kronprinsen af Sverriges Sold* (København, 1813), s. 13.
7. Nils Erik Villstrand, *Riksdelen: Stormakt och rikssprängning 1560–1812*, b. 2, *Finlands svenska historia* (Helsingfors, 2009), s. 327.
8. Asa Briggs and Peter Burke, *A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet*. 3. ed. (Cambridge, 2010), s. 4–5.
9. Erik Bodensten, *Politikens drivfjäder: Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken* (Lund 2016), s. 49.
10. David McKitterick, "Paper, Pen and Print". *LIR* 2011:1, s. 6–22 (s. 12 f.). (<http://lir.gu.se/LIRJ>)
11. I mitt eget bibliografiske appendiks om propagandakrigen om Norge 1812–14 er mangfoldiggjorte håndskrifter inkludert på linje med trykte utgivelser. Hemstad, 2014b, s. 421–493.
12. Se også McKitterick 2011, s. 10. Dette gjelder ikke minst den nasjonale bibliografitradisjonen ved nasjonalbibliotekene, som er avgrenset til trykk, spesialbibliografier er som regel også avgrenset til trykk. Innvendinger i samme retning, men med motsatt fortegn pga. utelatelse av trykk, er også blitt rettet mot Ingemar Carlssons omfattende bibliografiske oversikt over håndskrifter, i *Frihetstidens håndskrivna politiska litteratur: En bibliografi* (Göteborg, 1967), jf. Sven G. Hanssons anmeldelse i *Historisk tidskrift* 1968:3, s. 359 f.
13. Hemstad 2014a, s. 23 f.
14. Weibull 1957.
15. Se for eksempel Ottosen 2012a, Ottosen, "Gustav IV Adolf og Norge", *Historisk tidskrift* (Oslo) 2012:2, s. 221–250; Ottosen, "Kollaborasjon, forræderi og landssvikoppgjør i Norge i 1808–09", i Rasmus Glenthøj & Ottosen (red.), *Samfunn i krig: Norden 1808–09* (Oslo, 2012), s. 163–94; Glenthøj & Ottosen, *1814: krig, nederlag, frihet: Danmark-Norge under Napoleonskrigene* (Oslo, 2014); Hemstad 2014a, 2014b, 2015.
16. "Apostill från baron G. Lagerbjelke till general Toll", gjengitt i B. von Schinkel & C.W. Bergman, *Minnen ur Sveriges nyare historia*, b. 4 (Stockholm, 1854), s. 454–456.
17. Schinkel 1854, s. 454.
18. Se Ottosen 2012a, s. 233 ff.
19. Schinkel 1854, s. 143.
20. Schinkel 1854, s. 454–456.
21. *Norriges Jnnebyggare!* [1808]. Se også Ottosen 2012b, s. 242 ff.
22. Ottosen 2012b, s. 248.
23. Weibull 1957, Hemstad 2014a, Ottosen 2012a.
24. Merethe Roos, "To forsvar for teologien: trykkefrihet og teologiske tekstkulturer i svenske og danske tidsskrifter på slutten av 1700-tallet", *Sjuttonbunderatal* vol. 12 (2015), s. 161–182. DOI: <http://dx.doi.org/10.7557/4.3530>.

25. *Proclamation*, datert Carlstad 7/3 1809 (Stockholm, 1809), Mats Hemström, *Marschen mot makten: Västra arméns revolt och väg till Stockholm* (Uppsala, 2005), s. 79.
26. Georg Adlersparres samling, Lunds Universitetsbibliotek. Brevet er gjengitt i C.A. Adlersparre, *Anteckningar om bortgångne samtida*, b. 3 (Stockholm, 1862), s. 68–69. Mesteparten av skriftet er også gjengitt i Sam Clason, *För hundra år sen: Skildringar, bref och stridsskrifter från revolutionsåren 1809–1810* (Stockholm, 1910), s. 39–40, note 1.
27. Åke Sandström, *Formandet av det nya Norden: Om Norden och det nordiska under och efter Napoleonkrigen* (Visby, 2005); Hemstad 2014a.
28. Andreas Bonnevie, *Nora til Svea 1813* (København, 1813), s. 4.
29. Hemstad, 2014b.
30. Bodensten 2016, s. 127–128.
31. Bodensten 2016, s. 128, Ellen Krefthing, Aina Nøding & Mona Ringvej, *En pokkers skrivesyge: 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet* (Oslo, 2014); Hemstad 2014a.
32. Weibull 1957, s. 67.
33. Ottosen 2012a, s. 335.
34. Se "Spionminnen från Norge", i *Ur Dagens Krönika* (Stockholm 1886), VI, s. 13.
35. Odd Lindbäck-Larsen, *Den norske hær og 1814* (Oslo, 1945), s. 45.
36. Weibull 1957; Lindbäck-Larsen 1945, s. 45.
37. Bodensten 2016, s. 127 f.
38. Om utviklingen av trykkefrihet i Sverige, fra forordningen i 1766 og fremover, se Bertil Wennberg & Kristina Örtén, *Fritt ord 250 år: Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – ett levande arv från 1766* (Stockholm, 2016).
39. Begge brevene er gjengitt i Yngvar Nielsen, *Grev Herman Wedel Jarlsberg og hans samtid 1779–1840*, b. I (Kristiania, 1888), s. 527–529, s. 529–533.
40. Pamfletter med svensk og dansk parallell-tekst finnes for øvrig fra 1814, som *Proclamation*, datert 8. februar 1814 (Stockholm, 1814).
41. Ved Riksarkivene er fire eksemplarer funnet av det første brevet, seks eksemplarer av det andre. Av disse er det en dansk oversettelse av hvert av skriftene. Se også Ottosen 2012a.
42. Den høystkommanderendes arkiv, Indkomne sager ved den hemmelige protokol, 1812, nr. 207, 209, 263 og 345, Riksarkivet, København; RA/EA–5938/F/Fb/L0212 og RA/EA–2872/Db/L0006, nr. 3457; nr. 3458, nr. 3583, Riksarkivet, Oslo. Se også Weibull 1957, s. 66 ff.
43. Det første brevet er funnet i Sv. Politiska skrifter. Kaps. 1810–1812, 4:o. Uppsala Universitetsbibliotek. Det andre finnes ifølge Yngvar Nielsen blant Rosensteinska papperen i Linköpings stiftsbibliotek. Nielsen, *1814: det første Overordentlige Storting. Optegnelser og Aktstykker* (Kristiania, 1886), s. 256. Trykte versjoner er heller ikke funnet i gjennomgåtte samlinger ved Riksarkivene i Norge og Danmark – der ellers mange av de samtidige små trykkene er vedlagt sammen med forklarende brev, sendt til myndighetene av lojale undersåtter.

44. Georg Adlersparre til Carl Johan, 24/5 1814, vedlagt "Plan pour agir" med bilagene A. "Extrait d'une lettre d'un Membre de la Diète à Örebro, à un Patriote Norvegien" og B. "Questions". Norvège 1812–1815, 227a, Cahier 3. Bernadotteska familjearkivet.
45. "Plan pour agir", pkt. 7, BFA.
46. Rapport 12/7 1812. Norvège 1812–1815, 227 a, Liasse I, Lettres concernant la Norvège, Cahier 2. "Rapports", BFA. Det kan være grunn til en viss kildekritikk overfor disse betalte rapportene.
47. Rapport 13/8 1812. Norvège 1812–1815, 227 a. BFA.
48. "[...] elle s'est multipliée partout de soi-même [...]". Rapport 12/7 1812. Norvège 1812–1815, 227 a, BFA.
49. "Utdrag af et Bref från en Riksdagsman i Örebro till en Norrsk Patriot". Høystkommenderendes arkiv, hemmelige protokoll, nr. 209, RA, København.
50. "Andra Brefwet från en Svensk Riksdagsman till en Norrsk Patriot". Høystkommenderendes arkiv, hemmelige protokoll, nr. 263, RA, København. Alle understrekninger eller sperret skrift i de siterte kildetekstene er i denne artikkelen gjengitt med kursiv.
51. I de gjennomgåtte håndskriftene er Nordriket fremhevet med dobbel understrekning. Et av brevene, adressert til Peder Anker, ble av Carsten Anker videresendt til Christian Frederik i Danmark, 13/9 1812. Deler av brevet er gjengitt i C.J. Anker (utg.), *Christian Frederik og Carsten Ankers Brevveksling 1814 samt Uddrag af deres Breve fra 1801–13 og fra 1815–17* (Christiania, 1901), s. 590 f.
52. Se Hemstad 2014b.
53. Strödda historiska handlingar, vol. 47, Riksarkivet, Stockholm; Den høystkommenderendes arkiv, Indkomne sager ved den hemmelige protokol, 1813, nr. 353, RA, København, i en svensk og en dansk versjon, underskrevet med "Anonymus från den Scandinaviska halfön". Weibull 1957, s. 124 f.
54. "Samtal emellan en Svensk och Norsk Patriot", RA, København.
55. Hemstad, 2014a.
56. "Concept av Lefrén til et brev den 29 april 1813 till generalmajor Belfrage för att utspridas till Norge". Lefrénska samlingen, SE/RA/720572, E 4576, Vol. XVI, nr. 18. RA, Stockholm.
57. Bodensten 2016, s. 128.
58. "Spionminnen från Norge", s. 13.
59. J.P. Lefren til L.P. Belfrage med vedlagt fingert brev, 29/4 1813, J.L. Belfrages papper, RA, Stockholm. "Spionminnen från Norge", s. 12.
60. Hemstad 2014a, s. 246.
61. "En Dansk Privatmands Meddelelse af et i Norrig indsendt Svenskt Brev", *Danske Statstidende*, Nr. 48, 11/6 1813, s. 9, note 31.
62. S.A. Sørensen, *Meddelelser fra krigsarkiverne*, b. 5 (København, 1892), s. 285.
63. Hemstad 2014a, s. 93 f.
64. Frederik VI til Frederik av Hessen, 13/3 1813. Sørensen 1894, s. 83.

65. Axel Linvald peker på at Frederik VI's proklamasjoner til det norske folk våren 1814 var første gang i det danske eneveldets historie at kongen så det som nødvendig å forsvare sine gjerninger. Linvald, *Christian Frederik og Norge 1814: De store beslutninger mellom Kielfreden og Eidsvoldmødet Januar-Februar* (København, 1962), s. 76. Hemstad 2014a, s. 206.
66. Gregers Fougner Lundh til Frederik VI, mai 1813. Den høystkommanderendes arkiv, Indkomne sager ved den hemmelige protokol, 1813, nr. 347, RA, København. Nielsen 1888, s. 561.
67. [Georg Frederik von Krogh], *Tanker i Anledning af Norges naerwaerende Stilling, og med Hensyn til de udsprede, deels trykte, deels skrevne Breve, fra en Svensk til en Normand* ([Christiania, 1813]). Utgitt som bilag til *Christiania Intelligenssedler*, 5/5 1813.
68. "Instruction pour Msr...", Kommissariernas i Norge papper, vol. 5. RA, Stockholm, oversatt og gjengitt i Schinkel 1855, s. 370–71; en dansk versjon, "Afskrift af ett brev ifraan en Svensk til en Norman", finnes i Den høystkommanderendes arkiv, Indkomne sager ved den hemmelige protokol, 1813, nr. 290, RA, København.
69. Claus Pavels Riis (red.), *Claus Pavels's Biografi og Dagbøger* (Bergen, 1864), s. 67.
70. Krogh til Frederik VI, 18/5 1813. Sørensen, *Meddelelser fra krigsarkiverne*, b. 6 (København, 1894), s. 322.
71. Olufsholm 1813, s. 87.
72. Hemstad 2014a, s. 127 f.
73. Avskrift av brevet i Den høystkommanderendes arkiv, Indkomne sager ved den hemmelige protokol, 1813, nr. 587, RA, København.
74. "En Dansk Privatmands Meddelelse af et i Norrig indsendt Svenskt Brev", *Danske Statstidende*, Nr. 48, 11. Juni 1813; "Fortsættelse af den i selve Statstidende begyndte Meddelelse af et i Norrig indsendt Svenskt Brev". *Tillæg til den danske Statstidende*. Nr. 48. 11. juni 1813.
75. *En Dansk Privatmands Meddelelse af et i Norrig indsendt Svenskt Brev* (Af Danske Statstidende, No. 48, dateret 11 Juni 1813.) (Christiania, 1813).
76. *En Dansk Privatmands*, s. 5, note 15.
77. *En Dansk Privatmands*, s. 7, note 23.
78. *En Dansk Privatmands*, s. 9, note 31.
79. Hans Heinrich Behrmann, *Kort fremstilling af Danmarks politiske Forhold i de senere Aar, tillegemed nærmere Oplysning af de det danske Hof nylig gjorte Forslag* (Kjöbenhavn, 1813).
80. Behrmann 1813, s. 21.
81. Behrmann 1813, s. 21.
82. Om Madame de Staël og Carl Johan, se Hemstad, "Madame de Staël and the war of opinion regarding the cession of Norway 1813–1814", *Scandinavica: An International Journal of Scandinavian Studies*, 54:1 (2015), s. 100–120.
83. [Andreas Andersen Feldborg], *Cursory Remarks on the meditated Attack on Norway; comprising Strictures on Madame de Stäel Holstein's "Appeal to the Nations of Europe", with some historical and statistical fragments relating to Norway* (London, [1813]), s. 45.

84. Frederik VI. [Deklarasjon] [København: [s.n.], 1813]. Carl XIII, *Kongl. maj:ts nådige kungörelse, om krig emot konungen af Danmark* [Stockholm, 1813].
85. Se Hemstad 2014a.
86. Hemstad 2014a, s. 243 f.
87. Se Oscar Alin (red.), *Hans Järtas och G.F. Wirséns brefväxling år 1814* (Stockholm, 1897), s. 51.
88. Hemstad 2014a, 2015.
89. Se f.eks. Øystein Lydik Idsø Viken, *Frygte Gud og are Kongen: Preikestolen som politisk instrument i Noreg 1720-1814*. Upublisert ph.d.-avhandling, Universitetet i Oslo (Oslo, 2014).
90. Hemstad 2014a, s. 226 f.
91. Hemstad 2015.
92. Dagboksnotat 4/5 1814. Yngvil Beyer (red.), *Christiane Koren: Dagbok 1814*, NB Kilder 3:4, www.nb.no (Oslo, 2016).
93. Andreas Faye, *Norge i 1814* (Christiania, 1863), s. 10, note 2.
94. Sune Christian Pedersen, *Brudte segl: Spionage og censur i enevældens Danmark* (København, 2008), s. 273 f, 305 f.
95. Glenthøj og Ottosen, 2014.
96. Hemstad, "Berserker, værhaner og svensk smiger. Besværlige overganger høsten 1814", i Hemstad og Bjørn Arne Steine (red.), *Overgangstid: Forargelse og forsoning høsten 1814* (Oslo, 2016), s. 103 f.
97. Se også McKittericks drøfting av bokhistorie, bibliografi og manuskripter, 2011, s. 7–22.

Summary:

"The Campaign with Ink instead of Blood". Manuscripts. Print and the War of Opinion in the Scandinavian Public Sphere, 1801–1814"

Handwritten pamphlets circulated to a high extent as part of the war of opinion which went on in the Norwegian-Swedish borderland around 1814. This 'campaign with ink instead of blood', as Danish writers soon characterized this detested activity, was a vital part of the Swedish policy of conquering Norway from Denmark through the means of propaganda. This 'secret war of opinion', as it was described in 1803, culminated around 1814, when Sweden accomplished its long-term goal of forming a union with Norway. In this article I am concerned with the role and scope of handwritten letters, actively distributed as pamphlets as part of the Swedish monitoring activities in the borderland, especially in the period 1812 to 1813. These manuscripts were integrated parts of the manifold

of publications circulating within a common, although conflict oriented Scandinavian public sphere in the making at this time. The duplication and distribution of handwritten pamphlets, and the interaction with printed material, as Danish counter pamphlets quoting and discussing these manuscripts, illustrates that manuscripts remained important at the beginning of the nineteenth century. They coexisted and interacted with printed material of different kinds, and have to be taken into consideration when studying the public sphere and the print culture in this period.

Keywords: Pamfletter, mangfoldiggjorte håndskrifter, propaganda, offentlighet, 1812-års politikk, Norge, Sverige, skandinavisk politikk, Carl Johan

Pedagogisk periferi? Ludvig Holberg og 1700-talets første norske ABC-bøker

Ved den nordiske 1700-talskonferansen på Lysebu i Oslo 2013 vart det lagt fram ein liten studie av to ABC-bøker prenta i Trondheim 1777 og 1779. Det er etter alt å dømma dei to første ABC-bøkene som er utgjevne i Noreg for norskspråklege elevar – i alle fall dei første vi kjenner til.¹ Det kan vera grunn til å ta opp sider ved dette fenomenet i ein litt vidare samanheng enn det vart gjort ved det nemnde høvet. Eit hovudpoeng ved dei to ABC-bøkene frå 1777 og 1779, skrivne av same forfattar, er at dei er laga med heilt ulike pedagogiske grunnføresetnader som utgangspunkt kan vi vel best seia. Den første er heilt fri for kristne tekstar til leseøvingar, men har i staden små moralske "Lære Fabler"; den andre fyller heilt ut alle krav til ei såkalla katekisme-ABC i samsvar med godt etablert tysk og luthersk tradisjon.

Dette friare forsøket frå 1777 ser altså ut til å ha vorte stoppa og synest såleis å ha vore sett på som ikkje ønskeleg i samtida. Nærare om det i ein artikkel som vart trykt i tidsskriftet *Sjuttonhundratal* i 2014.² Poenget med å ta dette stoffet fram att her har samanheng med at Thomas Bredsdorff i same nummer av dette tidsskriftet har eit svært interessant innlegg om originalitet og import i Holberg si opplysningstenking, der han på overtydande vis mel-

lom anna peikar på ei side ved pedagogikken der han ser Holbergs idear som originale og ikkje som importert tankegods.³ Interessant i vår samanheng er det Bredsdorff, med tilvising til tredje essay i *Moralske Tanker* (1744), peikar på om Holbergs syn på "den for tidlige brug af Luthers katekismus". Premissane for Holbergs oppfatning, seier Bredsdorff, er at "'[m]an maa først lære at tvivle, førend man maa lære at troe'. Får man trossætningerne ind før man har lært at tvivle, bider de sig fast som fordomme. Nej, børnene skal have moralske øvelser før man får de kristelige".⁴

Bredsdorff kjem i sin diskusjon ikkje inn på 1700-talets praksis med læremateriell for den første leseopplæringa i Norden og elles. Men det kan i samanheng med det han skriv om Holbergs pedagogiske tenking, likevel vera grunn til å reflektera litt vidare f. eks. over den lokale striden i Trondheim om ABC-bøker, som elles er presentert i Hagland 2014: Altså spørsmålet om verdslege, moralske tekstar for leseøving på den eine sida eller kristeleg katekimestoff på den andre hadde noko å seia i pedagogisk samanheng. Om ikkje anna ser vi at det her, i alle fall i nokon grad, er tale om parallelt tankegods. Det kan difor vera av ei viss interesse å halda Holbergs pedagogiske tankar opp mot den "ideologien" vi skimtar attom dei to ABC-bøkene frå Trondheim på slutten av 1770-talet. Det skal då vera målet med dette vesle innlegget.

Spørsmålet det kan vera verdt å stilla, er altså om dette fenomenet med å velja ut små moralske forteljingar til leseøvingstekster var ei intern læreboksak for ABC-forfattarar i andre halvdel av 1700-talet, eller om det er ein praksis som på noko vis kan setjast i samband med Holbergs *Moralske Tanker* frå 1740-åra. For å kunna svara sikrare på spørsmålet om kva som er høna og kva som er egget i denne samanhengen, eller om det er tale om høne og egg i det heile, så trengst det i alle fall eit oversyn over praksis i ABC-bøker og tidleg leseopplæring både i Tyskland og Norden frå heile første halvdel av 1700-talet, og vi treng sjå litt nærare på det Holberg i *Moralske Tanker* seier om moralsk versus kristeleg opplæring av barn.

Når det gjeld det siste, er det i utgangspunktet slik at Holberg i sine *Moralske Tanker* om kva tid born bør læra kva, på eit heilt generelt plan, held fram det uheldige i at oppdragarar "begynde med Theologien ved at indprente smaa Børn Religionens Mysterier og Hemmeligheder, førend de gjøre dem til fornuftige Creature" (Holberg 1943, 41). Dette er alt å finna i verkets Libri I, Epigramma 5. Holbergs allmenne påstand er at "Børnene maa gjøres til Mennesker, førend de blive Christne" (ibid.). Opplæringa burde difor, som òg Bredsdorff peikar på, byrja med moral og enda med teologi, seier Holberg i same essay. Men "de [i.e. oppdragarane] udi Ungdommens Opdragelse overtræde deres egne Principia, i det de lære dem Catechismos og Symboliske Bøger uden ad førend de have gjort *præparationer* dertil" (op. cit., 43). Jamvel om det er religionsopplæring og ikkje leseopplæring han primært er oppteken av, må vi likevel kunna seia at han i alle fall indirekte kritiserer vanleg praksis i den første leseopplæringa, i "første Lektie" må vi gå ut frå, når han legg fram sitt syn på progresjonen i opplæringa. "Jeg vilde", seier han nemleg, "derfore glæde mig over den Skole-Forordning, hvorved beskikkedes, at udi første Lektie og anden Lektie skulde drives paa moralske

Catechisationer, og at Lutheri Catechismus skulde allerførst blive et *Præceptum* udi tredje Lectie" (ibid.). Jamvel om terminologien her helst knyter seg til latinskolen, må vi gå ut frå at det er dei aller yngste elevane han har i tankane. Det må då vera relevant å minna om at det var i den aller første leseopplæringa at dei yngste elevane først møtte tekster frå Luthers Katechismus i dei protestantiske delane av Tyskland og i Norden der ABC-bøker vart produserte då Holberg formulerte sine pedagogiske tankar om katekismeundervisning. I dei protestantiske delane av Tyskland var det såleis, trass i intensiv opplysnings-pedagogikk, i høg grad slik at dei gamle såkalla "Katechismus Fibeln", også kalla "Hahnenfibeln" frå det 16. og 17. hundreåret vart verande i bruk langt ut i andre halvdel av 1700-talet.⁵ Og allereie i det 17. hundreåret fanst det i Tyskland ABC-forfattarar som såg bort frå det kristelige stoffet og heller tok med humoristisk og vittig tilfang som skulle stimulera lese- og læreglede.⁶ Det er ingen grunn til å rekna med at slikt har vore ukjent for Holberg, og det *kan* vera ein premis for tankane hans om katekismeopplæring. Men nokon direkte samanheng kan jo slett ikkje påvisast sikkert. Bredsdorffs oppfatning om at Holberg her presenterer originalt og ikkje "importert" tankegods, verkar i alle fall rimeleg. At noko, t. d. eit pedagogisk prinsipp, er formulert med grunnlag i allmenn "kunnskap om verda", hindrar sjølvsagt ikkje at det skal sjåast som originalt.

Påverknad frå Holberg til folk som Schultz i Trondheim seint på 1770-talet er i alle fall ikkje urimeleg. Heller ikkje det kan restlaus provast, men det er såpass sannsynleg at det bør kunna stå ope som godt mogleg. Ideen med å laga ei ABC-bok heilt utan katekimestoff, men med små moralske fablar fell, som vi lett kan sjå, nøye saman med dei pedagogiske tankane Holberg gav uttrykk for godt og vel 30 år tidlegare.

Innom ein rein ABC-kontekst står ikkje Schultz i noko tankemessig vakuum. I alle

fall i Sverige var det slik at i andre halvdel av 1700-talet var det dei som tok til orde for at det kompakt religiøse innhaldet i katekisme-ABC bøkene burde utvidast med anna stoff.⁷ Vi ser i så måte at ei ABC-bok utan katekismestoff i det heile vart utgjeven i Sverige, av Erik Ekholm, i 1758. Denne hadde i staden små moralske lærestykke til leseøvingar. Boka knyter seg i så måte til ei tidlegare ABC-bok frå Strängnäs (1750), der katekismestoffet var utvida med ein fabel av Æsop – den om svala og mange andre småfuglar. Sett i det lyset er det neppe heilt tilfelleleg at Christian Schultz i si ABC-bok frå 1777 kallar utvalet av tekstar til leseøving nettopp for "Lære=Fabler". Det kan elles òg vera grunn til å leggja merke til at ny praksis med moralske fablar i staden for katekismestoff innom ABC-skriving i Sverige og Noreg først viser seg *etter* at *Moralske Tanker* kom ut i 1744. Vi kan då ved desse ABC-bøkene frå Trondheim i andre halvdel av 1700-talet moglegvis skimta ein nesten samtidig om ikkje Holberg-resepsjon, så i alle fall ei verknadshistorie av *Moralske Tanker*. Vi har i så fall å gjera med ei verknadshistorie som har hatt konsekvensar for pedagogisk praksis heilt ut i periferien av "Tvillingrigerne" – for vi må vera smålåtne nok til å rekna Tronhiem, som det då heitte, til periferien i dei fleste slike samanhengar.

Det perifere aspektet ved dette glimtet vi har av pedagogisk praksis frå det nordafjellske Noreg, blir vel også understreka ved det "backclashet" eksperimentet med ABC-bok i Hol-

bergs ånd fekk i Trondheim: Mindre enn to år etter forsøket med ei meir moderne ABC-bok er katekisme-stoffet vel og vakkert på plass – slik tradisjonen og konvensjonen nok ville ha det i Tronhiem kring 1780.

Jan Ragnar Hagland

Noter

¹ Jamfør Jan Ragnar Hagland, "Strid om leseopp-læringspraksis i Trondheim på 1770-talet?: To utgåver av Christian Schults' ABC-bok", *Sjuttonhundratal* vol. 11 (2014), s. 101–105. DOI: <http://dx.doi.org/10.7557/4.3086>.

² Hagland 2014.

³ Thomas Bredsdorff, "Originalitet og import i Holbergs opplysningstænkning", *Sjuttonhundratal* vol. 11 (2014), s. 11–24, særskilt s. 19–21. DOI: <http://dx.doi.org/10.7557/4.3081>.

⁴ Bredsdorff 2014, s. 19. Jamfør Ludvig Holberg, *Moralske Tanker, med indledning og kommentar ved Fj. Billedskov Jansen* (København: H. Hagerup, 1943).

⁵ Gisela Teistler, "Fibeln als Dokumente für der Alphabetisierung: Ihre Entstehung und Verbreitung bis 1850", i Hans Erich Bödeker og Ernst Hinrichs (red.), *Alphabetisierung und Literarizierung in Deutschland in der frühen Neuzeit*, Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, Band 26. (Tübingen: Niemeyer, 1999), s. 255–283 (s. 271).

⁶ Teistler 1999, s. 266f.

⁷ Ingeborg Willke, *ABC-Bücher in Schweden. Ihre Entwicklung bis Ende des 19. Jahrhunderts und ihre Beziehungen zu Deutschland* (Stockholm: Norstedts-Bonniers, 1965), s. 121.

Trond Bjerås, *Fra tilskuer til deltager?: offentlig deltakelse i Norge i overgangen mellom enevælde og konstitusjonelt styre*, doktoravhandlinger ved NTNU, 29 (Trondheim: Institutt for historiske studier, 2016). 234 s.

Grunnlovsjubileet i Norge har fortsatt ikke tatt helt slutt, og et av de siste bidragene i forskningssatsningen som arbeidet på høygir frem mot 2014 har nå fått sin sluttsats. Trond Bjerås startet sin stipendiatperiode i 2011, deltok i 2014 med flere bidrag, og i 2016 forsvarte han sin doktorgradsavhandling *Fra tilskuer til deltaker?* ved NTNU.

Avhandlingen er artikkelbasert, og inneholder derfor fire artikler som er eller er i ferd med å bli publisert. Avhandlingen inneholder også en sammenbindende innledning, eller heller den syntetiserende del som diskuterer hovedfunnene i artiklene i et hele – ”kappen”. Det skal innrømmes at det er visse utfordringer både ved å skrive en artikkelbasert avhandling, men også å anmelde den. I motsetning til en monografi blir den røde tråden litt vanskeligere å se, og den syntetiserende kappen skal fungere både som innledning og avslutning. Akkurat dette mener jeg er en oppgave Bjerås har løst godt. Artiklene står godt til hverandre, og kappen har en tydelig egenverdi.

Bjerås har som mål at avhandlingen skal gi svar på hvordan ”offentligheten” ble forstått i perioden fra 1750 til 1850, og hvordan

offentlig deltakelse og dens aktører utviklet seg i denne perioden. Han ønsker å gi svar på hva som menes med offentlighet, hva det vil si å delta i offentligheten og hvem som er offentlighetens aktører, som han skriver innledningsvis. For å finne svar på dette har han tatt utgangspunkt i lokale arenaer for samhandling mellom allmuen eller menigheten og myndighetenes representanter. Samtidig blir begivenhetene i 1814, og ikke minst innføringen av et nasjonalt, politisk representativt organ, et underforstått omdreiningspunkt – hvilken betydning fikk Grunnloven og Stortinget for utviklingen av den lokale offentligheten?

De fire artiklene som representerer Bjerås empiriske arbeid fortjener å bli presentert. De to første artiklene har kirken som sitt utgangspunkt. Disse benytter kirkens organisering og hvordan den fungerte som en arena for samhandling mellom styresmaktene på 1700- og 1800-tallet.

Den første er ”Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger: visitasen som offentlig arena, ca. 1750–1850” som ble publisert i *Sjuttonhundratal* 2015. Visitasen var rammen rundt biskopenes og prostenes møter med de enkelte menigheter rundt i landet. Der skulle både menighet og prest kontrolleres, og var derfor en arena hvor menigheten kunne fremme misnøye eller klager over de geistlige representantene. Samtidig var visitasen en manifestering av statens tilstedeværelse, både som

formanende og paternalistisk organ. Bjerkås konkluderer med at visitasen endret karakter over de 100 årene (1750–1850) han dekker i sin undersøkelse, fra en manifesterende arena til en arena med representative trekk.

Bjerkås skal berømmes for at han i denne artikkelen velger å undersøke en arena – visitasen – som i svært liten grad har vært undersøkt tidligere i norsk historiografi. Dette gjør også at den gir velkomne perspektiver på kirken som et styringsmiddel under eneveldet og hvordan overgangen til et representativt politisk system også endrer premissene for deltakelse og samhandling mellom kirke/stat og allmuen. Med dette argumenterer han også for at forståelsen av frihet endret seg, fra en frihet som måtte tøyles under eneveldet, til et middel for større ansvarstagen fra allmuen selv. Dermed mener han at allmuen utøvte større sosial kontroll enn tidligere, og at dette kanskje viser et nytt forhold mellom stat og samfunn.

Den andre artikkelen i avhandlingen, “From the parish to the public realm – changing terms of local government in Norway between absolutism and constitutional rule”, er planlagt publisert i *Scandinavian Journal of History*. Artikkelen er derfor revidert, men ikke endelig publisert.

Her belyser Bjerkås utviklingen av et svakt utbygd kirkelig selvstyre til en del av en integrert, offentlig myndighetsutøvelse. Som objekt bruker han kirkevergen og denne posisjonens endring fra middelalderen til avskaffelsen på 1700-tallet og gjenoppstandelsen på 1800-tallet. På 1700-tallet ble kirkene ansett som “private”, selv om de var eid av menigheten, mens det med innføringen av Formannskapslovene førte til at kirkene igjen ble “kommunale” og dermed en del av den offentlige lokalforvaltningen. Bjerkås ønsker å undersøke hvordan oppfattelsen av offentlig og privat eierskap endret seg i perioden og oppfattelsen av menigheten som en privat eller offentlig aktør.

Denne artikkelen er i mindre grad forløpende enn den første. Det er mange aspekter

som skal behandles, og muligens hadde den tjent på en klarere oppbygning. Det er også uklart i hvilken grad den svenske komparasjonen tjener Bjerkås analyse. Imidlertid er analysen interessant, og utpenslingen av en lokal bondeelite i motsetning til en eiendomsløs befolkning viser også til utviklingen fra undersått til medborger.

I de to siste artiklene er det mer verdslige lokaloffentlige arenaer som er i fokus. I den første er det skole- og fattigkommisjonene som undersøkes i perioden 1790–1830, dvs. fra perioden før 1814 og frem til Formannskapslovene endret det lokale politiske nivået. Artikkelen, “Grunnloven og lokaloffentligheten – en undersøkelse av Grunnlovens betydning for fattig- og skolekommisjonene, ca. 1790–1830”, ble publisert i 2014 i *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser*, red. Ida Bull og Jakob Maliks. Bjerkås ønsker å diskutere både hvorvidt kommisjonene handlet innenfor en kontinuitetstradisjon før og etter 1814, men ikke minst hvorvidt en kan se om de endret sitt handlingsmønster lokalt på bakgrunn av Grunnlovens innføring av et nasjonalt politisk nivå, representasjon og utviklingen av en sterkere politisk selvbevissthet. Han mener at Grunnlovens påståtte irrelevans for lokaloffentligheten frem til 1837 må revideres, og hevder at kommisjonenes praksis og funksjoner endres under påvirkning av de nye politiske rammene. Artikkelen spiller dermed opp til annen forskning som har kommet de siste årene, blant annet undertegnedes.

Bjerkås viser at det var både betydelig kontinuitet når det gjelder kommisjonenes sammensetning, og at “bygdas beste menn” fortsatt var godt representert etter 1814. Imidlertid mener han å påvise at kommisjonsmedlemmene i større grad så seg som representanter for den øvrige lokalbefolkningen, samt at det var en økt bruk av kollektive avgjørelser som inkluderte hele allmuen. Han påpeker også at det var forskjeller mellom de to undersøkte områdene, Søndre Trondhjems amt og Lister

og Mandals amt, hvor det første viser større forskjeller mellom kommisjonenes medlemmer og allmuen, med dertil hørende konflikter, mens det sistnevnte hadde mer egalitære samfunnsforhold og i større grad var preget av konflikt mellom allmue og øvrighet.

Den siste artikkelen tar for seg innføringen av Formannskapslovene og dens rolle i utviklingen av lokaloffentligheten. Artikkelen, "Felleskap, lederskap, utenforskap. Autoritet og fellesskapsnormer i kommunestyrene mellom 1837 og 1850" ble publisert i *Historisk tidsskrift* i 2016. Dette er også et naturlig slutt punkt av avhandlingens fire artikler. Bjerås benytter her Tønnes klassiske *Gemeinschaft* og *Gesellschaft* som analyseverktøy for å belyse overgangen fra det gamle samfunn til et moderne. Han diskuterer også bruken av begreperne allmue, menighet og folket – en diskusjon flere kan ha nytte av.

I artikkelen viser han tydelig hvordan de nye politiske arenaene er et sted hvor eldre samfunnsnormer og forståelser står i spenn mot den nye samfunnsorden. De nye kommunestyrene fungerte innenfor den konstitusjonelle rammen som Formannskapslovene var basert på. Dette var også bakgrunnen for å sikre formannskapenes makt, og allmuen ble i denne sammenheng mer perifer. Moderniseringen innebar en regulert politisk offentlighet, hvor autoritetspersoner i større grad ble legitimert gjennom valg, ikke sitt embete. Samtidig viser Bjerås hvordan det gamle samfunnsnormer ble tatt opp i formannskapenes handlinger, både som formanende og paternalistisk organ. Dette viser også tydelig at politisk kultur i denne perioden må forstås med bakgrunn i sin fortid, samtidig som den strekker seg frem mot noe nytt. I det ligger både en kontinuitet og et brudd.

Bjerås har med sine fire artikler og avhandling undersøkt lokale arenaer for deltakelse og offentlighet gjennom brytningstiden før og etter 1814. Med avhandlingen gir han derfor et viktig bidrag til forståelsen av politisk kultur

og demokratisering på et lokalt nivå. Utvalgene av undersøkelsesområder er konsentrert om Trøndelag og Agder. Innlands-Norge blir derfor ikke belyst i særlig grad, ei heller Oslofjorden og Vestlandet – og en vil selvfølgelig alltid kunne ønske seg mere. Det viktige er imidlertid at de to områdene har grunnleggende forskjeller i samfunnsforhold og eiendomsstruktur, hvor Trøndelag har større forskjeller og dermed også en mer konservativ holdning til deltakelse, mens Agder viser mer egalitære tendenser. Bjerås avhjelper dette noe ved å benytte seg av tidligere forskning, men det er heller ikke hans mål å gi et fullstendig bilde av de lokale forholdene i Norge i denne perioden. Imidlertid kan det jo spørres om den nordiske komparasjonen er like nødvendig, så langt forskjellene innad i Norge også var store.

Naturlig nok er de teoretiske drøftingene "kappens" viktigste tematikk, og Bjerås imponerer med grundige og reflekterte tanker. Han har benyttet flere klassikere som Jürgen Habermas, Reinhart Koselleck, James Scott og Ferdinand Tönnies. Også den norske filosofen Hans Skjervheim benyttes i drøftingene av deltakelsesformer. Dette gjøres med finfølelse, selv om spesielt de førstnevnte har vært flittig brukt de siste årene. Sann sett eksisterer det et mangfold av masteroppgaver og andre utgivelser som har fordypet seg i sosiologiens klassikere. Det er ikke ensbetydende med at disse er uinteressante og skal ikke oppfattes som kritikk som sådan, men en bør kanskje oppfordre fagfellesskapet til å utfordre den teoretiske påvirkningen. Balansen mellom empiri og teori i norsk historieforskning har i disse dager vipet mere mot teoriene. Og så lenge teoriene er et innspill mot diskusjonen av empirien, og ikke en fører for empirien er dette en berikelse av drøftingen.

Bjerås konkluderer i sin oppsummering med at det han finner er en "integreert offentlighet". De lokale arenaene ble inkorporert i statens virkeområder og gitt større myndighet. Og vinnerne i denne utviklingen var de skat-

tebetalende, stemmeberettigede gårdbrukere. Det jeg imidlertid savner i denne oppsummeringen er en diskusjon av makt som et motiv for en integrering. Hvem innordnet seg etter hvem, og hvem presset seg frem på bekostning av hvem. For å komme tilbake til en egen kjepphest – hvem ble dannet av hvem til et politisk individ?

Trond Bjerås sin avhandling er et viktig bidrag, og kan sees i sammenheng med den etter hvert store forskningsproduksjonen på folkelig offentlig deltakelse i dens mange former i perioden rundt 1814, som belyser denne delen av norsk historie. Den føyer seg også fint inn i en nordisk forskningstradisjon, hvor vekten har vært i Sverige. Han utfordrer også hegemonimodellen som har dominert synet på enevoldsstaten under 1700-tallet, men er kanskje mer nyansert enn andre har vært den senere tiden. Han viser i sin avhandling viktigheten av at den normative makten må sees i sammenheng med den normative praksisen – og vice versa – for å få forståelse for maktens forutsetninger og bruk.

Marthe Hommerstad

Elena Dahlberg, *The Voice of a Waning Empire: Selected Latin Poetry of Magnus Rönnow from the Great Northern War. Edited, with Introduction, Translation and Commentary, by Elena Dahlberg*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Latina Upsaliensia 34 (Uppsala: Department of Linguistics and Philology, 2014). 385 pp.

What do we mean by “Swedish literature”? Do we mean literature written in Swedish or literature written by Swedes? The answer that we give to that question has a huge impact on the extent of our national literature, since a considerable part of the literature written by Swedes was, as late as the middle of the eighteenth century, written not in Swed-

ish but in Latin. There is a close connection between Sweden’s short but intense period as a Great Power and Swedish Neo-Latin literature, which often aimed at praising the sovereign. Even if the chain of causes and events in the gradual disappearance of Latin as a living means of expression has never been thoroughly explored, it is clear that there was by the end of the Great Power period also an end of the popularity of propaganda literature written in Latin. When ideas and ideals changed, Swedish Latin literature was regarded as obsolete, still later it became literally incomprehensible, and authors who had expressed themselves mainly in Latin gradually sunk into oblivion. One example of such an author was Magnus Rönnow. It was not until the end of the twentieth century, with the wave of scholars interested in Neo-Latin, that these forgotten authors slowly started to emerge into the light again. There is still much to be done in this field, and Elena Dahlberg’s doctoral thesis on Magnus Rönnow is a very welcome contribution.

Who was Magnus Rönnow? He was the son of a clergyman in Åhus in Scania, born in 1665, died in 1735. Thanks to generous royal grants (his father seems to have done Charles XI a favour), he got a very thorough education and could make extensive travels to Germany and the Netherlands. Rönnow became a renowned Hebraist and obtained the position as royal translator, *Translator regni*. He later worked as a secretary of protocols in Charles XII’s chancellery in Lund, but saw himself forced to leave the post, probably because of low or non-existent wages. Disappointed and disillusioned, shortly after the death of Charles XII he left Sweden for England, where he spent the rest of his life. Rönnow was held in great esteem as a Latin poet by his contemporaries, and as late as in 1768 Samuel Älf, a keen collector of Swedish Latin poetry, planned to make an edition of his works (see Dahlberg 2014 p. 25). Times had changed, however, and general interest in Swedish Latin poetry was

waning and Rönnow's poems, as we can see, had to wait until 2014 to be made available to a greater public.

Elena Dahlberg's doctoral thesis consists of two major and almost equally long parts. The first one is a detailed introduction to Magnus Rönnow and his works and to Neo-Latin poetry of the times of the Great Northern War in general. In the second part, Dahlberg gives us editions of 11 of Rönnow's poems (he wrote around 190) together with translations into English and detailed commentaries on the content of each poem. The book also contains indices. Dahlberg writes in her "Aim" that her purpose, apart from offering a critical edition of 11 of Rönnow's poems, is to "give a picture of Rönnow's poetry in a broad comparative perspective" (Dahlberg 2014 p. 17). Let us state already here that Dahlberg fulfils every promise given in the "Aim" and more than that. Dahlberg's thesis is a very thorough study, and her extensive reading in Swedish, Danish and Russian Neo-Latin literature makes it possible for her to put Rönnow's poetry in its proper context in a way that very few, if any, other scholars could have done. As in every scholarly work, there are a (very) few things that could have been handled differently (and we will look at them briefly further on), but these are only details. The thesis as a whole is solid, learned and in many ways groundbreaking.

But let us go back to the beginning of the thesis. Dahlberg gives a description of Rönnow's life (the description is short, since the sources are few) and the very little scholarly research that has been done on him before. After Samuel Älf's aborted editorial project, Rönnow seems to have been entirely forgotten until Kurt Johannesson mentioned him in his *I polstjärnans tecken: Studier i svensk barock* (1968), where he referred to him as the most outstanding poet of his time (Dahlberg 2014 p. 25). Although Rönnow has not been absent from the general surveys of Swedish Neo-Latin literature that have been written since then,

Dahlberg's thesis is the first extensive study and modern edition of Rönnow's work. Here, as elsewhere in the thesis, Dahlberg shows that she is well read in the relevant secondary literature.

Dahlberg has found some 190 poems that can be attributed to Rönnow (in some cases, the attribution to Rönnow is not absolutely clear). Out of these, 170 (printed and unprinted) make up part of Samuel Älf's collection, today kept at the Linköping Diocesan Library. Älf had originally planned to edit not only Rönnow's oeuvre, but also works by many other today forgotten Swedish Latin poets. Dahlberg provides no list of the titles of all of Rönnow's 190 poems in her thesis (as she could, perhaps, have done), but she gives a brief overview of their major themes. As the time of the Great Nordic War seems to have been Rönnow's most prolific period, it is quite natural that Dahlberg, aiming at giving a representative selection, has chosen the 11 poems in her edition from this period. On pp. 30–34 in her thesis, she offers a very useful table of the 11 poems, showing for each one of them the title, year of composition, metre, number of verses, libraries and archives where it can be found and attribution. It would, however, have been very helpful if this table had also contained information on where the poems (i.e. the poems that do not only exist in manuscript) were printed. Generally speaking, one could have wished for more practical information on the printing: who the printers were, who financed the printing etc., and also on how Rönnow's and his contemporary colleagues' poetry was financed and how the poems spread. The lack of information is, however, most certainly due to the fact that we simply cannot know.

The following sections, which treat the historical background of the poems and the role of the Latin propaganda literature during the Great Nordic War, are doubtlessly some of the most interesting and important in the

book. Dahlberg stresses the importance of the often overlooked Latin literature within the national literatures during this period. Dividing the Latin propaganda literature into official polemical documents and occasional literature (fictive letters, allegories and orations and poems), she emphasizes the connection between the occasional literature, often eulogizing the sovereign, and the times of autocracy. A modern scholar may sometimes wonder if these glorifying and stylistically very complicated poems actually had any readers even in the seventeenth century. Dahlberg shows that they certainly had and that these poems played a most important role in the political debate of the time. Rönnow's poem *Hercules Genuinus* (no. 7 in Dahlberg's edition) made the Danish authorities so enraged that it was used as one of the reasons (or rather pretexts) for declaring war against Sweden in 1709 (Dahlberg 2014 pp. 47 and 268–279). One of the great strengths of Dahlberg's text here is that she does not only discuss the Swedish propaganda literature in Latin, but also the Latin propaganda literature written by representatives of the other side, i.e. by Russians and Danes. There have been studies before comparing Swedish and Danish Latin propaganda, but as far as I know Dahlberg is the first scholar ever to compare Latin propaganda literature written by Swedes and Russians.

From the historical and political context, Dahlberg moves on to the question of ideas and sources for this kind of literature. She discusses the roles played by ancient topoi, princely virtues, Christian motifs and Gothic references. While it is quite natural that Antiquity was a constant place of reference, it is very interesting that the Neo-Latin authors – as shown by Dahlberg – made a point of making their contemporary heroes surpass the old ones and antiquity itself. This is clearly seen in Rönnow's poem on Charles XII as the new Hercules that was mentioned above. In this section as well as in all the others, Dahlberg

uses numerous examples not only from Rönnow but also from his contemporaries. The lack of secondary literature makes it crucial to go directly to the sources, and that is exactly what Dahlberg does.

In the excellent section on princely virtues, Dahlberg's text causes a small confusion concerning the use of the word "Reformed". Dahlberg compares Humanist mirrors of princes (for example Erasmus' *Institutio principis Christiani*) with what she calls "Reformed" ones. The context makes it more likely that she rather means "Protestant".

Moving on to Rönnow's poetical models, Dahlberg claims (successfully, as I think) that his chief model among the Classical poets was Horace. The list of lines borrowed directly from Horace (p. 110) is perhaps not very impressive (it would be more surprising if there were no borrowings from this great author), but the argumentation is sound and convincing. While the connection between Rönnow and Horace is interesting, it is perhaps still more important that Rönnow's contemporaries compared him to the English Neo-Latin poet George Buchanan (1506–1582) and his Polish-Lithuanian colleague Casimir Mathias Sarbiewski (1595–1649) (Dahlberg p. 101). Very far from being unoriginal imitators of ancient authors, the Neo-Latin poets were innovative writers in their own right and regarded as such by their contemporaries.

For all its inspiration from ancient sources, Baroque literature is something very different from Horace and Vergil. Dahlberg aptly characterizes the Baroque style of writing as "full of metaphors, bombastic epithets, metonymical phrases, allegory and emblematic language, all these devices of imaginative language being borrowed from or developed from ancient literature, but enhanced and exaggerated in the typical Baroque manner" (p. 111). In describing Rönnow's style, Dahlberg concentrates on his use of allegorical language and rhetorical tropes and figures. The allegorical language in

particular is absolutely crucial for the understanding of the propaganda literature of the time. Dahlberg gives a good description of the origins and use of the well-known Swedish Lion, Russian Eagle and Danish Elephant, but she also discusses Rönnow's new (?) inventions the Russian Aurochs and the Danish Tiger. Dahlberg also uses visual arts (photos of Swedish and Russian medals from the time), and it is striking how well Rönnow's text and the images on the medals illustrate each other.

Rönnow's Latin is described in some very thorough chapters, where Dahlberg (among other things) makes lists of Neo-Latin words that are normally not found in dictionaries. These lists can be very useful for scholars who, quite excusably, do not know that *Codanus sinus* means "the Baltic Sea" and *Chanus* "Khan".

We have now arrived at the second part of the thesis, the edition of Rönnow's poems with translation and commentary. Dahlberg keeps close to the text of the original (print or autograph/manuscript copy), keeping the spelling and some of the typographical features. The only change of any importance is that she has modernized the punctuation. As all editors of Neo-Latin texts know, this is a question where there are two different policies: to modernize or not to modernize... Both policies have advantages as well as disadvantages, and as long as the editor is consistent, the one is probably as good as the other.

Through the 11 poems in the edition, we can follow the rise and fall of the reign of Charles XII. The subject of poem no. 1, *Ad Carolum XII Augustissimum*, is the failed Saxon siege of Riga in 1700. In nos. 2, *In Victoriam Narvensem* (the longest poem, 496 verses) and 3, *Ode ad Urbem Narvam*, Rönnow eulogizes the King's victory at Narva. In nos. 4–5, *De Triumpho Clitoviensi* and *Super Triumphum Clitzoviensem*, the subject is the Swedish victory over the Saxon-Polish army at Kliszow in 1701. No. 6, *In Thorunium*, is about the surrender

of Thorn (Torún) in 1703. The above-mentioned *Hercules Genuinus* (no. 7), where Charles XII is called the real Hercules (and the ancient myth is called "nothing but a fairy tale of the poets") has a subtitle where the Swedish king is called "the Emperor of Great Scandinavia": a grave provocation against the Danes. In no. 8, *Salva Scania*, the hero is not Charles XII, but his general Magnus Stenbock, who has defeated the Danes in the Battle of Helsingborg. No. 9, *In Imagines Politicas*, is a deliberately intriguing poem aimed against a Pro-Russian poet (see below). In no. 10, *In triumphum ... prope Urbem Gadebusch*, another of Stenbock's victories is eulogized. In the eleventh and last poem, *In auctos numero hostes Carolinos*, written in 1715, the poet expresses concern as he counts Charles XII's many enemies and wishes for peace.

The editions and English translations of the poems are very solid. Anyone who has tried to translate Neo-Latin texts, especially Baroque poetry, knows that it is a most trying and time-consuming task, but Dahlberg succeeds beautifully: she makes the poems perfectly comprehensible to a modern reader, and the text never sounds far-fetched or ridiculous. The commentaries, crucial for the understanding of most of the poems, are very informative, and the argumentation is generally sound and convincing. In the commentary on the very interesting no. 9, *In Imagines politicas*, one could perhaps have wished for a deeper discussion concerning the "little book" ridiculed by Rönnow. It seems perfectly clear that its author was Feofan Prokopovich, but can we really assume with perfect certainty that his *libellus* was *De arte poetica*? This book was, as Dahlberg writes, not yet published at the time of the composition of Rönnow's poem: is it possible that Rönnow was referring to another book by Prokopovich (today unknown), a book still more provocative in Swedish eyes? This is, however, just a speculation.

Magnus Rönnow was indeed the voice of a waning empire, this empire representing both Sweden as a Great Power and the empire of Neo-Latin poetry. In Elena Dahlberg's doctoral thesis, the voice of Magnus Rönnow, long silent, can be heard again. The thesis is an excellent example of modern Neo-Latin scholarship. Let us hope that it will inspire other scholars to explore other neglected authors from the Great Power period and let the Swedish writers that did not write in Swedish once again be a part of our national literature.

Johanna Svensson

Tilda Maria Forselius, *God dag, min läsare!: bland berättare, brevskrivare, boktryckare och andra bidragsgivare i tidig svensk veckopress 1730–1773*, Eureka. Ellerströms akademiska nr. 42 (Lund: Ellerström, 2015). 327 s.

Tilda Maria Forselius arbete undersöker de mediehistoriska förutsättningarna för den framväxande periodiska pressen i Sverige under frihetstiden och tidig gustaviansk tid. Med fokus på hur brevet användes och varierades över tid i svenska tidskrifter vill Forselius ge nya perspektiv både på skrifternas och på brevformens förändringar och medialisering under 1700-talet. Boken är en omarbetad version av avhandlingen från 2014.

I centrum står ett antal svenska veckoskrifter från 1730-, 1750- och 1770-talen. De har rötterna i den så kallade Spectator-genren. Joseph Addisons och Richard Steeles nyskapande mediala form för veckoskrifter för den brittiska marknaden, där humor och moral kombinerades i en läsarvänlig och säljande form. Det svenska materialet består av nio veckoskrifter från 1730-talet, med ett särskilt fokus på Edvard och Carl Carlssons *Sedolärande Mercurius* (1730-1731) och Olof Dalins *Then Swänska Argus* (1732-1734). Därutöver behandlas Carl

Christoffer Gjörwells *Bref Om Blandade Ämnen* (1754), samt Catharina Ahlgrens *Brefwäxling* (1772-1773, tre delar).

Tidskrifterna har tidigare uppmärksamats av forskningen, men Forselius anger tre syften för sin studie som komplement till, och i flera fall med en polemisk udd mot, den tidigare forskningens slutsatser. Huvudsyftet är att placera dem i ett mediehistoriskt sammanhang, ett annat att särskilt undersöka de remediade breven i tidskrifterna. Ett tredje syfte är att se hur brevteori och praxis skiftar över tid och hur detta återspeglas i de publicerade breven under 1750- och 1770-talen jämfört med 1730-talet.

Den centrala frågeställningen rör hur brevformen användes för olika ändamål i tidskrifterna. En teoretisk utgångspunkt finner hon i tanken om remediering: Jay David Bolter och Richard Grusins begrepp för ett mediums representation i ett annat medium, det vill säga relationen mellan ett äldre och ett nytt medium (*Remediation, Understanding New Media*, 1999). Det finns flera studier av äldre press som utgår från dessa perspektiv, men Forselius' är den första undersökning som kombinerar brevet och den periodiska pressen.

Arbetet inleds med en genomgång av Spectator-genrens uppkomst och spridning genom Europa, de svenska förhållandena, samt en läsning av förorden till *Mercurius* och *Argus*. Slutsatsen blir att tidskrifterna innehåller en ny form av tilltal, vilket anges inbjuda till dialog, men även att det finns ett exkluderande tilltal där mankön och svenskhet utgör ramen för gemenskap. I kapitel 3-6 sätts tidskrifterna in i ett mediehistoriskt sammanhang. Här flyttas uppmärksamheten från den tidigare forskningens fokus på upphovsmän till produktionen och distributionen av skrifterna, läskunnigheten, läsvanor, censursämbetet, kaffehusen, samt de samtida medier som veckoskrifterna konkurrerade med.

Kapitel 7 och 8 behandlar det andra syftet: att beskriva, tolka och diskutera brevens inne-

håll och funktion, främst i *Mercurius* och *Argus*. Den läsarmedverkan som efterfrågas i fem av de nio omnämnda tidskrifterna hörsammades i hög utsträckning, och Forselius diskuterar de tryckta breven ur olika aspekter. I *Mercurius* handlar brevens innehåll främst om national-ekonomiska frågor, det vill säga om merkantilism, medan breven och brevreferenserna i *Argus* är mer varierade och delvis av annan art. De ansluter oftare till familje- och vänskapsbrevet, i vilket brevskrivaren ber om råd. Detta exemplifieras med brev om kvinnans och mannens roll i äktenskapet. Forselius framhåller att argumentationen vilar på borgerliga värderingar, vilket innebär att ett av syftena med breven är att kvinnans underordnade roll och mäns och kvinnors separata sfärer inskärps.

I kapitlen 9 och 10 behandlas studiens tredje syfte: hur brevetteori och praxis skiftar över tid och hur detta återspeglas i de senare tidskrifterna. Först behandlas *Bref Om Blandade Ämnen* och kopplingen till tidskrifterna från 1730-talet. Brevformen är visserligen ett genomgående drag i Gjörwells publikation, men artiklarna är enbart till formen brev till läsaren. Tidskriften och brevskrivaren anges vara "ett slags ombudsman för upplysningsidéer av kristet dygderikt slag" (s. 175), en beskrivning som stämmer väl in även på Gjörwells senare utgivningsprojekt. *Bref Om Blandade Ämnen* gav upphov till sex svarsskrifter. En av dessa, av Abraham Sahlstedt, tar upp stilistiska frågor och då även själva brevformen. Forselius ser inlägget som en kritik av en äldre brevetorik, vilken Gjörwell får representera. Sahlstedt står däremot för den nya, individualiserade brevkonsten där äkta känslor uttrycks i en naturlig språkdräkt. Slutligen behandlas Ahlgrens *Brefväxling*. Tidskriften har tidigare behandlats utförligt i Margareta Björkmans monografi (*Catbarina Ahlgren: ett skrivande fruntimmer i 1700-talets Sverige*, 2006) men Forselius vill komplettera bilden med textuella och epistolära aspekter och även här undersöka förändringar i förhållande till 1730-talets tidskrifter. Den

tydligaste skillnaden gentemot dessa är att breven i Ahlgrens tidskrift saknar ett allmänt tilltal. Istället råder fiktionen att läsaren får ta del av en brevväxling mellan olika kvinnor. Läsanvisningar och avsiktsförklaringar saknas, och här finns ett intimt tilltal och en känslsamhet, ortografiskt gestaltad genom den *style coupé* som förekom ymnigt i sentimentalitetens vänskapskult under 1700-talets senare hälft i Sverige.

Det är fruktbart att utgå från remedieringsbegreppet, men det är inte självklart att tidskriften ska ses som ett medium. Forselius vacklar också i terminologin: ibland uppges tidskriften vara ett medium, ibland en genre inom periodisk press. Analysen hade även vunnit på att fokusera ytterligare på berättarposition och tilltal på olika nivåer. Det hade gett en tydligare men även en mer komplex bild av hur remedieringen av brev i tidskrifterna fungerade. Vidare väljer Forselius att inte fokusera på redaktörerna eller göra mer utförliga kopplingar till politiska eller sociala händelser i samtiden. Det sker med hänvisning till att tidigare forskning har premierat det perspektivet, vilket har lett till att man har förbisett brevformens betydelse för läsning och tolkning av innehållet. Forselius anser vidare att forskningen har negligerat eller rationaliserat möjligheten att breven kan vara autentiska och uttryck för en dialog med läsekretsen, "så att slutsatserna kan passa in i ett författarcentrerat perspektiv" (s. 137). I kontrast till detta lyfts breven fram som form och som ett uttryck för läsekretsen. Det sker dock på bekostnad av personhistoriska och politiska aspekter som hade varit relevanta för en genomlysning av den ekonomiska diskussionen och hur den tog sig uttryck i angrepp på olika typer av människor, män som kvinnor, och deras konsumtionsvanor. Det hade varit värdefullt att ta del av de positioner som de olika skribenterna – i påhittade eller verkliga insända brev – intog och vilka argument som fördes fram. Tidskrifterna var del av ett pågående samtal och diskus-

sionen om publikationernas form och innehåll hade vunnit på att placeras i en bredare kontext. Det är också förvånande att så lite uppmärksamhet ägnas åt hur den ekonomiska och moraliska diskussionen i tidskrifterna förhåller sig till de riksdagar som sammanföll med utgivningen: riksdagen 1731 i fallet *Mercurius* och riksdagen 1734 i fallet *Argus*. En annan diskussion som hade vunnit på fördjupning gäller *Bref Om Blandade Ämnen*. Hos Gjörwell finns genomgående en konsekvent hållning, i sättet att argumentera för moraliska, religiösa och nyttoinriktade ståndpunkter. Sahlstedts kritik kan absolut ses en kamp mellan gammalt och nytt, men det behöver inte handla om synen på brevformen. Den kan även läsas som att den 23-årige Gjörwell och den 38-årige, etablerade Sahlstedt positionerade sig på den sena frihetstidens kulturella fält.

Som helhet ger arbetet ett antal nya insikter. Det är olika genrer som tas upp och Forselius visar hur breven anpassas till tidskrifter och fungerar på skilda sätt beroende på dessas syften. Detta perspektiv och den remedierade funktionen har tidigare inte belysts i högre utsträckning och studien erbjuder därmed ett intressant komplement till tidigare forskning.

Stefan Ekman

Juha-Matti Granqvist, *Helsingin porvaristo Viaporin rakennuskaudella (1748–1808): sosiaalibistoriallinen perustutkimus* [The Helsinki burgher community during the construction of the fortress of Sveaborg (1748–1808)], *Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta*, XLII (Helsinki: Helsingin yliopisto, 2016). 278 pp.

The burghers have received plenty of attention from Finnish and European historical researchers. This central group of town-based

communities provides perspectives on urban history, political development, the organisation of various local activities and even the Rise of Europe. There are considerable national varieties in how the history of the burghers is written, reflecting differences in the status of the group and in the conventions of historiography between nations, as Juha-Matti Granqvist states in his PhD dissertation. Finland is characterised by a long tradition of local urban histories, which provide a relatively comprehensive overall survey of the burghers. In Finland and the other Nordic countries, the burghers have not been idealised as 'islands of freedom in the ocean of feudalism'. Due to the non-existence of feudalism, it has been possible to examine town communities in a more unbiased way than elsewhere in Europe.

Granqvist's dissertation is representative of traditional social historical research on the burghers, focusing on defining who the burghers were, their social structure and dynamics, and their social boundaries with other urban groups. The author examines the burgher community of Helsinki in the late eighteenth century. His aim is to analyse 'the social reality' of the burghers of Helsinki: how the community was constructed, how the different groupings within the burgher community were formed, and how they exercised their political and economic power in the community. Granqvist examines the conflicts between the groups of burghers in addition to their responses to external threats. However, economic activities are left outside the scope of the study, even though burghers' status was defined primarily by the economic factor. In explaining the roles of the various groups, a deeper analysis of the burghers' businesses would have been useful.

The author refers to the Finnish academic Eino Jutikkala and his notion of the 'classic analysis of social history', including the concept of the group, which dates back to the 1960s. This rather old-fashioned view is also reflected in the subtitle: 'social historical ba-

sic research'. Aligning himself with traditional notions of social history has kept the author from benefiting from more recent ideas, such as those related to networks and elites. He does not discuss the concept of community in any detail, even though it has long been used in research on preindustrial towns. As a social-historical construct, the concept of the group could have had potential; but it is not fully problematised or exploited in the analysis.

Granqvist is convincing in focusing on Helsinki, which was by no means a typical Swedish town in the eighteenth century. However, because of the massive construction work that took place on the fortress of Sveaborg during this period, Helsinki became a typical example of another type of town at the time: the early modern European military town. Helsinki is an interesting case because of its rapid expansion, its status as a twin town and the related close interaction between the burghers and the military. The study is limited to the period of the construction of the fortress (1748–1808). This is a coherent period, although possible changes prior to or after the construction remain obscure.

The study combines qualitative and quantitative analysis. The quantitative section makes use of an extensive catalogue of the burghers. This involves careful deliberation about who really was a burgher of Helsinki. This was not always apparent, as indicated by the author's many definitions and classifications. Through an arduous analysis, Granqvist is able to elaborate on the size, development and social construction of the Helsinki burgher community to a considerable degree. Surprisingly, burghers made up only a small proportion of the inhabitants of Helsinki and other towns in the Swedish realm. According to the author's classification, there were seven major groups amongst the Helsinki burgher community: craftsmen, merchants, sea captains, lesser burghers, grocers, restaurateurs and butchers. Most of these were divided into

sub-categories, with those in different sub-categories having different rights and privileges to do business.

The group of craftsmen was the most diverse. Before Sveaborg was founded, only the most basic forms of handicraft were found in Helsinki. In parallel with the quickly growing population and the construction of the fortress, the number of craftsmen grew steadily: from about thirty in 1748 to almost a hundred in 1808. The merchants, on the other hand, were divided into wholesale traders and haberdashers. The former, who had the right to conduct both foreign and domestic trade in all merchandise, formed the leading group within the burgher community, whilst haberdashers traded in retail goods, such as hardware and textiles. Closely associated with the wholesale merchants were the sea captains, who, following a centuries-old tradition, often operated as merchants' commercial agents and associates. Later in their careers, several captains became merchants themselves.

There are many important findings in Granqvist's study. In the context of towns in the Swedish realm, the development of the Helsinki burgher community often followed national trends, including the growth of the craftsmen group. However, merchants were an exception, as they succeeded surprisingly well in guarding their interests. Merchants were able to remain a very small, closed group: in 1748 there were twenty-five merchants and in 1808 the number was roughly the same, despite the fact that the population had grown six-fold and business opportunities in all areas had expanded immensely. Thus, the merchants were extremely successful in channelling this new wealth into their own hands.

The development of the lesser burghers in Helsinki also differed from that of the same group in other Swedish towns. During the latter part of the eighteenth century, there was a five-fold increase in the number of lesser burghers in Helsinki. Granqvist argues that

due to their basic economic structure, the lesser burghers reacted to growing business opportunities with a different logic from that of the merchants. The merchants, who used an external workforce, were able to expand their trading houses and hire new employees. The lesser burghers, who typically relied on the labour of their own family, had no such opportunities. Thus, increasing opportunities led to a growing number of entrepreneurs.

Despite their rapidly growing numbers, the lesser burghers had little influence on the town's politics, leading to increasing power struggles. When acting unanimously, the lesser burghers and craftsmen had the power to overrun the merchants in town elections. However, this happened only rarely. In contrast, the merchants usually stood behind their common candidate in town elections, further supporting their dominating role. Despite the fact that the burghers were a privileged group and the merchants were able to rely on their strategy to keep their ranks closed, the burgher community was relatively open and in a state of constant change. It was a dynamic community, as new people were able to become lesser burghers and even the merchant families were occasionally forced to allow new people to acquire merchant status. This shows that the breakdown of the society of estates had already begun in towns.

Juha-Matti Granqvist's dissertation is a solid study. It succeeds in combining quantitative analysis and specific empirical findings. As far as possible, the author provides conclusions that are more general by comparing Helsinki with other towns of the realm. From methodological and conceptual points of view, the study is traditional. It is clear that it would have benefited from new trends in social history, including more intense dialogue with the research of pre-industrial burgher communities in Europe as a whole, not just in Finland and Sweden. However, Granqvist consistently addresses the task of the study, providing sev-

eral important results from late eighteenth-century Helsinki. Because of its firm empirical basis, it makes an important contribution to the research on burgher communities in Northern Europe.

Mika Kallioinen

Alfred Sjödin, *Landets SångGudinna: Johan Gabriel Oxenstierna och naturdiktens genrer*, diss. Lunds universitet (Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, 2014). 336 s.

Johan Gabriel Oxenstierna (1750–1818) är sedan länge försvunnen från litteraturlistorna i litteraturvetenskap. Inom Bellmanstudierna är han ihågkommen för några dagboksanteckningar där han som 19-årig tjänsteman berättar hur han skrattade sig fördärvad då han såg Bellman framföra sina ordenskapitel. För egen del stötte jag på Oxenstierna under mitt arbete med gustaviansk dramatik, som författare till politiskt korrekta tillfällespjäser och som översättare av den smått chauvinistiska franska komedin *Soliman den II. eller De Tre Sul-taninnorna*, där fransyskan Roxelane överglänsar sina icke-franska rivaler om sultanens gunst. Att läsa Oxenstiernas stora diktverk *Skördarne* trodde jag inte var mödan värt. Alfred Sjödens doktorsavhandling *Landets SångGudinna: Johan Gabriel Oxenstierna och naturdiktens genrer* (2014) visar att poeten Oxenstierna tvärtom är väl värd uppmärksamhet.

Johan Gabriel Oxenstierna föddes in i den svenska sociala eliten – medlem av en prestigefylld adelssläkt, ättling till rikskanslern Axel Oxenstierna – och samtidigt i den litterära eliten genom morbrodern, skalden Gustaf Fredrik Gyllenborg, en av frihetstidens ledande diktare. Hans bana ter sig i mycket som ämbetsförfattarens, med Bo Bennich-Björkmans term: en ung man som skriver för att skaffa sig meriter i en karriär vid hovet eller kans-

liet. Oxenstierna kom att bekläda höga ämbeten, som dock hade tömts på betydelse i takt med att Gustav III stärkte kungamakten. Han skötte sina uppdrag i staden av ekonomisk nödvändighet men trivdes bäst på familjens gård Skenäs, barndomshemmet i sömländska Vingåker. Det var åt den svenska landsbygden som Oxenstierna ägnade sitt "Poëme" *Skördarne*, föremålet för Alfred Sjäödin's avhandling. Verket har en drygt 30-årig tillkomsthistoria. Skalden skrev en första version i tre sånger under de första åren av Gustav III:s regering (1771–73) men avstod från publicering. Han återupptog arbetet mot slutet av 1780-talet och utgav slutligen en kraftigt utvidgad version i nio sånger efter kungens död, 1796. Det är denna slutgiltiga version som Sjäödin valt att studera, till skillnad från tidigare Oxenstiernaforskare.

Avhandlingens titel fångar den centrala problematiken väl. Oxenstierna anropar en sångmö, "Landets SångGudinna", och följer här en tradition från antiken. Men bland mytologins uppsättning av musor med ansvar för olika diktarter – Kalliope för epiken, Melpomene för tragedin etc. – saknas en landets sånggudinna, en sångmö för diktning om landsbygden. Denna diktning kunde dessutom vara av olika slag: lärodikten om jordbruket i efterföljd av Vergilius *Georgica*, pastoralen med anor från ett annat Vergiliusverk, *Bucolica*, samt på 1700-talet den nya naturbeskrivande poesin. *Skördarne*, en lång deskriptiv dikt om ett "lågt" ämne, skavde mot det klassicistiska genresystemet. I stället för att betrakta Oxenstiernas verk som "en klassicistisk dikt, bunden i en genretadition från antiken" (Sverker Göransson i handboken *Den Svenska Litteraturen*) väljer Sjäödin att problematisera diktens genreidentitet, att tala om "naturdiktens gener" i plural. Han vill omtolka *Skördarne* i dess samtida litterära kontext. Därmed kan han peka på vad som tedde sig nytt för dåtidens svenska läsare, snarare än placera in dikten i en enhetlig klas-

sicistisk fälla som kan kontrasteras mot "förromantisk" eller romantisk dikt.

Genre ser Alfred Sjäödin som en "pragmatisk konvention" i ett kommunikationssammanhang mellan författare och läsare (s. 25). Litterära gener erbjuder tolkningssscheman för hur ett verk ska uppfattas. Det rör sig om formella drag men samtidigt om specifika sociala värden. Genreidentitet, ett centralt problem i avhandlingen, kan vara av två slag: dels den yttre identiteten, den etikett som klistras på verket; dels den inre identiteten, som handlar om "hur väl enskilda drag i texten kan härledas till en tidigare samling av texter och deras abstraktion i form av gener" (s. 26). För att komma åt denna inre genreidentitet fordras en textanalys, där forskaren plockar isär olika genrekomponenter i verket, relaterar dessa till tidens teoretiska genresystem och litterära praxis, och undersöker de ideologiska värderingar som genererna var bärare av. Genom att genrekomponenterna friläggs, blir det möjligt att studera hur dessa samverkar inom diktverket, ofta i spänningsfyllda relationer. Denna forskningsprocess har varit central i Alfred Sjäödin's arbete.

För att kunna tolka Oxenstiernas dikt i dess 1700-talssammanhang har Sjäödin undersökt en rad kontexter. I en avhandling med fokus på genrefrågor är litterära kontexter av nöden. Dessa kartläggs med hjälp av poetologiska skrifter (teoretiska texter om poesi), exempel på poetisk praxis samt omdömen från kritiker. Jag ska här nämna två kontexter av särskild betydelse. Den ena är den klassicistiska genrehierarkin, det rådande normsystem som gustavianska författare hade att förhålla sig till. "Höga" gener som epos och tragedi behandlade ämnen som krig och statsangelägenheter och handlade om högt uppsatta personer. Vardagliga ämnen och människor från de lägre stånden hörde till "låga" gener. Den andra kontexten är framväxten under 1700-talet av den långa deskriptiva naturdikten, med verk som *The Seasons* (1726) av James Thom-

son i Storbritannien och *Les Saisons* (1769) av Saint-Lambert i Frankrike, mönster till vilka Oxenstierna ansluter sig i *Skördarne*. Den nya naturdikten var som sagt problematisk i förhållande till det klassicistiska genresystemet. Det stora formatet inom poesin var där förbehållet epiken, alltså "höga" ämnen, medan den nya diktningen förenade stort format (nära 4000 versrader för *Skördarne*) och "låga" ämnen (i *Skördarne* jordbruket och landsbygden).

Eftersom Alfred Sjödin ser genrer som bärrare av sociala värden och projektionsytor för ideologier, har han också kartlagt en rad utomlitterära kontexter i europeiskt och svenskt 1700-tal. Det gäller bland annat företeelser inom ekonomi och vetenskap, alltifrån den agrara revolutionen i 1700-talets England till den naturalhistoriska beskrivningen hos svensken Linné och fransmannen Buffon samt intresset för det visuella som det till exempel uttrycks i *Encyklopediens* planscher. Det gäller den gustavianska epokens politiska och sociala historia. På grund av *Skördarnes* långa tillkomsttid har Sjödin haft att sätta sig in i skiftande bakgrunder: Gustav III:s iver för jordbruk i början av sin regering, som fick symboliska uttryck i exempelvis instiftandet av Vasaorden; kriget mot Ryssland 1788–90, då diktare och konstnärer enrollerades i kungens patriotiska propaganda (Oxenstierna följde med monarken till Finland); den moraliska upprustningen under 1790-talet efter Gustav III:s död, då upplysningsmän som Oxenstierna hamnade i kläm mellan konservativa skribenter och anhängare av franska revolutionen.

Avhandlingen består av två delar. I första delen undersöks olika litterära kontexter till *Skördarne*. Sjödin presenterar den europeiska och svenska receptionen av Vergilius *Georgica*, en process där det antika arvet ständigt upplevdes som levande, samtidigt som antikimitationen var en kreativ imitation (kap. 1). Han följer vägen under svensk frihetstid och gustaviansk tid mot den långa deskriptiva naturdikten, en utveckling där Gustav Philip Creutz spelar en

framskjuten roll såväl genom "Sommarkväde" (1759) som *Atis och Camilla* (1762 – kap. 2). Han studerar förhållandet mellan helheten och delarna i det litterära verket (kap. 3). Den klassicistiska poetiken utgick från poesi som en efterbildning (*mimesis*) av handlande människor, och fordrade en enhetlig komposition där alla överflödiga element skalades bort. Annorlunda är situationen i 1700-talets långa beskrivande naturdikt. *Skördarne* har blivit ett heterogent verk med en mosaikartad uppbyggnad. Inom en allmän ram, skildringen av skördarbetet under sommar och tidig höst, samsas deskriptiva partier med moraliska och politiska reflexioner, mytologiska utflykter samt episoder i en kärlekshandling, sammanlänkade av eleganta övergångar, allt enligt en variationens estetik. Sjödin avslutar kapitlet med ett briljant exempel ur femte sången, där beskrivningen av odlingsväxten "hampa" via produkten "rep" leder över till en betraktelse över sjöfarten, i vilken en mytologisk berättelse om navigatiomens uppkomst följs av en lovprisning av den globala handeln. Oxenstierna avstår där försiktigtvis från att nämna slavhandeln, som dock fördöms på annat ställe i *Skördarne*.

I avhandlingens andra del studerar Sjödin tre olika slags genrekonflikter i *Skördarne*: relationen mellan det didaktiska och det deskriptiva (kap. 4), pastoralens roll och relationen mellan det beskrivande och det berättande (kap. 5), samt spänningarna mellan den nya naturdikten och den höga genren epos (kap. 6). Medan Vergilius *Georgica* hade en klart didaktisk funktion, rådde hos efterföljarna på 1700-talet en genremässig oklarhet: handlade det om att undervisa, eller om att behaga genom beskrivningar? I en tid av intresse för naturalhistoria och för det visuella fanns en potential för beskrivningar av natur och landsbygd. Å andra sidan utgjorde beskrivningen ett hot mot klassicistiska normer ifall den blev till självändamål – jag återkommer till detta. I *Skördarne* är det didaktiska draget framträdande, men det handlar inte om teknisk undervisning

rörande jordbruksfrågor utan om moralfilosofiska och religiösa lärdomar, som människans plikt att tacka Gud för hans gåvor. Sjödin anknyter här till den moraliska uppriktningen under de år då Oxenstierna fullbordade den omarbetade versionen av *Skördarne*. Endast på ett ställe i dikten meddelas undervisning i ett tekniskt ämne, nämligen hur man anlägger en engelsk trädgård. I en återigen briljant analys visar Sjödin hur parklandskapet och dess byggnader blir till speglingar av godsherrens känsloliv och ideal, där filantropi råder och skillnader mellan stånden suddas ut. *Skördarne* är ett verk riktat till Oxenstiernas egen samhällsklass.

Ett självklart mönster för poesi om landsbygden på 1700-talet var pastoralen med dess fiktiva värld av herdar och herdinnor i en behaglig nejd, invecklade i erotiska spel utanför historiens gång. Sjödin uppmärksammar särskilt den "pastoral blicken" i scener av voyeuristiskt begär, där den badande eller sovande herdinnan, i poesin liksom i bildkonsten, låter sina behag skymta fram inför den manlige iakttagarens ögon. Handlar *Skördarne* om galanta herdar eller om dygdiga svenska bönder? Svaret blir både – och: vi får "en dubbel exponering av det svenska lantlivet och herdlevets Arkadien" (s. 211). Det sker dock en utveckling från den tidiga till den senare versionen av *Skördarne*, som Sjödin belyser genom att jämföra den infällda kärleksberättelsen i de båda versionerna. 1770-talets dikt iscensätter en triangelrelation mellan godsherrens son, en herdinna och hennes herde i en statisk landsbygd där den "pastoral blicken" råder. 1796 års text har fått en historisk dimension och ett patriotiskt budskap under intryck av Gustav III:s ryska krig. Ordet "herdinna" har rensats ut och ersatts av "flicka", "mö"; den tidigare herden har blivit son till en tapper bondesoldat. Dock är de pastoral inslagen inte helt utsuddade, och voyeuristiska drag kvarstår även i denna version.

Den ambivalens som präglar relationerna mellan *Skördarne* och pastoralen gäller också

diktens förhållande till eposet. Medan pastoralen var ett givet mönster för poesi om landsbygden, är epiken en genre som Oxenstierna ostentativt tar avstånd ifrån. Han lyfter fram bondens fredliga arbete gentemot hjältediktens värderingar, i linje med upplysningens pacifistiska tendenser och kraven hos exempelvis Voltaire på en breddad historieskrivning, där civilisationshistoria värderas högre än krigiska värn. Men samtidigt visar Oxenstierna en dragning till den krigiska ämnessfären, särskilt i 1796 års version med dess glorifiering av den patriotiske bonden.

Landets SångGudinna är en imponerande avhandling. Framställningens bredd torde framgå av min presentation. Alfred Sjödin skriver klart, logiskt och stilistiskt njutbart. Man känner sig trygg i hans sällskap. Han kan det svenska och europeiska 1700-talet inifrån, nöjer sig inte med andrahandsuppgifter utan går självständigt till primärkällorna, ofta texter som idag glömts bort men var viktiga på sin tid. Han är en god textanalytiker med förmåga att finna pregnanta exempel. Han studerar inte bara källor på svenska och engelska utan också på franska samt även latin och tyska. En särskild eloge förtjänar han för sina kunskaper om fransk 1700-talspoesi – så viktig för gustavianska författare – och sina följsamma översättningar från franskan (originalen citeras i not, översättningarna ges i brödtexten). Han har en omfattande beläsenhet i sekundärlitteratur från olika språkområden, och han skriver erkännamt och nyanserat om föregångare som Martin Lamm och Holger Frykenstedt. Den vetenskapliga apparaten är solid och omsorgsfull. Sjödins arbete har berikats av perspektiv från andra discipliner, särskilt konstvetenskaplig 1700-talsforskning från senare år: Magnus Olausson om den engelska parken, Mikael Ahlund om landskapsmåleri samt Carolina Brown Ahlund om pastoral kvinnoporträtt.

På ett område hade jag önskat att Alfred Sjödin gått längre i sin analys: deskriptionerna

av natur och landsbygd. Medan han övertygande visar hur andra genrer – lärodikten, pastoralen, eposet – tränger sig på i *Skördarne*, förblir han knapphändig när det gäller själva beskrivningarna, ett centralt element i den nya naturdikten. Vad händer när Oxenstierna i rimmade alexandriner skildrar det svenska lantlivet, vilka litterära tekniker använder han? Att beskriva åskådligt var något som skolgossar fick lära sig på 1700-talet, deskription ingick som ett moment i serien av elementära retorikövningar, *progymnasmata*. Åskådlig beskrivning, som om man såg saken med egna ögon, rekommenderas inom den klassiska retoriken som ett medel att väcka affekter. Men som Sjödin riktigt påpekar skulle deskriptionen vara just ett medel. Den kunde bli farlig om den lösgjorde sig från det retoriska budskapet och blev ett estetiskt självändamål.

Inom poesin, till skillnad från naturalhistoriska beskrivningar eller praktiska handledningar, stötte deskriptionen på ett särskilt hinder, det stilistiska. Den klassicistiska poetiken föreskrev att de högre genrererna skulle hålla sig till den "höga" stilen, som bannlyste "låga", vardagliga ord och undvek det konkreta och specifika. Poesin, som Horace Engdahl skriver i sin avhandling *Den romantiska texten*, ansågs av gustavianerna "endast [...] kunna göra bruk av ett strängt utsorterat ordförråd" (1986, s. 31). I sin analys av Oxenstiernas "Morgonen" pekar Engdahl på omskrivningen (perifras) och personifikationen som diktens stilistiska drivmedel (s. 16). Jag har själv stött på denna problematik hos den unga Anna Maria Malmstedt, senare fru Lenngren, när hon översätter sångspelet *Lucile* av fransmannen Marmontel, som iscensätter herrskapsfolk och bönder i lantlig miljö. Malmstedt betonar i sitt företal svårigheten med att så många ord i svenskan "anses menlige för Poësie", och i sin översättning höjer hon den stilistiska nivån gentemot originalet (1776). Franskans konkreta "village", bondby, ersätts till exempel med det abstrakta "bygden", och musikinstrumentet

"hautbois" – oboe, hos Bellman "hoboja" – har fått stryka på foten.

Mot denna bakgrund blir jag snarast överraskad över att så pass mycket av svensk, närmare bestämt sörmländsk natur och landsbygd trots allt får plats i *Skördarne*. Personifikationer och perifraser är legio, och beskrivningarna kan ibland bli rebusartade – men ändå. Humlan syns "slingrigt höjd kring smala tallens spröte" (*Skördarne* 2016, s. 21), och skrämda rapphöns hastar upp ur fåran undan skördemännens liar. Rörelsemönster hos grupper av arbetande bönder återges, ljud hörs från jordbruksredskap: liarnas stål "[f]ördelar luften själv som vid dess viftning kvider / Och gnisslar mot den halm vars torra strån det sprider" (s. 54). Nyckelharpan ljuder vid slättergillet, och den stolta polskan från "Sarmatens [= polackens] trakter" följs av "den tunga Daldans [...], / Som, förd i skilda par, i ständig rundel böjes" (s. 44). En systematisk analys av Oxenstiernas deskriptiva tekniker och mötena mellan konkret och abstrakt skulle ytterligare belysa *Skördarne* och "Landets SångGudinna". Detta ska inte tas som negativ kritik från min sida utan som uppslag till vidare forskning.

Avhandlingen om *Skördarne* har fått en uppföljare i en utgåva av 1796 års version i Svenska Akademiens klassikerserie, redigerad av Alfred Sjödin och med inledning av Horace Engdahl: *Skördarne, Dagens stunder jämte Disa och Hoppet*, 2016 (det är denna volym som avses i sidhänvisningarna ovan). Johan Gabriel Oxenstierna kommer att framträda i en annan skepnad, stadd på aparta uppdrag genom Europa, i en avhandling under arbete av Tim Berndtsson om Svenska frimurarorden och dess arkiv. Till forskningen om poeten Oxenstierna har Alfred Sjödin lämnat tungt vägande bidrag. Han är redan en framstående läsare av svensk 1700-talspoesi.

Marie-Christine Skuncke

Thomas Ewen Daltveit Slettebø, *In Memory of Divine Providence: a Study of Centennial Commemoration in Eighteenth-Century Denmark-Norway (1717–1760)* (Bergen: University of Bergen, 2016). 545 pp.

In his dissertation from the University of Bergen Thomas Slettebø explores the development of jubilees, or centennial commemorations, in the twin kingdoms of Denmark and Norway in the eighteenth century. The focus of attention is on the four national jubilees to celebrate the Luther Reformation (1717), the Danish Reformation (1736), the Oldenburg dynasty's accession (1749), and the introduction of absolutism (1760). In addition Slettebø discusses lesser commemorations, such as the annual thanksgiving and prayer days, and the local centenaries in the towns of Kongsberg (1723) and Røros (1744).

The official and public commemorations that are studied thus fall into a religious and a secular group: two Reformation jubilees, two dynastic celebrations, and two local festivities commemorating town foundations. The annual thanksgiving and prayer days are of an intermediate character: their setting was religious and they were celebrated in the churches, but the objects of the prayers were the royal family and the prosperity of the state. In other words, religion was used as a means of rallying the people around the absolute monarchy. Then again, Slettebø would not fully agree on a division along those lines. One of his main points is that Lutheran religion cannot be separated from other cultural expressions. It was an inherent component of a Danish and Norwegian ethos and one which, if anything, grew even stronger as politics in general was separated from a religious foundation.

The first jubilees were decidedly religious, but according to Slettebø Denmark was uncommonly early in adapting this means of popular communication to celebrate events of a political nature. Over time the celebrations

also left the churches and moved out into public places (through, e.g., festive decorations, theatre plays and fireworks) and into taverns and private homes (through, e.g., toasts and banquets). It is common to trace a general development from religious, through representational and to national public ceremonies between the sixteenth and the nineteenth centuries. Following Slettebø it seems that the Danish state made an early and extensive use of jubilees as a way of addressing the public in an inclusive manner, resembling the popular approach of the nationalist era. Bearing in mind the constitutionally rigid character of Danish absolutism, celebrations of a more representational character would rather have been expected. The main explanation for this Danish *Sonderweg* seems to be the influence of the Lutheran state church with its strong emphasis on participation. It was not enough that the congregation performed, it had to feel and understand.

The religious aspects play a vital role in Slettebø's analysis for several reasons. Religious belief was still widespread and church attendance compulsory, the clergymen were state servants dispersed throughout both realms, and churches were often the only large assembly rooms available outside the major cities. Above all, Slettebø claims that state and religious functions were intertwined to a higher degree and for a much a longer time than has been generally acknowledged in previous research, but he does not reduce this observation to a simple dichotomy between Lutheran orthodoxy and secularization. As mentioned, he rather sees Lutheranism as an inseparable element of Danish and Norwegian culture as a whole. From this follows an interesting conclusion, viz. that the clerics, although being state servants, were not simple government henchmen. The sermons they delivered could vary substantially in their interpretations of a particular jubilee. How these sermons were received and understood

by the congregations has not been studied by Slettebø, however.

That Slettebø has made no effort to investigate how the celebrations and stories of the past were interpreted by the common people may be perceived as a major weakness of the thesis. On the other hand it would be impertinent to discuss what is missing rather than what Slettebø has actually accomplished. There are certainly enough perspectives to discuss as it is. Having said this, there is nevertheless one matter that Slettebø should have considered further, viz. the varying legal status of Danish and Norwegian peasants. Such a discussion would have fallen well within the scope of the thesis in its present shape and it would have added substantially to the analysis.

Slettebø discusses how the first hundred years of absolutism affected the legal status of Danish peasants (pp. 436 ff.).

In total, it is therefore not altogether unfair to claim that the first hundred years of absolute monarchy had seen a steady increase in the estate owner's legal rights and authority over the peasants, rather than any form of liberation of the Danish peasantry. [p. 439.]

The situation for the Norwegian peasantry was quite different, but a fundamental assumption in the thesis is that a declared purpose of the jubilees was to create a common Danish-Norwegian narrative. Supposing that this is correct, it seems likely that the legal differences between various groups of subjects posed a major complication in the storyline. Civic freedom, e.g., could be heralded in some instances, but not in others, but this topic is hardly addressed by Slettebø. He informs us that a sort of diversion was exercised when addressing the subservient peasantry of Zealand: they were told of the blessings of the long peace that royal absolutism had brought with it (pp. 440 f.). This implies that the message

of the sermons was adapted to local circumstances.

Slettebø's thesis is impressive in its thoroughness and precision, but at times he is almost too exhaustive. And whereas his general conclusions are clear and convincing, many of his more limited inferences are of a more irresolute character. It is sometimes hard to perceive his actual standpoint in certain issues. Seen from the positive side, this might very well demonstrate a scholarly ideal: human experiences and emotions are rarely unambiguous and this must be reflected in investigations of the past.

The thesis transcends many fields of historical research: political history, cultural history, history of religion and of ideas, to name but a few. Although the study has a broad embrace both topically and methodologically, it can be noted that Slettebø only to a small degree makes use of conceptual and visual analysis. Both areas could have added further to the investigation. The celebrations were public ceremonies with the purpose of persuading and uniting the population, not least through visual effects aimed at making an intuitive impression on non-literate spectators. This omission in no way diminishes the effort, however. What he actually has accomplished is more than enough and impressive in many ways.

The style is clear and lucid while Slettebø's thoroughness also makes the thesis verbose, substantially longer and less readable than necessary. Given that the investigation moves forward continuously this may, after all, be justifiable. Even so, there are several passages that digress quite far from the subject at hand, and other passages of textbook character without much original research. Chapter seven, e.g., treats the 1760 centenary of the introduction of absolutism. The chapter opens with a general introduction, a discussion of the historical significance of absolutism, a thorough survey of two contemporary

authors' views on autocracy, a presentation of period depictions of the royal revolution in 1660 as well as several other, if not unrelated, at least peripheral topics. A total 25 of the chapter's 90 pages are devoted to what must be described as background information. Such deviations may sometimes be useful when writing for a general audience, but they could have been excluded without loss in an already extensive scholarly treatise that primarily aims to further our knowledge. The body text runs to a total of 487 pages, and no harm would have been done if a hundred pages or so had been edited out.

The theoretical concepts presented in the introduction (cultural vs. functional memory; memory sites) are only rather sparingly used in the investigation, which relies mainly on a well-performed close reading and thematic analysis of key documents (including 200 sermons). Considering the fact that so much of the dissertation revolves around things said or done in the public sphere it is surprising that Slettebø does not discuss any of the relevant theories within this field. Fundamental changes in the public sphere are without doubt among the key factors explaining the difference between eighteenth- and nineteenth-century jubilees.

Slettebø's thesis is dominated by a top-down perspective. This is partly due to the sources and to the character of the public sphere in absolutist Denmark-Norway, but it also represents a simplification that may be unnecessary, and even undesirable. The analysis of the many sermons is the most significant exception, but if other types of occasional literature had been included the picture would probably have become more nuanced and thus more interesting. Parts of this occasional literature are excluded for understandable linguistic reasons (e.g. academic speeches in Latin). However, other parts, such as occasional poems and broadsheets, could have been included without too much effort. The source material

used for studying the dysfunctional 1760 celebration is somewhat more extensive, but this owes more to the nature of existing scholarship and the lack of material illuminating the plans and decisions of the government.

These remarks should not hide the fact that, all in all, Thomas Slettebø's thesis is a solid and in many ways impressive historical investigation in which the strengths by far outweigh the weaknesses.

Jonas Nordin

Ella Viitaniemi, *Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen: paikallisyhteisön poliittinen kulttuuri ja Kokemäen kivikirkon rakennusprosessi 1730–1786* [Från enighet till gemensamt beslutsfattande: uppförandet av Kumo stenkyrka 1730–1786: byggnadsprocessen och lokalsamfundets politiska kultur], Acta Universitatis Tamperensis, 2158, (Tampere: Tampereen yliopisto 2016). 443 s.

I takt med att befolkningen på 1700-talet växte och kapellförsamlingarna blev allt fler ökade behovet av tillräckligt många och tillräckligt rymliga kyrkor i Sverige. I den östra riksdelen byggdes från 1760 till den svenska tidens slut 131 nya kyrkor. De flesta byggdes i trä men en mindre del, närmare bestämt elva av dem, var stenkyrkor. År 1776 reglerades uppförandet av byggnader och andra konstruktioner som genomfördes med allmänna medel. Ritningarna och kostnadskalkylerna skulle inte bara granskas och godkännas av staten, utan det påbjudna materialet blev i fortsättningen sten och tegel. Riket skulle prydas av offentliga byggnader som var lika vackra som de var hållbara. Sten var också att föredra eftersom brandrisken var lägre och skogstillgångarna kunde sparas till annat. Byggnader i trä tilläts som undantag från regeln, och i Norrland och Finland fortsatte byggandet av kyrkor i

trä att dominera. En kyrka av trä var billigare, enklare och mindre arbetsdryg att bygga än en stenkyrka som var högggradigt ägnad att föra in lokalsamhället i en konflikt med en reglerande och kontrollerande överhet och tenderade att skapa osämja bland församlingsborna. Efter Gustav III:s förordning 1776 uppfördes fram till riksdelningen så få som sex stenkyrkor i Finland. En av dem byggdes i Kumo (fi. Kokemäki) socken i Satakunta, och det är den här kyrkans långa och konfliktfyllda tillkomstprocess som Ella Viitaniemi undersöker i sin doktorsavhandling som hon försvarade 2016 vid Tammerfors universitet.

Stenkyrkorna var en härold för upplysning och framstegstro också i avlägset belägna socknar, men de förblev en udda företeelse i 1700-talets Finland. Som Viitaniemi framhåller utgjorde nyuppförda eller tillbyggda kyrkor ett inslag i en stor satsning på att bygga upp en mer tidsenlig infrastruktur i Sverige, i form av publika byggnader för olika ändamål: kronobrännerier, broar, vägar, rensade forsar och befästningsanläggningar. Som projekt är uppförandet av Kumo nya kyrka ett lyckat val i ett studium av lokal politisk kultur i omvandling. Ju saftigare gräl, desto mer för historikern att granska, särskilt som omständigheter av betydelsebärande karaktär, men som i vanliga fall inte ger avtryck i källorna, tenderar att blottläggas när emotionerna tar överhanden.

Ämnesvalet är enligt min bedömning lyckat då det knyter an till det stora intresse för tidigmodern politisk kultur som finns inom historieforskningen. En hel del forskning har gjorts men det finns ännu, det är Viitaniemis avhandling i själva verket ett gott belägg för, rum för fördjupning av vår kunskap om ett centralt problemkomplex, d.v.s. på vilka villkor politisk makt utövades. Den problematisering som Viitaniemi gör (s. 20–22) rör sig på tre nivåer: relationen mellan centralmakt och lokalsamhälle, sockensamhällets inre dynamik och olika individers möjligheter till aktörskap på olika politiska arenor. Avhandlingens över-

gripande frågeställning är i vilken grad och hur byggandet av den nya stenkyrkan i Kumo bidrog till att förändra den politiska kulturen. Problematismen är enligt min mening genomtänkt, relevant och fungerande.

Sina främsta teoretiska inspirationskällor har Viitaniemi hittat dels i den (historie)vetenskapliga forskningen kring politisk kultur, dels i dubbelbegreppet "public" respektive "hidden transcript" som den amerikanska socialantropologen James C. Scott utvecklat inom ramen för studiet av folkligt vardagsmotstånd. Viitaniemi är väl insatt i den forskning som är relevant för hennes undersökning. Hon synliggör och diskuterar de två skolor som samexisterar i synen på relationen mellan centralmakt och lokalsamhälle i det tidigmoderna Sverige. Som ett alternativ till en dylik kategorisering nämner hon positionerandet av forskarna i förhållande till två teoretiska poler eller idealtyper, den ena med staten i rollen som en maktstat och den andra karakteriserad av interaktion mellan två jämbördiga parter. Det hade varit intressant att se henne ta ställning mer aktivt till vilketdera sättet att förstå forskningsläget – två alternativa skolor eller två idealtyper – hon finner vara mer adekvat.

Det källmaterial ur kyrkliga och statliga arkiv som ligger till grund för undersökningen är omfattande. Att lokalisera och gå igenom det har krävt en stor arbetsinsats från författarens sida. Hon har gjort en veritabel dammsugning av arkiven, och jag kan inte föreställa mig att det skulle finnas material av betydelse för undersökningen som hon har missat. Särskilt viktiga är sockenstämmo- och tingsprotokollen samt de dokument som fogats till dem. Jag delar Viitaniemis uppfattning att kyrkoprojektet har genererat ett stort och mångsidigt källmaterial som gör det möjligt att ge de frågor som ställs i avhandlingen ett tillfredsställande svar. Det gedigna empiriska fundamentet är i själva verket en av styrkorna i avhandlingen, samtidigt som framställningen ställvis blivit

litet väl detaljerad. Men å andra sidan, en kyrkobyggnad utgjorde en sinnrik kombination av en rad olika material och tekniker. Då man byggde en stenkyrka handlade det om tegel, stenar, kalk, sand, bjälkar, bräder, spikar, näver och (i det här fallet 50000) takspån. Byggnadsarbetet utfördes under en byggmästares ledning som dagsverken av sockenborna, och Viitaniemi har räknat fram att varje mantal utförde 30 dagsverken.

Metoden i avhandlingen är i huvudsak kvalitativ. Den nya kyrkan i Kumo studeras i en fallstudie som en process, möjlig att dela upp i olika faser: beslutet att uppföra kyrkan, valet av material och plats, valet av byggmästare och själva uppförandet åren 1780 till 1786. Valet av tillvägagångssätt är naturligt och fungerande. Den metod att komma åt vad olika aktörer avsåg med sina handlingar och därmed etablera en länk mellan tankevärld och handlingar som Viitaniemi kort berör (s. 52–53) hade jag gärna läst mer om eftersom just detta är en utmaning som envar som ägnar sig åt historia underifrån inte kan undvika att hamna i närkamp med.

Centralmakten drev utan lyhördhet för lokala synpunkter igenom ett beslut om byggnad av en kyrka av sten och inte av trä, som församlingen föredrog. Framförallt en grupp rusthållare ifrågasatte prästens position i lokalsamfundet och ställde krav på deltagande och öppenhet i det lokala beslutsfattandet när besluten om den nya kyrkan togs. Viitaniemi lyfter fram det öppna och systematiska ifrågasättandet av sockenprästen och det strikta kravet på öppenhet och bred delaktighet i beslutsfattandet som kom att känneteckna förhållandena i Kumo som belägg för en förändrad politisk kultur. Nu drog man sig inte längre för att öppna ifrågasätta kyrkoherdens auktoritet i det lokala beslutsfattandet. "Monologkulturens" och de enhälliga beslutens tid var förbi. Det tidigare dolda motståndet förvandlades till ett öppet ifrågasättande och formulerandet av alternativ. Det här syns på

lokalplanet i Kumo i de krav som ställdes på att regelrätta sockenstämmoprotokoll skulle avfattas och att dessa borde justeras och offentliggöras. De här kraven fördes inte bara fram, utan fick också genomslagskraft och politiken i socknen formaliserades och förskriftligades.

Konflikten kring den nya kyrkan i Kumo visar ytterst pedagogiskt hur villkoren för det lokala beslutsfattandet omformades i ett triangulärt samspel mellan politik som *praxis* (beslutsfattandet i konkreta frågor), politisk *kultur* (spelreglerna som tyst överenskomelse) och formellt *regelverk* (politiska institutioner). Lagstiftningen (prästedåndens privilegier) lämnade det mesta öppet beträffande sockenstämmans kompetens, rätten att delta, hur besluten vann laga kraft och kunde överklagas. På praxisnivån, genom politik som görande, omförhandlades villkoren för beslutsfattandet i den politiska kulturens tysta överenskommelser. Detta skapade i sin tur ett tryck på en kodifiering av hur beslutsfattande i socknarna skulle ske, något som i Sverige blev verklighet år 1817. Den nya lagstiftningen, som fungerade normerande för det fortsatta beslutsfattandet, förde för en tid den politiska kulturen och det formella regelverket i närmare överensstämmelse med varandra, varefter nytt beslutsfattande i andra konkreta frågor bör ha varit ägnat att återigen vidga klyftan mellan regelverk/institutioner och politisk kultur. I Kumo fick kyrkobyggnadens avgörande betydelse, i andra lokalsamhällen var det andra angelägna frågor som drev fram en motsvarande omformning av den politiska kulturen.

Intressant nog visar det sig att många av dem som utmanade kyrkoherden i socknen hade ett gemensamt drag, de var rusthållare eller knutna till ett rusthåll. I Kumo fanns 30 rusthåll och 69 augmentshemman. Rusthållarna som social grupp diskuteras visserligen av Viitaniemi, men först sent i avhandlingen och enligt min mening inte fullt så inträngande som det skulle finnas anledning till. Som

Saini Laurikkala redan på 1940-talet kunde visa i en undersökning om allmogens bostäder och husgeråd i landskapet Egentliga Finland distanserade sig rusthållarna inte bara ekonomiskt utan också kulturellt från allmogen. Det här berodde, menar jag, på att den som valde att ställa upp häst och ryttare måste tillägna sig en rationalitet som avvek från en traditionellt tänkande bondes. Rustandet var förknippat med en nedsättning i skatten, men innebar att ryttarbonden/rusthållaren måste ta en risk – med god tur levde både häst och ryttare länge också ute i krig, men med otur måste de ersättas med korta mellanrum och till stora kostnader. Därför var ryttarbonden/rusthållaren tvungen att ha en lång planeringshorisont och bygga upp en förmögenhet som gjorde honom kapabel att finansiera en sådan plötslig utgift. Viitaniemi har mycket att bidra med då det gäller rusthållarna som politiska aktörer. Ett intressant resultat är att till de oppositionella rusthållarna slöt sig innehavarna av de hemman som genom det militära indelningsverket var knutna till rusthållen. De militära rekryteringsformerna hade således betydelse för vilka mönster som den politiska mobiliseringen uppvisade.

Jag instämmer i Viitaniemis bedömning att en social polarisering ägde rum i Kumo och att de protesterande rusthållarna, med rusthållaren Matti Köönikkä som primus motor, inte motiverades av att de här välbärgade hemman innehavarna uppfattade kyrkobygget som ett hot mot sin ekonomi. För dem var det fråga om att slå vakt om och utöka sitt politiska inflytande. Men i vilken situation befann sig de bönder som inte hörde till de rikaste i socknen?

Viitaniemi lägger ned en berömvärd stor möda på att fixera en miniminivå för hur mycket ett hemman belastades av kyrkobygget och kommer fram till resultatet 33 riksdaler per mantal. Hon är medveten om att beräkningarna inte kan bli annat än inexakta, men jag håller med om att summan är riktgivande.

Men hur svår var den att prestera, särskilt för ett mindre hemman? Viitaniemi utgår närmast axiomatiskt ifrån att den icke rustande allmogen var typiska bönder som med James C. Scotts metafor stod i så djupt vatten att det nådde dem upp till halsen. Det vill säga, de klarade med knapp nöd av att producera så mycket att den egna överlevnaden var tryggad. Varje ökning av deras utgifter skall ha varit ödesdiger. Hon har rätt i att detta är bönders generella predikament i en traditionell ekonomi, men det är frågan värt om bönderna i det sena 1700-talets Kumo levde under fullt så knappa stjärnor. Enligt Arvo M. Soininen motsvarade skatterna 27–29% av böndernas spannmålsproduktion i 1700-talets Finland. Det vi tyvärr inte känner till är relationen mellan bondehushållens totalproduktion och centralmaktens krav på deras resurser. Carl-Johan Gadd har i *Den agrara revolutionen 1700–1870* (2000) uppmärksammat att produktionen bl.a. genom nyodling ökade per beskattad enhet under 1700-talet samtidigt som skattebördan blev lättare att bära. Grundskatten erlades delvis i pengar vars värde tack vare en kraftig inflation sjönk.

Detta betyder att det inte låter sig göra att utan diskussion eller försök till analys utgå från att ett bondehushåll i det sena 1700-talets Kumo levde nära existensminimum. Den lokalhistoriska litteraturen ger en något ljusare bild av villkoren för en bonde i det kyrkobyggande Kumo än den som Viitaniemi aktualiserar. Det faktum att byggandet av en ny stenkyrka framskred som en oavbruten process då den väl kommit igång, vilket var ovanligt, talar också för att böndernas ekonomiska manöverutrymme inte var så minimalt som Viitaniemi gör gällande. Representanterna för centralmakten godtog inte heller argumentet att bönderna i Kumo levde i fattigdom, och Viitaniemi är de facto inte helt konsekvent i sin ståndpunkt om bönder som levde på marginalen, utan betonar att det mer var frågan om hur de uppfattade sin situation än hur det objektivt sett förhöll

sig med gårdsbrukens produktion och prestationsförmåga då det gällde skatter till kronan och lokalsamhällets gemensamma åtaganden. Hon efterlyser avslutningsvis mer forskning om skattetryck, förmögenhet och villkoren för överlevnad för bönder i 1700-talets samhälle. Det är lätt att instämma i detta önskemål och som recensent utnyttjar jag gärna möjligheten att uttala förhoppningen att det skulle vara just hon som mycket väl skickad tar sig an denna utmanande uppgift.

Viitaniemis dissertation kan beskrivas som en välfylld burk blandade karameller. Så hittar den som har ett intresse för agrarhistoria, arkitekturhistoria, kyrkohistoria, kulturhistoria eller militärhistoria "godis" i sin smak – för att inte tala om den lokalhistoriskt intresse-

rade som efter att ha läst boken från pärm till pärm torde betrakta den stenkyrka som alltså jämt står mitt i byn (i själva verket staden!) med nya ögon.

Avhandlingen har disponerats på ett genomtänkt sätt, de olika kapitlen följer på ett logiskt sätt på varandra och framställningen är lätt att följa. Av sammanfattningen på tolv sidor framgår de huvudsakliga resultaten av undersökningen på ett utmärkt sätt. Vad jag däremot saknar är en explicit resultatmarkering, d.v.s. att författaren tydligt skulle ha relaterat sina resultat till ett forskningsläge. Detta skulle bättre än vad som nu är fallet göra rättvisa åt den vetenskapligt fruktbara undersökning som Viitaniemis avhandling utgör.

Nils Erik Villstrand

Helene Blomqvist, *Nordenflychts nej: ett upplysningsreligiöst spänningsfält och dess litterära manifestationer* (Möklinta: Gidlunds, 2016). 260 s.

"Gud skapade världen ur intet. Intet lyser igenom". Så skrev Paul Valéry i en känd aforism som kan sägas fånga något väsentligt om upplevelsen av modernitet. 1700-talet var en tid när sprickorna i den gudomliga världsordningen började bli allt mer synliga, och då man på sina håll började undra om inte denna ordning var både mindre rättfärdig och mindre stabil än vad den framstälts som. Striderna kring teodicéproblematiken var länge ett självklart inslag i upplysningsforskningen, men i takt med att man velat mjuka upp motsättningen mellan upplysning och religion har de hamnat något i skymundan. Möjligen kan de vara på väg tillbaka. Jonathan Israels inflytelserika idéer om en "radical enlightenment" ger nytt bränsle till diskussionen om upplysning och religion, samtidigt som dagens motsättningar mellan fundamentalism, nyateism och kulturrelativism gör det angeläget att reflektera över upplysningens arv och vad vi läser in i det. Det är bland annat därför glädjande att Helene Blomqvist tar sig an Hedvig Charlotta Nordenflychts utfrågande av världsordningens godhet. Nordenflycht var utan tvekan den svenska poet som tydligare än andra registrerade de seismiska rörelserna i den tidigare så stabila religiösa världsbilden. Samtidigt har det funnits

en tendens att inte riktigt ta henne på allvar som tänkare och att betrakta hennes grubblerier som främst personliga. Det är angeläget att lyfta fram Nordenflycht som en tänkare vars medium var versen.

I centrum för Blomqvists studie står inte de rent idéhistoriska frågorna, även om dessa ges stort utrymme, utan en speciell texttyp: det hädiska yttrandet eller "blasfemin". Denna kan enligt Blomqvist bestämmas av sin retoriska verkan såväl som av sina formella drag. Till de senare hör framförallt att den skrivs i relation till andra texter: "den blasfemiska texttypen är alltid relationell och konfrontativ; hädelsen riktar sig med nödvändighet mot något som hålls heligt, sant eller självklart och inte får ifrågasättas" (s. 49). Det är en fruktbar ingång. Många av 1700-talets tankedikter, inte minst Nordenflychts, tar ju sitt avstamp i någon trossats som det vrids och vänds på, och där ett drama kan utspelas mellan det tänkande och kännande subjektet och världsordningen, så som den allmänt uppfattats och kondenserats i några *idées reçues*. Denna "relationella" karaktär hos blasfemin anger också studiens metod, då Nordenflychts dikter placeras in mot en bakgrund av såväl texter det anspelats på, som mer allmänt den idémässiga bakgrunden. Snarare än att gå igenom hela Nordenflychts produktion riktar Blomqvist in sig på tre huvudnummer som analyseras noggrant: "Dygdens oförväntade belöning", sviten "Den

sörjande Turturduvan” och hennes stora ode i anledning av några ställen ur Exodus XXXIII: kap. v.18, 20 och XXXIV: kap. v. 5, 6. Behändigt nog finns de avtryckta i ett appendix.

Nordenflychts dikter kan vara svårhantlade just genom att vara enkla: med sitt begränsade bildspråk och direkta tilltal tycks de lämna få öppningar till litteraturvetenskaplig tolkning av det gängse slaget. I detta fall blir särskilt den begreppshistoriska vinkeln upplysande. Exempelvis är det intressant att reflektera över en eventuell hierarki mellan orden Gud, Himmel och Ödet – storheter som annars tycks ha ungefär samma retoriska funktion, och att jämföra med teologiska, filosofiska och allmänna föreställningar från samma tid (s. 70-81). Analyserna tycks mig tjäna ett klart syfte då de på detta sätt bromsar in den förrädiskt snabba avkodningen av Nordenflychts dikter, och visar på intressanta spänningar mellan dem och det sammanhang de författades i. Särskilt i kapitlet om ”Den sörjande Turturduvan”, en samling som ofta uppfattats som rent emotionell och personlig, lyfts det seriösa tankeinnehållet fram på ett förtjänstfullt sätt. Annars får huvudnumret anses vara det avslutande kapitlets genomgång av Nordenflychts bibliska ode, vilket representerar hennes kanske mest fullödiga behandling av problematiken, och följaktligen ägnas en ingående formell och tematisk analys.

Fördelen med valet av metod och upplägg är att det tillåter författaren att visa på mångtydigheten och rikedomen på referenser hos ett ganska begränsat textmaterial. Dess nackdel är att framställningen bitvis blir svår att följa. Man måste ständigt påminna sig om huvudobjektet för analysen, särskilt som den bakgrund som målas upp inte endast består i ett refererat sammanhang av facklitteratur och historisk bakgrund utan till stor del även i andra dikter av Nordenflycht själv. Särskilt i de två första tolkningskapitlen leder det till en hel del bläddrande fram och tillbaka. Verkets övergripande planläggning är dock tydlig nog.

Man kan naturligtvis ifrågasätta om ”blasfemi” är en träffande beteckning för Nordenflychts dikter, vilka ganska ofta består i den typ av sökande, personlig gudstro som mycket väl torde rymmas inom en lågkyrklig protestantisk kontext, och som uppenbarligen bedömdes som acceptabel av hennes samtid. Samtidigt är kopplingarna till liknande utfrågningar av världsalltets mål och mening hos tidevarvets filosofer väl belagda, och att vi har att göra med *någon* form av frigörelseprocess tycks ovedersägligt. Huruvida lösningen ligger i att återinrätta motsättningen mellan Upplysning och Religion, eller att mjuka upp upplysningsbegreppet för att kunna inkludera även detta slags religiösa röster, är inte helt lätt att avgöra, och vi hamnar lätt i en det halvfulla eller halvtomma vattenglasets problematik. Möjligen hade en utförligare diskussion om upplysning, protestantism och sekularisering varit på sin plats, och då kanske på bekostnad av den mer allmänna eller nutidsanknutna diskussionen om teodicéproblematiken och frågan om det onda. Å andra sidan, vill man skynda sig att tillägga, är just dessa aspekter något som gör Nordenflycht aktuell för oss, en aktualitet som Blomqvist på ett energiskt och förtjänstfullt sätt framhäver.

Alfred Sjödin

Urban Claesson, *Kris och kristnande: Olof Ekmans kamp för kristendomens återupprättande vid Stora Kopparberget 1689–1713: pietism, program och praktik*, Skrifter utgivna av Svenska kyrkohistoriska föreningen 69, Forskning för kyrkan 26. (Göteborg: Makadam, 2015). 265 s.

Mötet mellan luthersk ortodoxi och pietism decennierna kring sekelskiftet 1700 är ett livligt forskningsfält inom såväl internationell som svensk kyrkohistorisk forskning. Till detta fogas nu Urban Claessons studie av ett

pietistiskt uttryck i Falun, där prästen Olof Ekman (1639–1713) drev ett 25-årigt kristianiseringsprojekt.

Bokens huvudtitel anknyter till 1600-talets beteckning som ”krisernas århundrade”, då klimatförändringar, krig och bristande fromhet tycktes förebåda denna världens yttersta. I Falun innebar det stora gruvraset 1687 en lokal kris som också kopplades till en fromhetskris. Ett svar från präster och makthavare i hela det protestantiska Europa, inklusive det styrande borgerskapet i Falun, var en intensifierad kristianisering, det vill säga en ansträngning att öka den folkliga fromheten. Ibland tog sig detta ett mer ortodox uttryck, ibland ett mer pietistiskt. I båda fallen betonades vikten av det levda kristna livet.

I Falun läste stadens styrande Ekmans reformprogram *Sjönödslöfte* och valde honom till kyrkoherde. De menade inte minst att förverkligandet av hans program kunde vara ett viktigt led i att avhjälpa stadens problem med utbredd fattigdom och osedligt leverne. Att på detta sätt uppmärksamma det tidigmoderna industrisamhället som kyrkohistorisk utmaning är ett fruktbart grepp.

Ekmans *Sjönödslöfte* publicerades 1680. Titeln kommer av att Ekman året innan två gånger lidit sjönöd på väg från Livland till Stockholm. I skriftens första del pekar Ekman ut den samtida kristendomens brister, i den andra presenterar han åtgärder för att återuppriktta densamma. Ett stort ansvar ålåg, enligt Ekman, den världsliga överheten, som hade att ge kyrkan bästa möjliga förutsättningar för utbildning, förkunnelse och moralisk uppräckning. Det handlar bland annat om allmän skolundervisning, stärkt social kontroll och förbättrad prästutbildning.

Claesson klagar *Sjönödslöftets* teologiska sammanhang och konkreta förebilder. Johann Arndt hade med *Den sanna kristendomen* skiftat fokus från lära till handling, och med *Paradis Lustgård* givit avgörande influenser på bönen område, men hans produktion saknade prak-

tiska anvisningar för det fromma livet. Sådana hämtades därför först till lutherdomen från engelsk puritanism, med exempelvis Lewis Baylys *The Practice of Piety*, innan liknande program formulerades på luthersk mark.

Ett program som kom att bli förebild för Ekmans *Sjönödslöfte* var Theophil Großgebauers *Wächterstimme aus dem verwüsteten Zion* från 1661 (*Sjönödslöftet* är delvis en översättning av detta) som i sin tur var influerat av ett nederländskt puritanskt program. En annan förebild för Ekman var naturligtvis Philip Jacob Speners *Pia Desideria* från 1675. I alla dessa program lyfts skolundervisning, prästerskapets förbättring och lekmännens bibelläsning fram som viktiga åtgärder för kristendomens uppräckning. Samtidigt bär alla program på särdrag som svarar mot respektive tillkomstsituation. En avgörande skillnad mellan Spener och Ekman är att medan Spener i det politiskt splittrade Tyskland gjorde kyrkan själv till ansvarigt och agerande subjekt, var det för Ekman statsmakten som bar ett yttre ansvar för kyrkan, vilket var möjligt att kräva i det mer centraliserade svenska riket. I anslutning till detta förespråkade Ekman inte konventiklar utan mindre och mer intima församlingar. Ekman stod, menar Claesson, för en pietism anpassad för just de förutsättningar som rådde i det svenska riket under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet.

Detta understryker att skiljelinjen mellan pietism och ortodoxi inte är fixerad. Jag ser det som en förtjänst att Claesson inte inleder sin studie med att på förhand fastslå vad ortodoxi och pietism är för något. Skiljelinjerna är långt ifrån klara. Till exempel svarade både pietism och ortodoxi på tidens utmaningar med en betoning på ökad kyrkotukt och förbättrad förkunnelse, men med olika förståelse för vad detta innebar och hur man skulle gå tillväga.

Förmodligen hade Claessons rika källmaterial tillåtit honom att vara ännu utförligare i sina jämförelser och exempel. Boken är nu relativt kort. Inte minst hade ett helt kort och ten-

tativt kapitel om kopplingen mellan Ekmans kyrkliga reformprogram och hans försök till jordbruksreformer kunnat utvecklas betydligt. Likaså hade de många perspektiv på pietism, konfessionalisering och kristianisering som diskuteras i bokens inledning kunnat kommenteras utförligare och knyts samman tydligare i bokens avslutning.

Ekman kallade sig inte själv och kallades inte i sin samtid för pietist. Han stod inte heller för en exakt likadan pietism som Spener eller Francke. Likväl gav hans idéer och verksamhet uttryck för en form av pietism. Han delade med Arndt uppfattningen om det levda kristna livets och den inre omvändelsens betydelse, föreslog likt Großgebauer en lång rad praktiska åtgärder för att åstadkomma detta, delade med Spener en optimistisk förväntan om att utvecklingen gick att vända, och förespråkade ett socialt ansvarstagande såsom också Francke kom att göra. Allt detta kom i Falun kring sekelskiftet 1700 till uttryck i något vi kan kalla en lokal pietism.

David Gudmundsson

Mikael Kristian Hansen, *Frederik Ablefeldt-Laurvig – teatrets aristokrat i det dansk-tyske grænse-land* (København: Teatermuseet i Hofteatret, 2016). 184 s.

Forskning i dansk teaterhistorie er i det store og hele forsvundet fra jordens overflade, ramt af accelererende iltsvind i den del af humaniorahavet. Det er kort sagt pr. definition interessant, når en bog kommer ud, som beskæftiger sig med emnet. Således *Frederik Ablefeldt-Laurvig – teatrets aristokrat i det dansk-tyske grænse-land*, som er udgivet af Teatermuseet med massiv fondstøtte, om en ikke voldsomt eksponeret figur i dansk 18./19. århundredes teaterhistorie – særligt den del, som angår de daværende ty-

ske dele af riget. Bag projektet om Tranekær-greven og officeren FA-Ls (1760-1832) virke i forbindelse med Gottorp Slotsteater, Odense Teater og teatret på Tranekær ligger der iflg. forordet "et par års intenst forskningsarbejde", som det er håbet "vil blive en lille mile-pæl" inden for området.

Bogen er akademisk bygget op med forskningsoversigt, noter, kilde- og litteraturangivelser (arkiver, dagblade, specialbehandlinger af periodens teater- og musikliv m.v.). Det er som udgangspunkt et godt greb at fokusere på det tilsyneladende perifere, det emnemæssige udkantsområde, der potentielt kan fungere som prisme for mere komplekse kulturelle og historiske problemstillinger; teater er i sig selv en usædvanligt sammensat kunstform, der inviterer til flerstrengede analysestrategier. Bogens hovedperson er angiveligt "faktisk gledet ud i glemslen i dansk teaterhistorie" (han indgår dog i Kvam m.fl., *Dansk teaterhistorie*, der figurerer i litteraturlisten); der gøres som en start rede for hans genealogi, opvækst og studier, hans relation til Carl af Hessen og militære karriere. Den egentlige sceniske fokusering indledes med en indføring i teaterlivet i Hamburg som væsentlig baggrund for FA-Ls virke. Det hedder her, at byen "siden slutningen af 1600-tallet [havde] været hjemsted for et teater". Formuleringen er ikke helt retvisende. Byen var siden 1678 hjemsted for den legendariske, og omstridte, Hamburger Opera, som er et pionerprojekt på de breddegrader qua ikke-hofrelateret kunstinstitution; et teater i betydningen en stationær skuespilscene fik den imidlertid først et lille århundrede senere, i 1765. Herved udviskes et væsentligt perspektiv i tidens tyske teaterhistorie, som består i spillet mellem ambulant og stationært, mellem *Wandertruppen* og opgradering af kunstarten, og som igen trækker tråde til tidens tyske dramahistorie, hvor Holberg-repertoiret tidligt kommer til at spille en rolle (jf. Carl Roos' bog om emnet, som ikke figurerer i litteraturlisten; tværtimod hedder det, at Schröder

i 1770erne ”søsatte Holberg-komedierne [...] til det tyske publikum”), spændingen mellem fransk og tysk, post-barokt og præ-moderne, installeringen af et nyt drama, der blander genererne, Shakespeare som murbrækker m.v., emner som nok strejfes, men ikke perspektiveres til de afgørende kunstneriske og kulturelle forskydninger i perioden. I kraft af det spinkle kontekstperspektiv foldes heller ikke det komplekse betydningspotentiale i begrebet om et ’Nationaltheater’, der installeres i Hamburg, for alvor ud. Det anføres herefter, med henvisning til angivelig etablering af hofteatre i Tyskland i slutningen af 1700-tallet, bl.a. i 1776 i Wien (!), at Carl af Hessen ikke var ”sen til at følge med den europæiske teaterudvikling”, da han i 1781 etablerer sig med et teater på Gottorp Slot, som FA-L kom til at forestå. Atter er fremstillingen uklar: tyske hofteatre kom til i 16-1700-tallet; det i Wien blev etableret i 1741/1748 (hvad et ’hofteater’ er for en størrelse ligger allerede i navnet på institutionen bag bogen: Teatermuseet i Hofteatret). Pointen – at Carl etablerer sig med et tysksprog *ensemble* i et krydsfelt mellem ’Nationaltheater’ og hoftrup *pour cour et ville* – bliver af fagterminologiske årsager vanskelig at afkode. Et hovedanliggende er tydeligvis rekonstruktion af Gottorp-teatrets repertoire. Den er uhyre omfattende i sin opregning af i vidt omfang glemte og for så vidt lidet oplysende titler og navne. Den ovenfor skitserede større teater- eller dramahistoriske sammenhæng appliceres ikke på stoffet, der derved forbliver temmelig hermetisk. Værkerne anføres vilkårligt med tysk originaltitel, dansk samtidsoversættelse eller dansk moderne retskrivning. I genremæssig henseende opereres med kategorierne ’tragedie’ og ’komedie’, evt. ’lystspil’ – en tekst kan endog optræde som både komedie og lystspil. Det er afgørende for forståelsen af periodens dramahistorie i kultur- og socialhistorisk perspektiv, at generne blev brudt op og omdefineret. Det aspekt indgår ikke; Kotzebues vigtige ’Rührstück’ *Menschenhass und Reue* figu-

rerer eksempelvis ureflekteret som ’komedie’. Oversigten uddybes ved sammenligning med Det Kongelige Teaters repertoire hen over ti sider. Det er, på ikke ganske klare analytiske præmisser, to meget forskellige institutioner, der sammenlignes; læsningen bliver herefter noget mekanisk og pointerne tilsvarende begrænsede. Der konkluderes, nok ikke overraskende, at Gottorp-scenen, som jo var tysksproget, i repertoiremæssig henseende var tættere på Hamburger Nationaltheater (hvis repertoire ikke underkastes en tilsvarende systematisk gennemgang) end på Det Kongelige Teater. Den dansk-tyske kompleksitet går igen omkring etableringen af Odense Teater, hvori også FA-L var involveret. En særlig vægt lægges også her på kortlægningen af repertoireet. Fremstillingen afviser, at spænding mellem tysk og dansk spiller den rolle i stridighederne mellem aristokrati og borgerskab omkring teatrets grundlæggelse og udvikling, som senere tiders historikere har hævdet, og tilskriver den deres anti-tyskhed, eksempelvis i kølvandet på 1864. Uanset hvad udspiller begivenhederne sig dog i perioden med bl.a. den spektakulære ’tyskerfejde’, der med P.A. Heiberg og Rahbek i front som polemiske penneførere sendte Baggesen og Kunzen ud på sidelinjen. Endelig gøres der rede for FA-Ls teater- og musikprojekt på Tranekær. Hovedpersonen følges frem til sin død, ”ramt af et nerveslag”, og værket rundes af med en opsummering af fremstillingens hovedpunkter.

Alt i alt præges fremstillingen af en tendens til brede formuleringer i stil med, at ”dekorationerne til forestillingerne var ganske gode”, ”Schröder [formåede] med et godt ensemble at skabe en lang række fremragende forestillinger. Teatrets repertoire havde en betydelig kunstnerisk spændvidde”. Opførelsespraksis afhandles eksempelvis med, at teatret i Flensburg havde ”et udmærket teatermaskineri” og ”en smuk dekoration, som kunne bruges til forskellige teaterstykker”. De ofte mildt intetsigende samtidskilder (citeret med

forekomst af bolle-å i originalortografien) karakteriseres som "bidende", "ikke uden lune", "ganske rammende" m.v., men uden grundlæggende kildekritik. Som antydet afstedkommer terminologisk uklarhed indimellem forståelsesmæssig diffusitet. En nedtagelig (til forskel fra en fast) scene, f.eks. til brug i rådhusalen, benævnes således konsekvent 'ambulant' – som er termen for de omrejsende teaterselskaber til forskel fra stationære ensembler. Om det teater, som i 1791 blev etableret på Odense Rådhus, siges bl.a., at kulisserne var opstillet "i ret vinkel og efter en lige linje bagud." Men tegningen på samme side viser skråstilte lede kulisser i forskudt linje bagud. Bogen er i øvrigt smukt tilrettelagt og illustreret, dog uden at det visuelle materiale bidrager afgørende til formidlingen – således afbildningen af en regning med den uddybende billedtekst "Bogtrykker Friedrich Wilhelm Seeringhausen leverede adskillige tryksager til Hofteatret på Gottorp Slot, mens Frederik Ahlfeldt-Laurvig var direktør".

Det er ikke ganske klart, hvilken målgruppe, bogen henvender sig til. På den ene side oplyses det f.eks. systematisk, at *Hamlet* er en tragedie, der tales om "den berømte forfatter Gotthold Ephraim Lessing" o.l. På den anden side anføres tyske citater og et enkelt latinsk uoversat (mens der er problemer med franske titler og termer, såsom "et såkaldt tableaux vivant"). Overordnet set fremstår den som en sammenstilling af en stor mængde data, der formidles punktvist, undertiden anekdotisk, undertiden problematisk, uden bæredygtig akkuratelse i detaljen og perspektiv i helheden. Den går aldrig rigtig analytisk til biddet eller i dybden i f.eks. repertoire-, institutions-, identitets- eller kulturhistorisk henseende. Og bliver dermed desværre, sin gode intention om at blive en "milepæl" til trods, ikke et kvalificeret bud på en nutidig tilgang til (udkants)-teaterhistorien.

Bent Holm

Anne Haslund Hansen, *Nieubrs Museum: souvenirs og sjaldenbeder fra Den Arabiske Rejse 1761–1767* (København: Forlaget Vandkunsten, 2016). 256 pp. [Även tillgänglig på engelska som *Nieubhr's Museum. Artefacts and Souvenirs from the Royal Danish Expedition to Arabia 1761–1767*]

I januari 1761 lämnade en vetenskaplig expedition, sedermera känd som "Den Arabiske Rejse", Köpenhamn. De fem forskarna och deras upppassare hade Yemen på Arabiska halvön som huvudmål, men resan kom också att omfatta en lång rad andra länder i östra Medelhavsområdet och västra Asien där särskilt Egypten, Indien, Iran, Irak, Israel och Syrien bör nämnas. Expeditionen genomfördes i dansk regi, på initiativ av den tyske orientalisterna Johann David Michaelis och med inspiration bl.a. från Carl von Linnés modell för vetenskapligt resande. En av Linnés mest framstående elever, botanisten och zoologen Peter Forsskål, ingick också i den multinationella och mångdisciplinära forskargruppen, men främst har företaget kommit att förknippas med den tyske kartografen Carsten Niebuhr (1733–1815) eftersom han ensam överlevde resan och kunde återvända till Danmark i november 1767. Under de följande åren publicerade Niebuhr flera skrifter om expeditionen och de länder den genomkorsat, ett arbete där hemförda samlingar av naturalier, handskrifter, etnografika och (andra) antikviteter spelade stor roll.

Egyptologen och museihistorikern Anne Haslund Hansens bok *Nieubrs Museum* är inte primärt en skildring av resan till Arabien, och inte alls av de naturvetenskapliga samlingarna eller manuskripten, utan av de i vid mening kulturhistoriska föremål vilka i undertiteln beskrivs som "souvenirer och rariteter". Under läsningen blir det efter hand tydligt hur väl denna formulering avspeglar ett av bokens bärande teman: att många av de artefakter från resan som en gång var oansenliga vardagssaker eller massproducerade souvenirer efter hand fått stort historiskt eller etnografiskt värde

genom att få eller inga andra kända exempel på dem existerar idag. Till detta värde bidrar också att det i många fall finns information om var och när föremålen samlades in, vilket gör att de kan placeras i tid och rum på ett sätt som är ovanligt för många motsvarande europeiska 1700-talssamlingar. Uppgifterna finns dock inte enkelt samlade någonstans, utan de är utspridda i en mängd olika skriftliga och visuella källor från expeditionen som genom åren har tenderat att behandlas separat från själva föremålen i historieskrivningen, trots att de ursprungligen hängde nära samman. Genom att återupprätta detta samband – ett omfattande och tidsödande arbete – möjliggörs det som enligt baksidestexten är bokens huvudsyfte, att vara "en fortälling om genstande og deres betydning".

I samlingarna från expeditionen finns en viss tyngdpunkt på egyptiska föremål, totalt knappt fyrtio stycken av varierande ålder, varav det mesta är gravgods från ca 500–30 f.Kr. Andra större grupper utgörs av ett drygt åttiotal äldre och nyare mynt från Mellanöstern samt ca 30 etnografiska föremål i form av "religiøst udstyr, tekstiler och brugsgenstande" (51) från olika länder. Dessutom finns ett antal objekt av blandad karaktär såsom fossiler, ruinfragment, (halv)ädelstenar, geologiska stenprover med mera. En särskild kategori består av muslimska och kristna pilgrimssouvenirer från Irak respektive Israel/Palestina, till exempel "bönekakor", rosenkransar och crucifix. Någon exakt siffra för det totala antalet bevarade föremål från expeditionen anges aldrig, men det torde vara i storleksordningen ett par hundra objekt av den typ volymen behandlar.

Boken består i huvudsak av dels en introducerande och kontextualiserande inledning på ett fyrtiotal sidor, dels en utförlig redovisning av föremålen i 38 separata avsnitt av varierande längd. I många fall grupperar sig dessa ganska tydligt, men implicit snarare än uttalat, till lite större kluster av texter om föremål som är inbördes relaterade, men i princip är varje av-

snitt en fristående och självbärande enhet. Där dokumenteras dels själva artefakterna och vad vi vet idag om deras ursprung och innebörd, dels diskuteras deras proveniens samt hur resenärerna uppfattade dem och deras betydelse. Dessa korta nedslag ges en sammanhållande ram genom inledningens redogörelser för expeditionen och samlingarna, deras historiska sammanhang och tidigare forskning i ämnet. Boken är genomgående mycket rikt illustrerad med Torben Eskerods nytagna färgfotografier av föremålen, samtida teckningar och målningar vilka i många avsnitt tar upp mer än hälften av utrymmet.

Ambitionen är alltså främst att skildra objekten och deras historia, men genom att studera detta sammanhang får vi också inblickar i periodens samlande, ett tema som väckt intensivt intresse i forskningen på senare år. Därvidlag betonar författaren betydelsen av såväl lokala medhjälpare – vars insatser ofta förtogs i källorna – som internationella nätverk av kontakter och infrastruktur för insamling och hemtransport av materialet. Haslund Hansen beskriver också kortfattat de olika turerna i föremålets institutionella historia från expeditionens tid fram till idag, då flertalet återfinns på Nationalmuseet i Köpenhamn. Vidare nämner hon nyttotänkandet som ett inslag i den danska vetenskapen, och att det fanns en latent spänning mellan detta inhemska fokus och intresset för exotiska antikviteter som egyptiska mumier (även om det i just det fallet också fanns föreställningar om att dessa kunde användas för medicinska ändamål).

Det är inte möjligt att på några få sidor ge rättvisa åt de många aspekter av samlingarnas historiska ursprung, 1700-talets vetenskapliga resande och uppfattningar om "Orienten" i dåtid och nutid, och mycket annat därtill som behandlas i boken. Delvis beror det på bredden i innehållet, delvis att texten mer kan ses som en mosaik av små men täta kunskapsfragment ur vilken en helhetsbild successivt växer fram, än som en monografisk framställning

strukturerad utifrån en handfull centrala teser eller påståenden. Med nödvändighet blir det också så, att var och en av de många frågor som berörs måste behandlas ganska kortfattat. Den inledande diskussionen om olika typer av vetenskapliga expeditioner under 1700-talet, spänningen mellan ekonomiska motiv och jakten efter "kuriosa", dubbelheten i intresset för såväl vardagsföremål som dyrbara rariteter och så vidare kan därför inte bli särskilt djupgående. I föremålsgenomgången blir dock de korta nedslagen, den långa raden av komprimerade miniessäer, istället en tillgång för att begripliggöra varje (grupp av) objekt och förklara vad det egentligen betyder på olika plan: för sina skapare i ett mer eller mindre avlägset förflutet, för sina insamlare i mitten av 1700-talet och för det tidiga 2000-talets läsare. Det är en fascinerande och lärorik resa, väl värd att följa till slut.

Kenneth Nyberg

Ruth Hemstad & Bjørn Arne Steine (red.), *Overgangstid: forargelse og forsoning høsten 1814*, Oslo Studies in Legal History 12 (Oslo: Akademisk Publiserings, 2016). 226 s.

1814 var et turbulent og skelsættende år i norsk historie, og tohundredårsjubilæet i 2014 blev følgelig fejret efter alle kunstens regler. Centralt stod mærkedage som 14. januar, hvor Frederik 6. afstod Norge til kongen af Sverige, og det hele kulminerede den 17. maj, dagen hvor rigsforsamlingen på Eidsvoll vedtog grundloven og derefter valgte Christian Frederik til konge. Men det standsede ikke her: en kort sommerkrig med Sverige fulgte og endte med våbenhvilen ved Moss-konventionen af 14. august, hvorefter Norge skulle være i union med Sverige, men med udstrakt selvstyre, herunder bibeholdelse af grundloven. Ved fejringen af 1814-jubilæet har begi-

venhederne frem til 14. august naturligt nok stået i centrum. Men de følgende måneder var imidlertid nok så afgørende og dramatiske: et overordentligt storting blev valgt for et gennemføre unionen med Sverige. Den 4. november vedtog det endeligt ikke blot grundlovsændringerne, man accepterede tillige Christian Frederiks abdikation og valgte Sveriges kong Carl 13. til norsk konge.

Det er denne 1814-slutfase, der bliver behandlet i bogen *Overgangstid*, hvor jubilæet altså følges til dørs. Bogen er en publicering af indlæggene ved et seminar i november 2014, der var arrangeret af Norsk Folkemuseum og Universitetet i Oslo i samarbejde med Stortinget.

Jan Eivind Myhre lægger for med et bidrag om Christiania, der i 1814 blev Norges hovedstad. Det var mest udtryk for stiafhængighed, forstår man: Christiania havde i dansketiden været anset for Norges hovedby, her residerede statholderen og her lå en række centrale institutioner. Men mange både nordmænd og besøgende udlændinge fandt dog byen primitiv og provinsiel så at sige i forhold til f.eks. Bergen. Efterhånden voksede Christiania dog med hovedstadsrollen både m.h.t. indbyggertal og fysisk bymiljø.

Christiania er også skueplads for Monica Mørchs artikel, der handler om, hvordan byens katedralskole blev gjort til Stortingets mødested. Overhovedet kunne man forestille sig, at bogen dens tilgang taget i betragtning overvejende ville være Christianiafikseret. Men det er den ikke udelukkende. Værkets længste artikel er skrevet af Bente Engelsen og handler om det nordligste Norge, Finmarken og Nordlandene og disses "fraliggenhet". Selv om disse provinser nu kom tættere på deres hovedstad end i dansketiden, så betød den fortsat lange afstand, at informationerne om både valget til Eidsvollforsamlingen og til det ekstraordinære storting først nåede frem her så sent, at man ikke kunne nå at afholde valg tids nok til at disse provinser kunne blive repræsenteret. Ind-

til jubilæet i 1914 var endda overset i norsk historiografi, at der faktisk *blevet* afholdt valg her i 1814. Forfatteren taler (s.49) om "de religiøst pregete lokalvalgene". Det er korrekt, at kirkerne i hvert præstegæld var afstemningssteder, og præsterne valgstyrere, men dette gør vel ikke valget religiøst præget. Man benyttede sig blot af de nu en gang eksisterende lokale, administrative strukturer.

Den modsatte ende af Norge bliver behandlet af Trond Svandal i artiklen om forholdene i Smålenene, et amt, der havde været præget af kamphandlinger, og hvoraf store dele var under svensk militær besættelse. Mange fandt, at befolkningen her havde vist sig alt for imødekommende over for svenskerne, og de valgte stortingsmænd herfra var derfor genstand for mistro. Et blik udefra leverer den svenske historiker Andreas Önerfors med en analyse af den svenske politik. Han argumenterer for, at Sveriges erfaring med "konglomeratstatslighed" med Finland før 1809 og især med Svensk Pommern og Rügen gjorde det lettere for svenskerne at acceptere, at Norge fik betydelig selvbestemmelse.

Bård Frydenlund gennemgår det ekstraordinære Stortings virke med politisk kultur som tilgangsvinkel. Forholdene blev komplicerede af den uafklarede politiske situation, herunder også at repræsentanterne mødte med bundet mandat. Men selv om den politiske orden var ustabil, bestod Stortinget alligevel prøven. Og netop stortingsrepræsentanternes kombination af djærvhed og naivitet medvirkede ifølge Frydenlund til at gøre afgørende indtryk på den svenske modpart. Politisk kultur, men i et bredere forum end Stortinget er genstand for Ruth Hemstads artikel "Bersærker, værhaner og svensk smiger". De politiske konjunkturer ændrede sig fundamentalt indtil flere gange i løbet af 1814, og det kunne være svært at følge med. Bersærkerne var dem, der stædigt afviste ethvert kompromis, og som skosede dem af deres landsmænd, der efter deres mening havde været lidt vel hurtige til at vende på en taller-

ken. Endelig gik svenskerne selv på charmeoffensiv i den norske politiske offentlighed ved afholdelse af gallamiddage og baller i håb om derigennem at omstemme nordmændene – af begge køn.

De sidste fire artikler behandler alle den politiske proces i Stortinget. Det fremgår tydeligt, at stortingsmændene måtte manøvrere i et farefyldt farvand. For at sikre Norge de bedst mulige vilkår inden for unionen gjaldt det om at have noget at "handle" med. Derfor insisterede de på at udskyde accepten af Christian Frederiks abdikation og valget af Carl 13. som ny konge indtil efter at grundlovsændringerne var i hus. Fremgangsmåden var ikke ufarlig, og der var frygt for, at den kunne tirre svenskerne til at bryde våbenhvilen og genoptage krigen. Gentagelser mellem artiklerne er ikke til at undgå. Men på den anden side er det interessant at få processen belyst både overordnet set (Ola Mestad om kongespørgsmålet og Eirik Holmøyvik om forskelle mellem maj- og novembergrundloven) og gennem to af de centrale aktører (Thor Inge Rørvik om den norske chefforhandler, professor Niels Treschow og Runar Jordåen om stortingspræsident W.F.K. Christie). Holmøyvik gør i øvrigt gældende, at novembergrundloven lagde betydelig flere begrænsninger på kongens magt end majgrundloven og altså var udtryk for en øget konstitutionel radikalisme. Det skyldtes, at majgrundloven var "skræddersyet" til en konge, Christian Frederik, som man var velvilligt stemt og nærede tillid til, mens der i efteråret 1814 rådede tvivl om intentionerne hos Carl 13. og ikke mindst kronprins Carl Johan, som det derfor gjaldt om at kontrollere så vidt som muligt gennem grundlovparagraffer.

Den sene fase af 1814 bliver således belyst fra mange sider, overskueligt og i et klart og forståeligt sprog. Det er påfaldende, at Danmark glimrer ved sit fravær (også i litteraturlisten); i politisk henseende var dette land i efteråret 1814 åbenbart ude af øje. Som nævnt er bogen en udgivelse af indlæggene ved et se-

minar. Ved sådanne inviterer man ofte folk, der allerede har publiceret om relevante aspekter af emnet. Efter angivelserne på forfatterlisten at dømme er dette også tilfældet her. Der er tale om velskrevne og forstandige artikler, men så meget nyt i forhold til tidligere forskning bringer de således ikke.

Michael Bregnsbo

Hanna Hodacs, *Silk and Tea in the North: Scandinavian Trade and the Market for Asian Goods in Eighteenth-century Europe* (London: Palgrave Macmillan, 2016). 216 s.

Kanton är ytligt bekant för en historiskt intresserad läsekrets, som målet för Svenska ostindiska kompaniets vinstgivande färder under 1700-talet. Men hur många känner till att det vid samma tid låg en "modellby" i närheten av Stockholm med namnet Kanton, där hantverkare i en handfull verkstäder tillverkade silkesprodukter, strumpor, band och spetsar? Produktionen startade på 1750-talet då en fransk specialist lärde svenska yrkesmän att sköta mullbärsplanteringar med silkesmaskar som gav åtminstone en smula råsilke. Denna episod, räddad ur glömskan av Hanna Hodacs, är mer än ett löst hugskott av svenska merkantilistiska entreprenörer. Det svenska Kanton var en synnerligen obetydlig plats i jämförelse med den sjudande kinesiska metropolen med samma namn. Ändå är den ett åskådligt exempel på hur Sverige under perioden inordnade sig i globala ekonomiska strukturer och strävanden. Te och silke var *big business* och genererade diskussioner om det mindre önskvärda i att föra in lyxprodukter och möjligheterna till importsubstitution.

Hanna Hodacs, medlem av Kungliga svenska vetenskapsakademien och expert på bland annat svenska naturvetare i Linnés sekel, har tagit sig an det långväga nordisk-kinesiska

handelsutbytet och med nya ögon granskat de svenska och danska ostindiska kompaniernas verksamhet och dess följder. Ämnet är inte precis okänt för forskningen och det svenska kompaniet är väl representerat i populärvetenskapliga skildringar av Tore Frängsmyr och Herman Lindqvist. Ofta har väl kompaniets verksamhet setts som marginell i förhållande till huvudlinjerna i den svenska ekonomiska och kulturella utvecklingen under 1700-talet. Det nya med Hodacs bok är att hon söker finna kopplingarna mellan olika nivåer: den nationella svenska respektive danska, den större regionala västerländska, samt den globala. Det som på ytan ser ut som kuriosas, som Linnés förslag att ersätta kinesiskt te med hemmaodlade örter, var i själva verket en utlöpare av ett ekonomiskt tänkande med rötter i europeiska inlandsstater, kameralism. För kameralisterna gällde det att utforska de resurser som fanns på hemmaplan för att undvika beroendet av kolonier och sjöburna varor från fjärran länder. Just detta ligger bakom mycket av den naturvetenskapliga kunskapsinhämtning som Linné var ett så tydligt exempel på.

Hodacs undersökning bygger på studier i nio olika arkiv i fem länder förutom en omfattande inläsning av sekundärlitteratur. Syftet med boken är att placera in de danska och svenska kompaniernas handel med Kina i 1700-talets globala och transnationella handelsstrukturer, inte minst mot bakgrund av den ökande konsumtionen av te i Storbritannien. Författaren belyser detta i fyra detaljrika kapitel. Först sätts kompaniernas uppkomst in i ett större ekonomiskt och politiskt perspektiv. Öppnandet av direkthandel med Kina från 1730-talets början hade mycket att göra med att Ostendekompaniet i Österrikiska Nederländerna upphörde 1731 efter brittiska påtryckningar. Tyvärr makulerades det svenska ostindiska kompaniets ekonomiska papper systematiskt för att skydda investerarnas anonymitet, men det material som står till buds visar på en ansenlig aktivitet på 131 resor mellan

1731 och 1806. Det danska ostindiska kompaniet hade en än större volym med 222 laster anlända mellan 1732 och 1807. I kapitel två förklaras sedan tehandelns betydelse. Med relativt stora mängder silver i sina laster fick de svenska och danska handlarna viss fördel vid uppköp av te i Kanton, eftersom silver var starkt efterfrågat i Kina. Men det importerade teet konsumerades bara delvis av skandinaver. En stor del gick vidare till Nederländerna eller hamnade i Storbritannien som smuggelgodis: "Gothenburg Congo" var en kategori av te som konsumerades av briterna och vars namn skvallrar om dess färdväg. I följande kapitel behandlas handeln med silke som i motsats till te inte var någon nyhet i Västerlandet utan varit en del av lyxkonsumtionen sedan länge. Det svenska kompaniet populariserade i själva verket silke bland bredare lager av befolkningen genom att föra in billiga silkestyper. Försök gjordes från svenska myndigheters sida att begränsa denna lyxkonsumtion medan den danska policyn var mer tillåtande. I det fjärde kapitlet förklarar till sist Hodacs hur skandinaviska vetenskapsmän och ekonomiska tänkare sökte efter möjliga produkter och substanser som kunde ersätta de kostliga kinesiska importvarorna. Experiment med färger för tyger var en del av bilden. Blåbär, enbär och nässlor hörde till förslagen på färggivare som skulle kunna göra asiatiska tyger umbärliga. En provinsialläkare från Norrköping bedrev en kampanj för att lansera lavar som färgmedel, förutom deras påstådda medicinska och ätliga egenskaper. Även om sådana försök inte slog väl ut visar de hur Kinahandeln långt ifrån att vara marginell var intimt förbunden med 1700-talets vetenskapliga nyfikenhet och ekonomiska politik.

Hodacs bok kastar nytt ljus på sedan gammalt kända förhållanden genom att den tar ett helhetsgrepp på konsumtion och ekonomiskt tänkande och studerar olika samhälleliga och geografiska nivåer. Att undersöka danska och svenska förhållanden i ett och samma sammanhang är också relativt nytt. Som ett stycke

globalhistoria förtjänar arbetet uppmärksamhet även om man kanske kunnat önska att den kinesiska änden av produktions- och distributionskedjan hade belysts mer. Någon läsfest är texten inte: långa partier består av redogörelser för i och för sig intressanta ekonomiska sammanhang men de kräver en del tid och eftertanke för att smälta. Att boken utkommer på engelska är värdefullt då den griper in i ett snabbt expanderande globalhistoriskt forskningsfält, men man får önska att en svensk version snart dyker upp.

Hans Hägerdal

Viðar Hreinsson, *Jón lærði og náttúruvísunir* [Jón the Learned and the Virtues of Nature] (Reykjavík: Lesstofan, 2016). 760 pp.

Viðar Hreinsson's book *Jón lærði og náttúruvísunir* is surely one of the handsomest books to appear in Iceland in the last year. Indeed, the book's designer, Ragnar Helgi Ólafsson, has been awarded for the cover and design of the book. Viðar Hreinsson is an Icelandic literary scholar who has written extensively on both medieval and post-medieval Icelandic literature. He is the general editor of *The Complete Sagas of Icelanders*, published in five volumes in 1997 and the author of a biography of the poet Stephan G. Stephansson published in two volumes in Icelandic in 2002 and 2003 (*Landneminn mikli* and *Andvökuskáld*) and in English (*Wakeful Nights*) in 2012.

Viðar Hreinsson has taken on a challenging task with this bulky book which is essentially the biography of Jón Guðmundsson lærði (the learned). He uses a large number of primary sources, both the writings of Jón lærði himself as well as several other manuscripts from a similar period. The book's content is divided into three sections as well as a prologue and epilogue, with each section marked by a beauti-

ful crimson page. The book moreover includes several maps and images that conform to the book's design.

The three main sections contain a number of chapters. Each subchapter begins with a short synopsis of the chapter's subject that serves as a guide for the reader who needs to travel far and near in the world of Jón lærði. Jón was born in 1574 in West-Iceland (Ófeigsfjörður). Not much is known of his upbringing, his parents were neither rich nor educated but Jón seems to have read the books that he could and observed his surroundings. He was fascinated by the nature and his writings show an admirable knowledge of rocks and plants, birds and other animals. Around 1645 he wrote a book on the natural history of Iceland, the first of its kind, called "Ein stutt undirrietting um Íslands adskilianlegar náttúru" and can be read in an edition by Halldór Hermannsson, from 1924.

The structure of Viðar Hreinsson's book is both biographical and cosmological. The author stays true to the biographical method by starting with Jón's first years and ending in his old age. At the same time Jón's life is continually contextualised by turning the focus to various other aspects that may have influenced his life and consequently his writing. This applies to influential medieval Icelandic works such as the Eddas and the encyclopaedic manuscript Hauksbók which we know Jón had access to at one point. But at the same time the writings and ideas of prominent foreign scientists like the astronomers Copernicus and Tycho Brahe are likely to have come across Jón's path, directly or through other works. By following this structure the author sometimes leads the reader through long digressions but overall this method is highly appreciative because sources on a person's whole life in the 17th century are often scarce and external material can broaden our understanding. When it comes to Jón the sources are indeed rich compared to most other Icelanders from the 17th

century but they are neither complete nor simple as it is often arbitrary what has been preserved and what not.

The book on Jón lærði is therefore no less a book on Icelandic literary, educational, political, and cultural history than a simple biography. It is for example highly useful in its detailed accounts of Jón's family and relatives, with numerous family trees included that help the reader to gain overview of the complicated family relationships that sometimes occur. There are certainly gaps in our knowledge of Jón's life and the author makes use of various evidence on circumstances in his closest environment to postulate what Jón may have been doing or where he was living. By expanding the horizon also from time to time beyond the Icelandic shoreline the author allows for a deeper understanding of the prevailing scientific and educational ideology and currents abroad that would have influenced learned men in Iceland at that time.

Many of the works by Jón lærði have been preserved in manuscripts, some written by him while others are copies. The author has studied these works carefully. Some he analyses in detail, like the poem *Fjandafjela* (To Scare off Fiends), while other works are interwoven into the general discussion on Jón and his activities. Viðar Hreinsson approaches the manuscripts with the principals of the so-called new philology in mind, studying them in context of transmission with regards to the surroundings that nourished these manuscripts. The book is thus a valuable and a welcome contribution to the study of post-medieval manuscripts.

Jón lærði did not lead an ordinary, uneventful, farmer's life but at the same time he was neither an official nor a member of the church. He created his own path. He had disputes with prominent men and was suspected of sorcery. These are ingredients that are bound to spice every story and this book is no exception. In short, by writing on the details of Jón's life combined with a sea of informa-

tion on the world he belonged to in a crisp, at times poetic, style Viðar Hreinnsson has made a truly important contribution to the field of Icelandic literary studies. As the author states himself in the final words of the book, he has not exhausted the material or written the final word on Jón and hopefully this book may lead to more research on the age of Jón lærði. Nevertheless, the book is and will be for times to come an essential source on the 17th century in Iceland.

Dórdís Edda Jóhannesdóttir

Guðrún Ingólfsdóttir, *Á hverju liggja ekki vorar göfugu kellingar: Bókmenning íslenskra kvenna frá miðöldum fram á 18. öld* [The things our dear old ladies hoard: Literary culture of Icelandic women from the Middle Ages to the eighteenth century] *Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar* 20 (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2016). 352 pp.

As the subtitle of her book indicates, Guðrún Ingólfsdóttir examines women's literary culture in Iceland from the Middle Ages to the eighteenth century. The author has chosen 1730 as the end date for her study, the year in which Árni Magnússon died, i.e. a time by which many manuscripts had moved from private ownership into collections, due to the increased interest of scholars and collectors in the Icelandic literary heritage during the eighteenth century. The volume discusses books and manuscripts women in Iceland owned, read or copied to demonstrate how women used and were shaped by these books and the literature they contain.

The main title, *Á hverju liggja ekki vorar göfugu kellingar*, is taken from Halldór Laxness' *Iceland's Bell*. In the novel, the words are spoken by Arnas Arnæus, a character based on Árni Magnússon. It seems rather fitting, since Guðrún

Ingólfsdóttir indeed sheds light on "the things our dear old ladies hoard" (Halldór Laxness. *Iceland's Bell*. Transl. by Philip Roughton. New York: Vintage International, 2003, p. 23), which in the past have often been overlooked and underappreciated.

The book begins with a preface, in which the author talks about her upbringing, particularly the influence her mother and maternal grandmother had on her own interest in books. The introduction that follows outlines the objectives of the study, its methods and the materials that have been included. The book is divided into five chapters, each with several subdivisions as well as a summary. Chapter 1 is a case study, introducing the reader to literature and reading practices of common women in Iceland by using one detailed example: a miscellany (*syrra*) owned by Guðrún Jónsdóttir á Sandhólum from the Eyjafjörðurdistrict of northern Iceland. This woman lived during the late eighteenth century, technically later than the period studied otherwise in the book. Guðrún Ingólfsdóttir explains, however, that reading practices did not change that quickly and that the miscellany is, therefore, a good example to reconstruct the worldviews and self-image of women during the eighteenth century as well as their cultural background. Another reason for Guðrún Ingólfsdóttir's choice was that more sources were available regarding this common woman than for anyone else who fell within the scope of the research project. Chapter 2 provides an introduction to women's literary culture in Europe. It deals with women's literacy and education during the Middle Ages on one hand and from the Reformation to the eighteenth century on the other. Moreover, it discusses women's writing practices in Europe during these time periods. Chapter 3 deals with the same topics as Chapter 2, but focuses on Iceland. The information provided in Chapter 2 allows the reader to place the literary culture of Icelandic women within the European context. As is to be expected and welcomed,

Chapter 3 goes more in depth. The author discusses for example the role mothers and nunneries in Iceland played in the education of children. Guðrún Ingólfssdóttir provides numerous examples from various types of literature—both fictional and historical—of women reading, studying as well as owning books. As before, the author discusses these topics first with regard to the medieval period and then for the period between the Reformation and the eighteenth century. Lastly, Guðrún Ingólfssdóttir explores books specifically published for woman and common people and the approximate age at which Icelandic women learned to read. Not just in this chapter but throughout the entire volume, the author never shies away from remarking on research difficulties such as incomplete records, the loss of manuscripts over time, or possible historical inaccuracy of descriptions of women in literature. In Chapter 4, the author points out manuscripts owned by women and analyzes how they were used. The content analyses in this chapter allow for an interpretation of what the manuscripts say about the women who owned them, their worldviews, interests, and education. Chapter 5 provides examples of women writing. The author uses archaeological evidence, historical sources and literature to give an overview of accounts of women writing, for instance, runes, manuscripts, letters, and marginalia. An overall summary of the main findings follows the five core chapters. The main part of the volume concludes with acknowledgements, an English summary, and a bibliography. In an annex, Guðrún Ingólfssdóttir provides the reader with a helpful catalogue of Icelandic manuscripts from the Middle Ages through the eighteenth century owned or written by women, with the exception of manuscripts owned by non-Icelandic women, letter collections, or manuscripts preserving texts composed by women, which have all been excluded.

The volume is clearly aimed at an Icelandic audience, which is not only evident from being

published in Icelandic but also through the use of phrases such as “*hérlandis*” [in this country] or “*formæður okkar*” [our (Icelandic) foremothers]. Nonetheless, non-Icelanders alike can greatly profit from Guðrún Ingólfssdóttir’s study, gaining a better understanding of women’s roles in society, their worldviews and self-images as seen through their books and libraries. The author remarks that “*Hildegard af Bingen hélt því fram að Guð hefði hvatt hana til að nota einfaldan rithátt þegar hún skrifaði vitranir sínar, skrifa ekki eins og karlmaður*” [Hildegard of Bingen claimed that God had encouraged her to use a simple style of writing when jotting down her visions, not to write like a man] (p. 76). It would appear that Guðrún Ingólfssdóttir has taken the same advice to heart. Her style is easy to read, delightfully personal and engaging, lending itself to reach both a more generally interested lay readership as well as academic circles. Guðrún Ingólfssdóttir uses the image of the book as a mirror we look into to see ourselves as we are and as we ought to be. For the purpose of her book, she reverses this idea, focusing on the “image of women as reflected in their books” (p. 262). It is undeniable that Guðrún Ingólfssdóttir’s volume is a wonderful contribution to Icelandic manuscript studies as well as Icelandic women’s studies, to name just two possible benefactors, showing indeed that “the things our dear old ladies hoard” should not be overlooked.

Susanne Artbur

Janus Møller Jensen & Carsten Selch Jensen (red.), *Krig, korstog og kultur møder i 1700-tallet* (Kerteminde: Østfyns Museer, 2016). 173 s.

Kultur møder interesserer mange af os i disse år, hvor effekten af det 20. århundredes teknologiske sammenbinding af verden for alvor

folder sig ud og virkeliggør tidligere tiders visioner om den globale landsby. Derfor er det glædeligt, når en gruppe forskere i antologien *Krig, korstog og kulturmøder i 1700-tallet* anlægger netop dette perspektiv på en række punktnedslag i det lange 1700-tal, som især i Danmark undertiden strækkes så meget at det kommer til at omfatte hele enevældens periode fra 1660-1848.

I bogen argumenterer redaktørerne for at korstogene, som ellers forbindes med middelalderen, både fortsatte op i tidlig moderne tid, at studiet af dem for alvor tog fat i 1700-tallet, og at de spillede en central rolle i at forstå Europas udvikling.

I det første essay om arabiske rejseberetninger vendes det typiske blik på europæeres rejse i de arabiske områder på hovedet, og i stedet handler det om araberes rejser i Europa. Forfatteren, islamologen Thomas Hoffmann, har her det interessante ærinde at gøre op med fortællingen om, at arabere kun i ringe grad interesserede sig for Europa i perioden. Til dette formål trækker han på den palæstinensiske professor i engelsk Nabil Matars værker, der har beskæftiget sig indgående med emnet. Forskellige argumenter fremføres for at vise at araberne faktisk interesserede sig for verden omkring sig, såsom den store arabiske handel i det Indiske Ocean, samtidig med at det forklares at indbyggerne i det mindste i de nordafrikanske Barbaresk-stater faktisk frygtede europæerne, især spanierne og portugisere, der tog tusindevis af fanger i begyndelsen af 1500-tallet. Argumenterne er dog ikke synderligt stærke, men Matar kan afsløre, at den manglende interesse skyldes, at forskningen ganske enkelt har søgt efter det forkerte.

Antologiens andet essay, skrevet af afrikahistorikeren Niels Kastfelt, er til dels en refleksion over state-of-the-art inden for forskningen om det transatlantiske rum med fokus på slavehandlen, og til dels en refereren af fascinerende narrativer om nogle af de mennesker, der agerede på tværs af dette rum. Gennem et

religiøst fokus giver essayet et interessant blik på den skabelse af nye transatlantiske identiteter, der var begyndt i de foregående århundreder, men som særligt i det sene 1700-tal udviklede sig og anvendte de nye muligheder for udfoldelse.

Herefter bevæger vi os til Den nye Verden, nærmere bestemt til puritanerne i de tidlige engelske kolonier i Nordamerika. Her fortæller korstogshistorikeren Carsten Selch Jensen om deres tro og sammenstødet med både indianere og katolske, franske nybyggere, og det er et fascinerende landskab af tro, krop, civilisation og identitet, som forfatteren tegner. Puritanernes meget snævre idéer om vejen til frelse blev bestandigt udfordret af både indianere og katolikker og deres synsvinkel er altdominerende i fortællingen. Derved får vi et godt indblik, om end med en del gentagelser, i de narrativer, de fandt væsentlige at videregive. Men hverken indianerne eller franskmændene kommer til orde, hvilket ellers kunne have gjort historien om kulturmødet mindre ensidig.

Fra den foregående nærmest 1600-tals fortælling sejler vi med 1700-tals-skibspræsten Nicol Seidelin Bøgh til Middelhavet, hvor historikeren Janus Møller Jensen bruger en versberetning af Bøgh som afsæt. Beretningen blev skrevet efter den dansk-norske flådes togt til Middelhavet i 1746 for at tvinge Algeriet til en fredstraktat, så skibe fra det Oldenborgske Rige skulle forskånes fra angreb. Sandsynligvis skulle den hjælpe Bøgh med at få et nyt embede efter hjemkomsten, mens Jensen bruger den til først at give en kort introduktion til korstogsforskningens historie. Dernæst følger vi Bøgh på rejsen i Algeriet og hans overvejelser omkring religion og historie, suppleret med ekskursor til narrativer om kongelige ordner, Dannebrogshistorie og konflikter mellem Europa og den muslimske verden. Bøgh kommer lidt i baggrunden i den sidste del af artiklen, der til gengæld kommer bredt omkring opfattelserne af islam midt i 1700-tallet og kommer som første artikel for alvor ind på korstogene,

motiveret af en lidt svag henvisning hos Bøgh til det *Kryds-Tog* som hans sejskib foretager i Middelhavet og som Jensen også mener, antyder en henvisning til de middelalderlige korstog og altså ikke kun fortæller om den faktiske sejlads på kryds.

Den sidste artikel, skrevet af korstogsstrikkeren Kurt Villads Jensen, handler som de fleste andre artikler i antologien heller ikke om krige eller korstog. I stedet analyseres den unge Jacob Dampes disputats om Koranens etik fra 1812, hvor Damp kun var 22 år. Det er en temmelig specialiseret gennemgang af den tidlige islamforskningens arbejde, som kan være lidt tung at komme igennem for en lægmand udi koranforskningen, men artiklen giver samtidig et interessant indblik i universitetsafhandlingens udviklingshistorie.

Vi kommer vidt omkring i antologien, og artiklerne er generelt både velskrevne og interessante. Men de stikker også i mange retninger, og af de tre hovedtemaer krig, korstog og kulturmøder er det som sagt kun det sidste, der for alvor bliver udfoldet. Især korstogene, som nok ellers vil trække manges opmærksomhed mod bogen, er bemærkelsesværdigt fraværende, og man må give redaktørerne ret i hvad de skriver i forordet, nemlig at "Korstog betyder forskellige ting for forskellige mennesker til forskellige tider".

Benjamin Asmussen

Ellen Krefting, Aina Nøding & Mona Ringvej (eds.), *Eighteenth-Century Periodicals as Agents of Change: Perspectives on Northern Enlightenment*, Library of the Written Word 42 (Leiden: Brill, 2015). 346 pp.

"Was ist Aufklärung?" ["What is Enlightenment?"] In 1784, Immanuel Kant gave his famous answer to this question in an essay published in the monthly journal *Berlinische*

Monatsschrift. The essay soon became and has ever since remained a crucial piece of work for the understanding of the era's thinking and ideas, so in that sense it is certainly not underestimated. However, what the essay's first publication medium – the journal – signifies to the dissemination of the philosopher's ideas is worth reflecting more upon. Kant was well aware of the advantage of publishing it in a journal compared to a book. Periodical sheets were produced rather quickly and could be distributed more easily and widely, reaching new audiences. Periodicals travelled from hand to hand and crossed borders, both literally and symbolically. Furthermore, of course, *Berlinische Monatsschrift* was not just any journal but the major literary organ of the late German enlightenment.

In historical hindsight, today's people in general (whether scholars or not) can hardly appreciate the role that ephemeral material, such as journals, pamphlets and epistolary letters, played for the societal changes in the eighteenth century. The editors of *Eighteenth-Century Periodicals as Agents of Change: Perspectives on Northern Enlightenment* take as their starting point that the periodical press has been overlooked, compared to books, when scholars have considered the spread of ideas during the period. The aim of this volume is, as presented in the introduction, to offer "new insights into the mediation and transfer processes involving the nascent public sphere" and to make "the case that the periodical press, to a greater extent than books, made the European Enlightenment possible as a far-reaching intellectual and historical phenomenon". Even if journals were seldom as outstanding as *Berlinische Monatsschrift*, they performed as "agents of change" and had a "revolutionary impact". Another ambition is to pursue the view that the Enlightenment ideas did not only derive from certain nations (France) from where they spread out to other regions of Europe. "Europe's margins" including Scandinavia,

were their own “centres” where ideas and media practices were formed on the basis of local conditions.

The volume is based on a conference and the seventeen contributions present different case studies, primarily based on material from Northern Europe. “Transfer” is employed as a key word to signify transmissions and relocations pertaining to the periodical press; hence, the book is divided into sections labelled “International”, “Political”, “Theatrical”, and “Digital” transfers. I will briefly describe and pick examples from each of these sections.

“International transfers” focuses on the fact that journal editors, authors, technologies, genres and texts were crossing borders in several different ways. The number of translations grew substantially and adaptations and appropriations were commonplace. One of the new periodical genres, designed to transfer scholarly news, was the learned journal. These publications contained reviews of new books and presented short reports about academic findings. They could in some cases be dispersed and read in their original languages in large parts of Europe, but contents were also translated and adapted into publications in the local vernaculars. According to Ingemar Oscarsson there were around 70 such learned journals produced in Sweden in the eighteenth and early nineteenth century. He claims that even if their qualities varied, they were vital for the dissemination of scholarly knowledge in Sweden where, seemingly, they also to some extent reached a non-scholarly audience.

“Political transfers” explores and discusses government attitudes to the periodical press with a focus on the censorship practices. Several of the authors take the approach that censorship was not merely repressive, holding writers and printers back – as a strategic tool in the hands of regimes, it had more complex uses and functions. For example, Jakob Maliks describes and discusses how the government of Norway-Denmark untied the bonds of cen-

sorship during a period when the economic politics were to be formed. The public was even invited to write and publish their ideas about the subject. In this case, the temporary freedom was regarded as beneficial for upholding the king’s regime even though it would allow criticism of his policies.

The articles in “Theatrical transfers” draw attention to the interaction between stage, society and media, and to the fruitfulness of thinking about journal contents in theatre terms. Mona Ringvej shows how the conventions of courtly behaviour were expressed in print media. It was commonplace to use some degree of panegyric language, celebrating the court. This mode of speech which signified “the theatricality of the representative public sphere” operated as a rhetoric device to soften critique or to present demands in a “polite” way, according to Ringvej.

The last section, “Digital transfers”, focuses on present-day digitization of eighteenth-century periodicals. A couple of ongoing European projects, one based in Oslo and the other in Leipzig, are presented and discussed. The authors take up the options that the digitization means to scholars, as well as the methodological issues pertaining to it. The digital transfer implies substantial challenges when it comes to choosing, for example, search options for contents. Such considerations are delicate and in no way neutral, and the choices made will affect both methods and results in future studies.

The scope of this volume covers a wide range of material, presents intriguing analyses and raises stimulating questions; above I have just given a few examples. The diversity of the chapters makes the volume, as a book, somewhat fragmented, and in some contributions, however interesting they may be, the relevance to periodicals as “agents of change” seems a bit loose. In a sense this reflects the fact that in the archives there are many examples of eighteenth-century journal content that first

and foremost served conservative interests of the male elite; in relation to this material, thoughts about “revolutionary impact” are hardly what enters one’s mind.

I would also like to emphasise that “What is Enlightenment?” is still a relevant question. Here the term “the Enlightenment” in the singular is applied throughout the volume, and as such it tends to indicate an entity, a set of coherent ideas, that swept over and changed Europe. During the recent decades, several scholars and experts on the period have suggested that we modify the term or use other terms that imply a higher degree of complexity. For instance, Thomas Bredsdorff has promoted “den brogede oplysning” (the motley enlightenment) and others have suggested that we should speak in the plural about enlightenments. I would have appreciated a degree of reflection on these issues surrounding the concept in the introduction. However, this remark should not obscure the fact that the authors of the volume actually do consider the period as multidimensional, and that the contributions challenge several earlier assumptions about, for instance, the centres and margins of the processes in Europe. The editors have certainly fulfilled their aim of presenting the eighteenth-century periodical press as a highly important vehicle for the dissemination of ideas in the period. Any scholar of the eighteenth century could find this volume useful and especially those who want to engage in studies about the periodical press.

Tilda Maria Forselius

Sofia Ling, *Konsten att försörja sig: Kvinnors arbete i Stockholm 1650-1750*, Monografier utgivna av Stockholms stad, 256 (Stockholm: Stockholmia förlag, 2016). 269 s.

Kvinnors arbete i tidigmodern tid börjar träda ut ur historieskrivningens skuggor. Det har

tidigare setts som en verksamhet underordnad den familjeförsörjande mannen. Kvinnans ställning på arbetsmarknaden har beskrivits som kringskuren av skråprivilegier och hänvisad till underordning och informellt hushållsarbete. Nyare studier utmanar dessa föreställningar. I Sofia Lings bok om kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750 framträder den tidigmoderna svenska staden som ett utpräglat mångsysslar-samhälle där kvinnors arbete hade avgörande betydelse för familjens försörjning.

Genom suppliker ställda till lokala myndigheter (främst Handelskollegium) i Stockholms stad under hundra år undersöker Ling vad kvinnor arbetade med i staden, hur arbetet organiserades och vilka möjligheter kvinnorna hade att påverka sin arbetssituation. Boken är indelad i fem kapitel. Det inledande kapitlets forskningsöversikt och frågeställningar följs av ett kapitel som tecknar en övergripande bild av kvinnors arbete i staden. Det tredje kapitlet tar sikte på kvinnors arbete och dess organisering i gaturummet. Det fjärde kapitlet undersöker arbetet i huset med utgångspunkt i krogverksamheten. Det femte kapitlet avslutar boken med sammanfattning och slutsatser.

Ling visar att det sågs som en självklarhet att både mannen och kvinnan skulle arbeta för att försörja familjen. Hon menar att Sverige präglades av en tvåförsörjarmodell där båda makarnas arbete sågs som nödvändigt för att upprätthålla en dräglig levnadsstandard. Ett återkommande bekymmer i supplikerna är att kvinnor beklagar sig över att deras män avlidit eller på grund av sjukdom inte längre förmår bidra till försörjningen. De beskrev sig själva som ensörjande, alltså ensamma om försörjningen. Även männen kunde argumentera på detta sätt. Att vara ensam om försörjningsbördan ansågs vara en svår omständighet. Möjligtvis är detta ett svenskt särdrag, vilket också påpekas i boken. Engelska studier har tvärt om visat att män ofta tonade ned den roll som deras hustrur spelade för familjeförsörjningen.

Eftersom studien huvudsakligen bygger på suppliker från Handelskollegiet i Stockholm är det inte förvånande att handel får en framskjutna roll i framställningen. Stockholms kvinnor deltog livaktigt i handeln på gator och torg och skötte sina verksamheter självständigt, utan mannens övervakning. Deras handelsbodas kunde ligga lång väg från hemmet och kvinnan ansvarade för verksamheten. De kvinnor som arbetade i bodar slöt sig ofta samman inför myndigheter och argumenterade för sina rättigheter och mot konkurrensfördelar för den enskilde efter principer som liknade skråväsendets.

Att kvinnor arbetade själva, i stadsmiljön och utanför hemmet, är viktiga resultat. Men mer uppseendeväckande är att deras verksamhet inte behövde ha någonting gemensamt med makens. Det som maken producerade i sin verkstad var inte nödvändigtvis detsamma som hans hustru sålde. Det innebär att kvinnans inkomstkälla kunde vara större än mannens. Det visar också att i det tidigmoderna Stockholm värderade hushållen högre den riskspridning som olika inkomstkällor innebar än samarbetet inom hushållet.

Särskilt utrymme ges åt krögarverksamheten, som tillsammans med rumsuthyrning och brödbakning var de vanligaste näringarna för kvinnor med huset som bas. Inom dessa näringar hade ofta hustrurna den ledande positionen. Positionen som hustru, vilken vanligtvis men inte nödvändigtvis innebar att en kvinna var eller hade varit gift, var en auktoritetsposition. I huset ledde hustrun pigor och drängar i arbetet. Eftersom arbetet med att driva krog sågs som ett fysiskt skonsamt arbete var det ofta ett arbete för ensamstående kvinnor, eller för gamla och sjuka par. Men även gifta kvinnor med yrkesarbetande män kunde få tillstånd att driva krog.

Sammantaget synliggör Sofia Ling den arbetande kvinnan i det tidigmoderna Stockholm. Kvinnor står i varje gathörn, i varje krog. De skriver suppliker och bråkar, försörjer fa-

miljer och knogar. Att kvinnor arbetade i hög utsträckning och att deras arbete spelade en stor roll i den tidigmoderna ekonomin är ett viktigt resultat men kommer inte heller som någon överraskning. Det är dock slående hur pass fria kvinnorna var att sköta sina egna näringar och etablera sig på arbetsmarknaden. Sheilagh Ogilvies omfattande studie i Tyskland med liknande ambition betonar tvärtom kvinnors exkludering. Frågan är om Lings resultat kan sägas vara typiska för det tidigmoderna Europa som helhet, eller endast giltiga för Sverige eller rent av unika för Stockholm.

Lings resultat ifrågasätter bilden av det tidigmoderna arbetet som organiserat efter hushåll och styrt av en paternalistisk husfader. Om kvinnor och män arbetade på skilda platser och med skilda verksamheter, vad var då hushållets roll? Den framstår som inte mycket mer än en beskattningsenhet. Och om makarnas verksamhet präglades av mångsyssleri, vad innebär det då för vår förståelse av hustavlans paternalism? Dessa frågor får inget svar i boken. Lings intresse ligger främst kring frågor om arbetsdelning och försörjning och hon håller sig nära de empiriska resultaten. Ändå skulle en diskussion om hur den skråorganiserade och patriarkala stadsekonomi bör förstås – utifrån det kvinnliga arbete som boken kartlagt – ha lyft resultaten: från att synliggöra tidigmoderna kvinnor till att ställa deras arbete i centrum för hur vi bör förstå det tidigmoderna samhället. Detta hade kunnat göras genom en tydligare positionering mot den forskning om kvinnor, hushåll och arbetsmarknad som nämns i boken, men som behandlas som utgångspunkter än som samtalspartner för undersökningens resultat.

Sammanfattningsvis belyser Sofia Ling i sin bok hur omistligt det kvinnliga arbetet var i den tidigmoderna ekonomin och hur självständigt det bedrevs. Hon visar ett samhälle präglat av mångsyssleri där båda makarna förväntades bidra till familjens försörjning. Bokens empiriska resultat gör den till en mycket

angelägen läsning för alla som vill forstå vardagsekonomi och livsvillkoren för den tidigmoderna människan.

Paul Borenberg

Sebastian Olden-Jørgensen, *Ludvig Holberg som pragmatisk historiker: en historiografisk-kritisk undersøgelse* (København: Museum Tusulanums Forlag, 2015). 160 s.

Ludvig Holbergs (1684–1754) omfattande historiske forfatterskap har lenge stått i skyggen av hans mer kunstneriske virksomhet. Mens folkekjære komedier som *Jeppes paa Bierget* (1723) og *Erasmus Montanus* (1731), samt de satiriske og essayistiske skriftene står sterkt i både dansk og norsk kanon, har historieverkene stort sett samlet støv. De siste årene har tendensen imidlertid snudd. I kjølvannet av det dansk-norske digitale utgivelsesprosjektet *Ludvig Holbergs Skrifter* (2009–15) og forskningsprosjektet *Holbergs ideologier* (Universitetet i Bergen, 2012–15), har interessen for ”den glemte Holberg” tatt seg kraftig opp. Eller som én av prosjektenes viktigste bidragsytere, historiker Sebastian Olden-Jørgensen, antyder: ”[M]åske venter der historikeren Holberg en lille renæssance” (s.10). Konteksten for sistnevnte ytring sier også sitt; setningen innleder nemlig *Ludvig Holberg som pragmatisk historiker* – den første monografien om Holberg som historiker på 102 år.

Plasseringen av, og forståelsen for Holberg som pragmatisk historiker er et hovedpoeng, og går som en rød tråd gjennom boken. Med dette prosjektet skriver Olden-Jørgensen seg også inn i en lengre tradisjon i Holbergforskningen – blant navn som Caspar Paludan-Müller, Sigurd Høst og Sune Berthelsen. Til forskjell fra sine forgjengere nøyer Olden-Jørgensen seg imidlertid ikke med en lettvtint merkelapp, men tar seg også tid til å forklare

utenforstående hva denne plasseringen historiefaglig innebærer.

Den pragmatiske historieskrivingen skriver seg helt tilbake til antikken, og kjennetegnes blant annet gjennom historikerens prioritering av litterær kvalitet, en sammenhengende fortelling, moralske og politiske vurderinger av historiens aktører, personlig erfaring og upartiskhet – altså nettopp den slags hensyn Holberg fremhever i sin historieteoretiske ”Betænkning over Historier” (1735). For Olden-Jørgensen er det innlysende at det er denne typen historieskriving Holberg representerer – noe han også dokumenterer gjennom et knippe interessante og hittil ukjente kilder, deriblant flere av Holbergs samtidige fagfeller. Den pragmatiske historieskrivingen mistet imidlertid status i kjølvannet av historismen på 1800-tallet, da den ifølge Olden-Jørgensen ble avskrevet som innbegrepet av innskrenket ahistorisk moralisme. Her ligger nok også forklaringen på at en oppfatning av Holberg som ”filosofisk historiker”, en slags ”Nordens Voltaire”, har vunnet stor oppslutning i tidligere historiografisk resepsjon. Gjendrivelsen av sistnevnte forestilling er bokens parallelle prosjekt – og indre drivkraft.

Den største delen av boken består av en ”tradisjonsstudie” – en systematisk presentasjon og vurdering av den historiografiske Holbergresepsjonen, fra Holbergs samtidige lesere og kritikere, via toneangivende forskere fra 18- og 1900-tallet som Paludan-Müller, Ernst Sars og Francis Bull, like frem til forskningsaktiviteten i de allerede nevnte Holberg-prosjektene. I denne svært oversiktlige studien spores avvísningen av Holberg som (kildekritisk) historiker, som ventet, langs ”den lærde linje” – fra Hans Gram via Paludan-Müller og Kristian Erslev til Ellen Jørgensen. Ideen om Holberg som ”Nordens Voltaire” spores på sin side tilbake til N.F.S. Grundtvig og Edvard Holm. Likevel argumenterer Olden-Jørgensen for at det først var i forlengelse av to nordmenn, historikeren Ernst Sars og litteraturforskeren Francis Bull,

dette frøet virkelig skulle forplante seg som ugress i forskningen på Holbergs historiske forfatterskap frem til vår tid.

Gjennomgangen av Holbergresepsjonen – den første i sitt slag siden C. Ehrencron-Müllers *Forfatterlexikon* (1933) – er grundig, og utvalget stort sett representativt. Samtidig er også utelatelsene viktige å ha in mente. Fremstillingen bærer for eksempel preg av at det i all hovedsak er resepsjonen av *Dannemarks Riges Historie* (1732–35) som løftes frem. I tillegg er det påfallende at Sigurd Høst – som i sin monografi om Holbergs historiske verker (1913) gjentatte ganger slutter seg til forståelsen av Holberg som pragmatisk historiker – regelrett avskrives fra tradisjonsstudien, med begrunnelsen at han "afstår fra en samlet vurdering og indplacering av Holberg som historiker" (s. 58). Isteden løftes Bull frem, med den konsekvens at "Voltaire-linjen" fremstår sterkere enn den kanskje er. Det skinner ellers gjennom at *Ludvig Holberg som pragmatisk historiker* er forfatteret i historiefagets og kildekritikkens tjeneste. Tjenesten viser seg i alt fra metode og valg av sitater, til omtalen av Holbergforskningens tradisjonsbærere. Mens historiefaglige autoriteter som Paludan-Müller og Erslev ærbødig løftes frem som de patriarkene de også var, blir Georg Brandes avskrevet som en "outsider" – som Bull igjen leses i forlengelse av. Bildet ville nok sett litt annerledes ut fra en litteraturforskners ståsted.

Med det sagt, er det et forbilledlig stykke arbeid Olden-Jørgensen har levert. For det første må boken regnes som et verdifullt bidrag til forståelsen og vurderingen av historieskrivningen og historieteorien i denne interessante perioden i historiefagets tidlige utvikling. I tillegg er den ryddige forskningsoversikten, med det tilhørende noteapparatet, en gave til alle som arbeider med, eller vurderer å sette seg inn i denne delen av Holbergs forfatterskap. Og det skal man altså vurdere. For som Olden-Jørgensen både påpeker og demonstrer, gjemmer det seg et stort og spennende forskningsarbeid

i Holbergs nedstøvede historieverk. Kort og godt: Med *Ludvig Holberg som pragmatisk historiker* har Olden-Jørgensen lagt godt til rette for den forestående renessansen.

Inga Henriette Undheim

Raimo Pullat, *Tallinlase asjademaailm valgustussajandil* [Revalbornas levnadsmiljö under opplysningstiden] (Tallinn: Estopol). 380 s.

Bouppteckningar utgör en fruktbar och ofta anlitad källa för att studera materiell kultur under tidigmodern tid. De har dock sällan utnyttjats lika utförligt som i den här studien. Raimo Pullats verk *Tallinlase asjademaailm valgustussajandil* experimenterar nämligen till det yttersta med bouppteckningsmaterialets möjligheter att återuppliva det förflutna.

Den estnische historikern Raimo Pullat är professor emeritus vid universitetet i Tallinn och verket kan betraktas som hans *magnum opus* eftersom det baserar sig på ett livslångt intresse för Tallinn, eller Reval, och dess invånare under 1700-talet. Litteraturförteckningen inkluderar mer än trettio av Pullats egna böcker och artiklar om ämnet, den äldsta är från 1966 och den nyaste från förra året. Läsaren står alltså på toppen av en länge uppförd pyramid av forskning.

Ribban har satts högt. Trots att bouppteckningarna utgör arbetets grundsten så har de endast ett instrumentellt värde och de med dem förknippade källkritiska frågorna förbigås rätt kortfattat i början. Målsättningen är att måla ett porträtt i helfigur av borgaren i 1700-talets Reval och dennes livsmiljö: hur bodde man, vad åt man, hur klädde man sig, vad läste man. Eftersom tre femtedelar av de bevarade bouppteckningarna är efter köpmän och hantverkarmästare så blir föremålet för helfigursporträttet oundvikligen en välbärgad borgare.

Pullats sätt att närma sig sitt ämne är samtidigt både traditionellt och modernt – eller, uttryckt med andra ord, så gammaldags att det redan blivit modernt på nytt. I inledningen knyter han sin forskning till den nya vågen inom europeisk vardagshistoria och mikrohistoria. Andligen står han dock i minst lika stor skuld till den klassiska socialhistorien från 1900-talets början och dess detaljerade studier av människornas levnadsvanor och livsmiljö. Periodvis gör sig Pullat också skyldig till den klassiska socialhistoriens skötesynd och släpper loss en flod av detaljer som hotar att dränka de stora linjerna.

Upplysningstiden Reval låg i en gränsszon både geografiskt och kulturellt. Den gamla Hansastaden låg i knutpunkten mellan tre kulturområden, det nordiska, det ryska och det tyskbaltska. Detta konkretiseras till exempel i Pullats beskrivningar av matkulturen. Även om Revalborgarnas matvanor i många avseenden var mellaneuropeiska utgjorde rågbrödet på nordiskt vis grunden för stadsbornas näringsintag. I fråga om dryckesvanor befann sig Reval i gränsmarkerna mellan den tyska ölkulturen och den ryska brännvinskulturen, något som syns i bouppteckningarnas alkoholförråd.

För Reval innebar 1700-talet en andlig brytpunkt mellan den gamla och den nya världen, om detta berättar särskilt de kapitel som behandlar boendevanor och möbler. Den medeltida hustypen, grupperad runt ett stort och mångfunktionellt centralrum kallat *diele*, försvann åtminstone bland de mer välbärgade. I de nya husen fanns det separata rum med olika funktioner: kök för matlagning, sal för representation och sovrum för vila. Separationen av rummen ledde också till att möblerna moderniserades, byråer ersatte kistor och man införskaffade sängar med tillhörande sängkläder till sovrummen.

Pullat strävar efter att rekonstruera på vilka vägar kläd- och möbelmoden kom till Reval genom att studera deras utbredning i Europa. Impulsgivare var framför allt de tyska städerna

i Östersjöområdet till vilka borgarna i Reval hade historiska förbindelser. Det mycket närliggande S:t Petersburg röner däremot förbluffande liten uppmärksamhet. Efter att i Ulla Ijäs nyutkomna avhandling (se *Sjuttonbunderatal* 2016, s. 127) ha läst om hur ivrigt eliten i 1700-talets Viborg efterapade den kejserliga huvudstadens modenycker skulle det ha varit intressant att se om samma fenomen existerade i Reval, som också var en stad i det ryska imperiet vid denna tid. Det är möjligt att källorna inte tillåter att utforska denna fråga för Revals del eller så föredrog den gamla Hansastaden att vända sig mot Tyskland och avvisa det ryska inflytandet.

En av de mest överraskande impulsgivarna var enligt Pullat Helsingfors, som i jämförelse med den gamla stenstaden Reval endast var en uppkomlingsstad. Tack vare byggnadsarbetena på sjöfästningen Sveaborg kom Helsingfors emellertid i kapp Reval inom loppet av ett halvt decennium och kosmopolitiska adliga officerare hämtade med sig de senaste modeströmningarna dit. Reval och Helsingfors förenades av borgerskapets släktrationer och livliga handelsförbindelser, vilket gjorde att nya moden enkelt spreds från Sveaborg till Finska vikens sydkust.

Till verkets mest intressanta delar hör ett kapitel om borgarnas hembibliotek. Över hela Europa innebar 1700-talet en brytningstid inom bokkulturen och för första gången kunde också invånarna i Reval inhandla ett brett utbud av andra verk än den religiösa litteratur som kyrkan sanktionerat. Pullat visar att de utnyttjade denna frihet på två mycket olika sätt. De liberala började läsa Voltaire, Rousseau och *Robinson Crusoe* i tyska översättningar. En annan kategori av borgare hängav sig istället åt pietismen, en radikal väckelserörelse som spred sig från Tyskland, och köpte därför stora mängder av pietistisk fromhetslitteratur. Båda grupperna strävade efter att lösgöra sig från den av kyrkan kontrollerade litterära världen, även om det skedde i helt motsatta riktningar.

Pullats forskning bjuder inte på några nya och revolutionerande tolkningar. Däremot erbjuder denna bok en pietetsfullt utförd beskrivning av hur de stora linjerna inom 1700-talets europeiska kulturhistoria kom till uttryck i en handelsstad i Östersjöregionen. Till exempel avslutas det kapitel som behandlar boendet med konklusionen att "var Revalbon bodde bestämdes av hans förmögenhet, yrke och sociala status" – köpmannaeliten bodde vid Rådhusorget, hantverkarna i sina egna kvarter och de fattiga i stadens utkanter. Det här var den normala sociala topografin i en tidigmodern europeisk stad, men Pullat bjuder läsaren på den kryddad på revalskt vis.

Strukturellt besväras verket av en viss ojämnhet, något som kan bero på att Pullat har en så enorm egen forskningshistoria att ösa ur. I kapitlet som behandlar kläder finns två omfångsrika tabeller angående förekomsten av mans- och kvinnokläder i köpmännens bouppteckningar vilket får läsaren att fundera över varför inte övriga ämneshelheter har försetts med motsvarande tabeller. Inte heller är balansen mellan kapitlen den bästa tänkbara då ett 45-sidigt kapitel åtföljs av ett åttasidigt. Materialet kunde ha grupperats till helheter på ett djärvare sätt: boende, klädsel, mat, inredning, lyx.

Trots dessa invändningar utgör Pullats verk en ståtlig kulmination på en lång karriär. Dess förtjänster ligger framför allt i Pullats förmåga att levandegöra vardagen och 1700-talsborgarens materiella miljö i Reval. Efter att ha läst boken vet jag precis hur jag skulle möblera mina rum, vad jag skulle äta, hur jag skulle klä mig och hurdana böcker jag skulle läsa ifall jag vore en borgare i upplysningstidens Reval. Det är ovanligt att finna så kompetenta forskare som även har den gestaltande talangen att förmå läsaren resa i tiden. Den som inte kan estniska kan ta del av en fjorton sidor lång sammanfattning på tyska som finns i slutet av boken.

Juba-Matti Granqvist

Tore Stubberud, *Jacob Nicolai Wilse (1735–1801): en opplysningsmann* (Rakkestad: Valdisholm forlag, 2016). 250 s.

Jacob Nicolai Wilse, *Skrifter i utvalg*, red. Tore Stubberud (Rakkestad: Valdisholm forlag, 2016). 588+106+154 s.

Presten, vitenskapsmannen og litteraten Jacob Nicolai Wilse ble født i Lemvig i Nord-Jylland og vokste opp ved Limfjorden og i bygdene innenfor. Deretter studerte han i København, hvor han tok embetseksamen i teologi i 1756. Han fulgte også forelesninger i naturvitenskap hos Christian Gottlieb Kratzenstein. Etter embetseksamen førte han en omflakkende tilværelse som huslærer, blant annet bodde han i perioden 1761–63 i den rike trelastbyen Fredrikshald (Halden) i Norge, og 1765–67 i den multikulturelle handelsstaden Fredericia i Jylland. I 1768 tok han magistergraden i filosofi og i 1784 fikk han tittelen ekstraordinær professor. På et tidspunkt så det ut til at han skulle slå følge med en russisk adelig familie til Sankt Petersburg og få et professorat der, men det ble aldri noe av. Isteden ble han, med god hjelp fra sin patron Caspar von Saldern, kalt til prest på Spydeberg i Smaalene i Norge (dagens Østfold). Her bodde han fra 1768 til 1785, da han flyttet til et fetere kall i nabosognet Edsberg (Eidsberg), hvor han virket frem til sin død i 1801.

I løpet av sin tid i Østfold ble Wilse enkemann to ganger; hans tredje kone overlevde ham og ble sittende igjen med 12 barn og stebarn. Prestegårdene i Spydeberg og Eidsberg var de reneste småbedrifter, hvor en rekke tjenestefolk bodde og arbeidet. Wilse hadde jevnt over et femtitalles mennesker i kosten, folk som hjalp ham å realisere store parkanlegg, med fiskedammer, nyttevekster og lysthus. Hustruene må opplagt ha hatt organisatorisk talent. Den andre i rekken av koner ble da også prisbelønnet av Det kongelige danske Landhusholdningsselskab. Samtidig med at han drev pre-

stegård, skjøttet sin prestejerning og sørget for finansene (han gikk sågar i rettsvist med bønder i nabolaget for å få anerkjent grensene for Spydeberg-gården), var Wilse en særdeles flittig skribent og publisist. I den populære historisk-topografiske sjangeren leverte Wilse omfangsrike verk om henholdsvis Fredericia (1767), Spydeberg (1779) og Eidsberg (1791–96).

Fra sin base på gården Kullebund i Rakkestad, midt i Wilses nærmiljø, har Tore Skullerud nylig gjenuttgitt et utvalg av Wilses skrifter. Han har også skrevet en biografi om sin store helt. *Skrifter i utvalg (SiU)* består av de ovennevnte Spydeberg- og Eidsberg-beskrivelsene, samt et utdrag av Wilses reiseskildringer. De tre tekstene, med upaginerte tillegg, forord og illustrasjoner, fyller over 850 sider. I sitt forord til *SiU* skriver Stubberud at utvalget gjenutgis fordi "det er viktig at leseren selv kan lese Wilses egne bøker". Det meste Wilse utga ligger imidlertid fritt tilgjengelig på nettsidene til Nasjonalbiblioteket og Kongelige Bibliotek, uten at Stubberud nevner dette.

For den utrente leser kan skriftbildet i originalene, som er trykt i fraktur, by på problemer. I *SiU* presenteres Wilses tekster transkribert til latinske bokstaver. Om den første teksten i *SiU*, *Spydeberg Præstegield*, oppgir Stubberud at den "er basert på en utgave fra 1920, som Spydeberg ungdomslag sto bak" (Forord, upag.). I virkeligheten dreier det seg om en ren og skjær faksimile av 1920-utgaven. På Nasjonalbibliotekets hjemmeside finner en også samme utgave, tilsynelatende komplett digitalisert; i *SiU* mangler s. 58. Den andre teksten, *Edsberg Præstegield*, opprinnelig utgitt som en føljetong i *Topographisk Journal for Norge*, er transkribert fra Wilses originalartikler av Lauritz Opstad. Opstads versjon er blitt utgitt to ganger før (av Østfold Historielag, 1963 og av Valdisholm, 1992). Det vi presenteres for i *SiU*, er et uforandret opptrykk av 1963-utgaven, dog med et tillegg i form av et kort rettsdokument som Wilse i sin tid publiserte.

På Nasjonalbibliotekets nettsider ligger Opstads 1963-utgave fritt tilgjengelig. Der kan en også søke i teksten, noe som naturlig nok ikke er mulig i papirversjonen fra 1992/2016. Den tredje teksten i *SiU* er viet Wilses reiser gjennom Smaalenene/Østfold (opprinnelig utgitt på 1790-tallet). Her har Stubberud selv stått for transkripsjonen.

Det er ikke bare det gotiske skriftbildet som kan virke ugjennomtrengelig for den utrente leser. Også fremmede ord og uttrykk, inkludert innslagene av latin, tysk og fransk, byr på utfordringer. På dette punktet gir *SiU* varierende hjelp. Spydeberg-beskrivelsen, den første og desidert lengste teksten i utvalget, er dessverre blottet for ordforklaringer. Opstads versjon av *Edsberg* og Stubberuds versjon av *Reiser* er riktignok utstyrt med sluttkommentarer, men Stubberud har unnlatt å redigere disse sammen til én liste. Det ville ha hjulpet leseren med å holde oversikten, og ville også ha spart papir: for eksempel er nøyaktig samme forklaring av vekt- og måleenheter gjenopptrykt to steder (*SiU*, Edsberg, s. [86]; Spydeberg, s. 147). I en eventuell redigeringsprosess ville Stubberud kanskje ha lagt merke til at *Rudera*, standardbegrepet for ruiner, er blitt korrekt forklart av Opstad (*SiU*, Edsberg, s. 92), men ikke av ham selv, som feiltolker uttrykket "det-te Klosters *Rudera*" til "småstein, rester, 'rusk og rask'" (*SiU*, Spydeberg, s. 149; dette ene eksemplet får være "sat sapienti" – et uttrykk som for øvrig også blir feiltolket av Stubberud samme sted, s. 148).

Biografien *Jacob Nicolai Wilse (1735–1801): En opplysningsmann* er frukten av mange års engasjement. Stubberud har et klart ståsted, nemlig lokalhistorikerens. Samtidig understreker han hele veien hvor tett Wilse var knyttet an til nasjonale og internasjonale strømninger innen vitenskap og politikk, strømninger hvor han selv deltok som vitenskapsutøver og debattant. Wilse ønsket å utfordre gamle og forstokkede tankemønstre, og han bar på mange luftige planer. Ikke bare lobbyerte han for et

norsk universitet samt en egen høyere utdanningsinstitusjon for kvinner, han lanserte også ideen om et grandioست *Museum universale*, hvor all kunnskap skulle samles og pleies som en slags kombinasjon av botanisk hage, forsøksgård, laboratorium, *Wunderkammer*, kunstakademi og åsted for gudsdyrkelse og kontemplasjon. Han fulgte med på de franske opplysningsfilosofene og skrev selv dikt på fransk i studietiden. Flere ganger yppet han seg mot sensurmyndigheten. Ett av hans skrifter, en fremtidsvisjon om Spydeberg anno 2000 (*Eftertiiden i Norge*, gjenoppretrykt i *SiU*), ble sågar stanset og beslaglagt. Da ga han seg ikke, men bare reviderte og utvidet skriftet, inntil det slapp igjennom. Merkelappen "opplysningsmann" er dekkende.

Under en reise i Tyskland ble Wilse kjent med Henry Samuel Formey, sekretæren for vitenskapsselskapet i Berlin, universallærd og med et ekstremt bredt kontaktnett. Via Formey fikk Wilse kontakt med astronomen og publisisten Johann Bernoulli III. Til Bernoullis berømte *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen* leverte han en lang rekke tyskspråklige bidrag (disse ble senere utgitt også på dansk, oversatt fra tysk av Wilse selv). Fremfor alt fikk Wilse i Tyskland gjennomslag for et originalt tegnsystem for å beskrive været. Tegnsystemet ble adoptert av *Societas Meteorologica Palatina*, det meteorologiske selskapet i Mannheim, som i perioden 1780–92 samlet inn standardiserte værobservasjoner fra en lang rekke målestasjoner spredd ut over det meste av Europa, og sågar noen utenfor det gamle kontinentet. Fra skandinavisk side tjente de kongelige observatoriene i Stockholm og København som observasjonssteder, samt prestegården i Spydeberg (og senere Eidsberg). Observatørene fikk utdelt kostbare instrumenter, kalibrert i Mannheim, sammen med instruksjoner om å registrere været på tre faste tidspunkt hvert døgn, 365 dager i året. Registreringene ble sirlig ført inn i et skjema, etter Wilses plassøkonomiske værsymbolsystem. Så ble de innsamlet og trykt i det meteorologiske selskapets årlige rapporter.

Wilses reiser i Østfold, gjenuttgitt i *SiU*, var altså langt fra de eneste. Det dreier seg om en liten flik av en lang rad reiseskildringer, som dekker Wilses ekskursjoner opp til Kongsberg i nord og helt ned til Berlin i sør. Wilse skrev dessuten atskillige sider om oppveksten ved Limfjorden, og som nevnt også et eget topografisk verk om Fredericia. Disse sidene ved hans virke er dog mindre vektlagt; i Stubberuds lokalhistoriske optikk er Østfold det viktigste. Med inspirasjon fra John Petter Collett og Odd Arvid Storsveen skriver han en god del om Wilses agitasjon for et norsk universitet mot slutten av 1700-tallet. Stubberud er imidlertid nølende til å lese Wilse som en slags tidlig norsk nasjonalist. Ved å sitere nyere arbeider av blant andre Rasmus Glenthøj og Eivind Tjønneland, forsøker han å åpne opp for et mer helstatlig teoretisk perspektiv. Som biograf kunne han også ha gått empirisk til verks, gjennom å presentere hva Wilse faktisk sier om andre deler av riket enn Østfold/Norge. Et blikk på Fredericia-beskrivelsen fra 1767 viser at han var minst like patriotisk på denne jyske kjøpstadens vegne, og det etter å ha bodd bare to år i byen. Blant annet foreslår Wilse at en "realskole" bør anlegges her. Men han nøyer seg ikke med det: hvor mye bedre ville det ikke vært om hovedstaden kunne flyttes til Fredericia, og slik bli liggende "midt i riket"! (*Fuldständig Beschreibung über Stapel-Staden Fredericia*, København 1767, s. 56, 61, 109–111).

Valdisholm er ikke et akademisk forlag. Korrektoren kunne avgjort vært strammere, i biografien er det små skrivefeil og rot i referansesystemet nærmest på hver eneste side. Oslo og Christiania, Fredrikshald og Halden, Smaalenene og Østfold brukes om hverandre. Noen ganger blir de historiske stedsnavnendringene forklart ved første gangs nevning, andre ganger ikke. Det samme gjelder historiske bipersoner, som enkelte steder omtales som om de var velkjente for leseren, bare for å bli fylldig introdusert noen sider senere. Et forlag med større ressurser ville uten tvil ha luket

ut slike skjønnhetspletter og publisert et mer striglet produkt. Samtidig har den uflidde, lett slentrende stilen sin verdi. Blant annet oppgir Stubberud epost-korrespondanse han har hatt med ulike fagpersoner. En bibliografi over Wilses trykte skrifter har han fått Øivind Berg ved Nasjonalbiblioteket til å utarbeide. I kapitlet om verket *Eftertiiden i Norge* bruker han samme Berg nærmest som eneste kilde. Kapitlet om Wilse som "proto-økolog" kunne ikke ha vært skrevet uten tilgang til et foreløpig upublisert artikkelmanus av Marie-Theres Federhofer. Og så videre. Det ligger en faglig kvalitetssikring i denne måten å arbeide på, en kvalitetssikring man for en bok på et akademisk forlag ville tatt for gitt, men som her utbroderes i detalj for å markere at boka tross alt ikke er et enmannsprodukt. Stubberud byr på mange glimt fra sin arbeidsmetode som denne leseren ikke ville vært foruten. En må også berømme de mange offentlig ansatte forskerne som har bidratt. Deres svar på Stubberuds henvendelser er bevis for at personale ved universiteter, museer og biblioteker tar sitt samfunnsoppdrag alvorlig.

Stubberuds Wilse-presentasjon er stort sett solid. De kontekstualiserende utsynene i biografien er ofte fiffige og uventede, men som regel godt underbygd. Han har orientert seg i faglitteraturen innen en rekke felt. Noen steder halter likevel fremstillingen. Et problem han aldri helt overvinnes er hva slags patriot Wilse var, eller hva slags identitetsståsted han hadde (jf. eksemplet fra Fredericia-beskrivelsen, over). Det blir heller aldri forklart hvilket økonomisk kretsløp Wilses publikasjoner inngikk i. En nærmere analyse av dynamikken innen patron-klient-forhold i 1700-tallets vitenskapskultur, og hvordan denne kan ha påvirket måten han ytret seg i ulike verk, ville ha vært klargjørende. Det ville også ha vært nyttig å få utvidet perspektivet noe utover det norske nasjonale. Helstaten var tross alt en enhetlig offentlighet, med dansk som skriftspråk og København som den ubestridte politiske, kul-

turelle og lærdomsbærende metropolen. Wilses avisartikler, tidsskriftprosjekter og bøker inngikk alle i dette helstatlige kretsløpet. Han skrev med samme innlevelse og varme om sine reiseopplevelser gjennom danske og tyske landskaper som gjennom bygder og byer i Østfold. Stubberud er godt klar over alt dette og holder det på ingen måte skjult. Hans lokalhistoriske, for ikke å si lokalpatriotiske, grunnperspektiv fortjener imidlertid å utfylles med ytterligere analyser fra europeisk, tysk eller aller helst et genuint dansk-norsk, felleskulturelt ståsted. For slike arbeider vil Stubberuds biografi tjene som en kilde til inspirasjon.

Per Pippin Aspaas

Kirsi Vainio-Korhonen, *De frimodiga: Barnmorskor, födande och kroppslighet på 1700-talet* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2016). 230 pp.

Helping a child into the world and supporting the woman in labour has always been an important and culturally regulated task at the very heart of any society. However, attitudes towards midwives and their work have varied greatly throughout history, being both appreciative and pejorative, even antagonistic. Finnish historian Kirsi Vainio-Korhonen sets our eyes on this professional group in society in her book *De frimodiga: Barnmorskor, födande och kroppslighet på 1700-talet*, first published in Finnish in 2012 as *Ujostelemattomat. Kättilöiden, synnytysten ja arjen historiaa*.

Kirsi Vainio-Korhonen has a wide interest particularly in women's history and everyday life. Currently holding the professorship of Finnish History at the University of Turku in Finland, Vainio-Korhonen has published many studies on the history of noblewomen in eighteenth- and nineteenth-century Finland and on the work of Finnish goldsmiths, arti-

sans, female entrepreneurs and domestic servants. Her study on the work of midwives in eighteenth-century Finland, *De frimodiga*, continues this same theme.

In many ways the professional midwives are an interesting and exceptional group among eighteenth-century working people. They had their professional oath and special training lasting for four years. Their work was public and they had various social duties and, by and large, a very visible role in society. As Vainio-Korhonen states in *De frimodiga*, “all this is interesting, because previously the professions and the professionalization of work have been considered to be part of the masculine sphere of life” (s. 30).

In sixteenth- and seventeenth-century Europe the profession of midwife was practically the only regulated, licenced work open to women. Midwives had their own professional oath and some of them gained both respect and considerable wealth – for example, in many European noble households the court midwives, such as Louise Bourgeois, a famous midwife to Marie de’ Medici, Queen of France, were paid handsomely and also enjoyed other significant benefits. They were educated women with a professional mission, means and real medical power.

De frimodiga is a story of the Finnish midwives trained in eighteenth-century Stockholm, who then returned to work in their home districts. Finland, at that time the easternmost part of the Kingdom of Sweden, was mainly a rural and sparsely populated land with few larger towns. These towns were the central domain of the professional midwives – some of them were even trained at the expense of the communities in which they were expected to work after completing their studies. In total 89 Finnish midwives were trained in Stockholm until 1808 when the Finnish War broke out between Sweden and Russia and Finland eventually became a part of imperial Russia.

In eighteenth-century Europe, the medical profession was divided into physicians, surgeons and apothecaries. The profession of midwifery was totally feminine until the eighteenth century, when the first man-midwives appeared in the field of childbirth. However, in Sweden midwifery as a profession developed somewhat differently than it did in for instance Britain. In Sweden professional midwives were more appreciated by officials and their education was regulated and protected by law. For example, in 1777 a new regulation was passed that banned all those without proper training from practising as midwives. However, this injunction was cancelled only three years later.

In past centuries childbirth undeniably was an essential part of female life, more so than it probably is for women today. As Vainio-Korhonen points out in her book, in most cases married women were frequently either pregnant or in childbed – fulfilling the reproductive role to which every married woman was destined. At the beginning of the eighteenth century, midwives themselves were always married women, often with children of their own. Many times knowledge and profession were even handed down to the next generation, from mother to daughter. However, in 1795 the law was changed and unmarried and childless women were also allowed to train and work as professional midwives. Thus, the idea of education and scientific knowledge began to replace experience and tradition.

The training and work of the professional midwives were connected to the wider social and demographic picture. High infant mortality in particular was seen as a real and immediate problem in a kingdom that was recurrently at war. One way to ensure a supply of manpower was to reduce infant and maternal mortality. Eighteenth-century midwives also had a wider role in society than is generally assumed. Their work was not merely a question of childbirth and lying-in; midwives also

had legal power and their testimony had influence in the court cases related to infanticides, rapes, adultery, premarital pregnancies and in defining gender. They also had an important religious obligation: in cases of emergency, the midwife could baptize the child if no priest was available and the child's life was in danger. However, to me this speaks more to the meaning of the baptism to the Lutheran Church than to the significance of midwives. After all, they were present at births and in many cases they were the only persons to offer the sacrament of baptism, which was considered as indispensable for salvation.

Vainio-Korhonen is mainly interested in midwives working in towns. I would have liked to, as a contrast to this, read more about childbirth in the countryside, where traditional, untrained midwives, so called *bona fides*, had a greater role in labours. All in all, Vainio-Korhonen sees the position of midwives in a very positive light. She emphasises their professional skills, medical knowledge, education and status in eighteenth-century society. On the other hand, Vainio-Korhonen pays very little attention to social pressure and the hierarchies defining the limits and communication between people. It is true that professional midwives were educated women and that they were also expected to be able to read and write fluently: some of them – albeit only a few – even wrote their own guidebooks and textbooks on midwifery. When reading Vainio-Korhonen I draw the conclusion that the gender issue – the position of women in relation to the authority of the male profession and medical knowledge – was more apparent later, than it was in Sweden in the age of Enlightenment. In nineteenth-century Britain, which I am more acquainted with, during the Victorian era, British midwives were constantly called “ignorant” by the medical profession, mainly consisted of university-trained male doctors. As one English midwife, Mrs Baker, stated in her 1857 guidebook: “it is much to be regret-

ted that the talent of women is neither cultivated nor appreciated by many, though the necessity for co-operation must be apparent to everybody.” In light of Vainio-Korhonen's book, this was not the case in eighteenth-century Sweden and Finland.

De frimodiga reminds us that not only men have represented the public and socially active sphere in the past, while women were relegated to domesticity with the children and servants. Although I would have welcomed a slightly more critical approach and especially a wider medical and social background, I was fascinated by the wealth of detail and a new perspective on the lives of women in eighteenth-century Finland. After all, as Vainio-Korhonen writes in her book: “the authority of the midwives was not inherited from their deceased husbands, but rather it was achieved by their own education. They advertised their services and worked outside their homes, exposed to the public eye, in a profession that was regulated by law” (s. 184).

This is an updated version of the book review first published in *Ethnologia Fennica* (vol. 41, 2014).

Anna Niiranen

Han F. Vermeulen, *Before Boas: The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment, Critical Studies in the History of Anthropology* (Lincoln/London, NE: University of Nebraska Press, 2015). xxiii + 718 pp.

In this monograph, Han Vermeulen, an associate of the Max Planck Institute for Social Anthropology in Halle, traces the prelude to the formation of modern anthropology through Franz Boas (1858–1942). Both thematically and methodologically, *Before Boas* follows up on the author's research over the last thirty years (cf. 676–678). This shows at first sight. The list of references amounts

to 173 pages, turning this work into a valuable starting point also for bibliographical search on related topics.

The first of eight chapters provides an overview of the conceptual history of anthropology and ethnology. The author recounts how the meaning as well as the overall standing of these concepts within the scholarly community evolved over time. He clarifies the complicated interrelations of these terms within several national traditions and presents the main research literature on the topic.

The following five chapters are intellectual biographies of spearhead figures, each exemplifying developments in the history of anthropology. Chapter two sheds light on Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) as an advocate of historical linguistics, by tracing his interest in Russia. The author emphasizes Leibniz's role in redirecting scholarly interest in different peoples away from morals and customs towards their languages. He describes him as a key figure crucial for the establishment of Göttingen as a centre of the Late Enlightenment. While Leibniz is mostly known for his contributions to mathematics and philosophy, Vermeulen underscores his impact both as a theoretician of linguistics and as an adviser to Tsar Peter the Great.

The third chapter covers “the first scientific explorer of Siberia” (88), Daniel Gottlieb Messerschmidt (1685–1735), whose findings were disseminated through the classic book on *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* by the German-speaking Swede Philip Johann von Strahlenberg (1676–1747) in 1730. En passant, Vermeulen treats the Russian conquest of Siberia, Halle as a hub of Early Enlightenment and Pietism, the Swedish Pietist school in Tobolsk, and several other influences on Messerschmidt's exploration of Siberia.

The protagonist of chapter four, Gerhard Friedrich Müller (1705–1783), is generally regarded to be the founder of ethnography, and thereby of “one of anthropology's earliest

and most enduring incarnations”, as Vermeulen puts it (132). Müller's accomplishments, including his participation in the Second Kamchatka Expedition and his role in the formation of the Saint Petersburg Academy of Sciences, receive ample treatment.

Chapter five introduces Carsten Niebuhr (1733–1815), the sole survivor of the Danish-sponsored “Arabia Felix” expedition (1761–1767). Both preparations and execution, results and reception of the expedition are described in detail. The chapter closes with an insightful discussion of Niebuhr's idea of ethnography and of the emergent discipline's relationship with imperialism.

August Ludwig Schlözer (1735–1809) is depicted as the inventor of ethnology in chapter six. In order to recount the term's history, the author elaborates on definitions by Johann Christoph Gatterer (1727–1799), Alexandre César Chavannes (1731–1800), Adam František Kollár (1718–1783), and Johann Gottfried Herder (1744–1803). Listing early examples of ethnological journals, he integrates different understandings of ethnology in an overview of the academic world up to the Congress of Vienna in 1815.

Vermeulen outlines how interconnected the various research networks in the field were throughout the eighteenth century and well into the nineteenth (348). While the prominent terms up to this point are “ethnos”-terms (cf. 354–355), in chapter seven a concise survey of anthropology, or more specifically, “Anthropology in the German Enlightenment” is attempted. The author stays consistent with his overall approach and elaborates on the conceptual prehistory of anthropology, tracing its roots back to the seventeenth century. The objective of this chapter is threefold: first, to demonstrate that there existed far more definitions of anthropology than of ethnography or ethnology, second, to explain that ethnological studies were much more systematically conducted than anthropological ones, and third,

to establish the terminological framework needed for a conclusion.

Although chapter seven interrupts the array of intellectual biographies, Vermeulen's arrangement is sensible. This becomes clear when looking into chapter eight, an epilogue discussing the "Reception of the German Ethnographic Tradition". Through a string of concise introductions to several national anthropologies, all strongly influenced by the aforementioned tradition, the reader encounters amongst others the eponymous "German who professionalized American anthropology", Franz Boas (433). A trimmed and succinct conclusion summarizes this thorough and well-structured study.

In short, Han Vermeulen identifies crucial early modern developments and characters that helped prepare the ground for the formation of modern anthropology. By introducing Boas' forerunners through intellectual biographies, he puts in order the complicated terminology of several (e)merging disciplines. Precisely presenting the interconnectedness of research networks in the German Enlightenment, *Before Boas* is not only a multifaceted contribution to the study of the history of science, it is just as much an anthropological portrait of the Enlightenment scholar.

Andreas Klein

TIM BERNDTSSON (f. 1989) är doktorand vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala Universitet. Han arbetar för närvarande på en doktorsavhandling med den preliminära titeln "The Order and the Archive. Masonic Archival Culture in 18th century Europe".

RUTH HEMSTAD (f. 1966) er forskningsbibliotekar ved Nasjonalbiblioteket i Oslo, førsteamanuensis II ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo og prosjektleder (sammen med professor Dag Michalsen) for UiO:Norden-prosjektet "Offentlighet og yringsfrihet i Norden, 1815–1900. Hun har skrevet flere bøker og en rekke artikler om nordisk historie gjennom det lange 19. århundre i et inter-skandinavisk perspektiv, bl.a. *Fra Indian summer til nordisk vinter. Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsoppløsningen* (Oslo 2008), *Propagandakrig. Kampen om Norge i Norden og Europa 1812–1814* (Oslo 2014) og "Madame de Staël and the War of Opinion Regarding the Cession of Norway 1813–1814", *Scandinavica* 54:1 (2015). E-post: ruth.hemstad@nb.no.

HELGA MÜLLNERITSCH (b. 1982) is a postgraduate research student at the University of Liverpool, UK, and has an MA in German Literature and Language. She has published previous articles on the form and function of the Austrian manuscript recipe book, among

the most recent 'The Chameleon in the Kitchen: The Plural Identities of the Manuscript "Cookery Book"', in Eve Rosenhaft and Helga Müllneritsch (eds.), *The Materiality of Writing: Manuscript Practices in the Age of Print* (Uppsala, Uppsala University Press, 2017, *in press*) and 'The Roast Charade: Travelling Recipes and their Alteration in the Long Eighteenth Century', in Tim Berndtsson et al. (eds.), *Traces of Transnational Relations in the Eighteenth Century* (Uppsala: Uppsala University Press, 2015). She has given papers at a number of conferences, including BSECS's and the Manuscript Cookbooks Conference (Fales Library, NY).

RANDI SKJELMO (f. 1959) er førsteamanuensis i pedagogikk ved UiT – Norges arktiske universitet med utdanningshistorie som forskningsfelt. Hun er dr. polit. fra 2007 med avhandlingen *Endringer i norsk lærerutdanning – mot en sterkere enhetlighet*. De senere år har hun arbeidet med utdanningshistorie for perioden 1700–1830, blant annet som leder for forskningsprosjektet "Oppstart av lærerutdanning i nordområdene". Et omfattende kildemateriale er samlet inn fra nordiske arkiver sammen med professor i historie Liv Helene Wilumsen og ligger til grunn for en rekke nyere publikasjoner.

LIV HELENE WILLUMSEN (f. 1948) er professor i historie ved Institutt for historie og religionsvitenskap, Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet. Hennes ekspertområde er trolldomsprosessene i Skottland og Finnmark i tidlig nytid. Hun har doktorgrad i historie fra University of Edinburgh om dette emnet og har publisert en rekke artikler og bøker innen feltet. Willumsen har skrevet utstillingstekstene til Steilneset Minnested i Vardø, Norge, minnested over ofrene for trolldomsprosessene i Finnmark. Hun har også doktorgrad i litteratur, med diskursanalyse som hovedområde. De senere års forskning har innbefattet utdanningshistorie og tidlig misjon i Finnmark. E-mail: liv.willumsen@uit.no. Hjemmeside: www.livhelenewillumsen.no.

Other Contributors

PhD Susanne Arthur, Reykjavik;
PhD Candidate Benjamin Asmussen, Copenhagen;
PhD Per Pippin Aspaas, Tromsø;
PhD Candidate Paul Borenberg, Gothenburg;

PhD Michael Bregnsbo, Odense;
PhD Stefan Ekman, Skövde;
PhD Tilda Maria Forselius, Stockholm;
PhD Juha-Matti Granqvist, Helsinki;
ThD David Gudmundsson, Lund;
Professor Jan Ragnar Hagland, Trondheim;
D Phil Ass. Professor Bent Holm, Copenhagen;
PhD Marthe Hommerstad, Oslo;
Associate Professor Hans Hägerdal, Växjö;
PhD Þórdís Edda Jóhannesdóttir, Reykjavik;
PhD Mika Kallionen, Turku;
PhD Candidate Andreas Klein, Tromsø;
PhD Candidate Anna Niiranen, Jyväskylä;
Associate Professor Jonas Nordin, Stockholm;
Associate Professor Kenneth Nyberg, Gothenburg;
PhD Alfred Sjödin, Copenhagen;
Professor Marie-Christine Skuncke, Uppsala;
PhD Johanna Svensson, Lund;
PhD Candidate Inga Henriette Undheim, Bergen;
Professor Nils Erik Villstrand, Turku.

Sjuttonhundratat: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies är en tvärvetenskaplig flerspråkig årsbok som utges av det svenska Sällskapet för 1700-talsstudier i samarbete med Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier, Norsk selskap for 1700-tallsstudier, Dansk selskab for 1700-talsstudier och Félag um átjándu aldar fræði. Sjuttonhundratat välkomnar bidrag rörande alla aspekter av 1700-talet skrivna på skandinaviska språk eller på engelska, franska och tyska. Alla uppsatser granskas av minst två från redaktionen fristående ämnesexperter.

Utförliga manuskriptanvisningar finns på det svenska sällskapets hemsida. Franska bidrag utformas i enlighet med Voltaire Foundations mall. För ytterligare information kontakta någon av redaktörerna.

Sjuttonhundratat: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies is a multidisciplinary and multilingual yearbook published by the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies in cooperation with the Finnish, Norwegian, Danish, and Icelandic societies for eighteenth-century studies. Sjuttonhundratat welcomes contributions on all aspects of the eighteenth century written in the Scandinavian languages or in English, French, or German. All submitted manuscripts will be reviewed by at least two specialist referees independently of the editorial board.

Detailed guidelines for authors can be found on the website of the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies. In the case of contributions in French, the style guidelines of the Voltaire Foundation are used as a model. For further information on technical matters kindly contact one of the editors.

www.1700-tal.se

www.helsinki.fi/historia/1700/index.htm

<http://1700-tallet.no>

www.dsf1700.dk

<http://fraedi.is/18.oldin>